

POJAVA PRAVAŠTVA I NASTANAK STRANKE PRAVA U DALMACIJI

MARJAN DIKLIC
Zavod za povijesne znanosti u Zadru

UDK:329.12(497.18):949.718 "19"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1988-10-03

Raspravljajući o pravaštvu u Dalmaciji od njegovih početaka do godine 1895, autor nas najprije upozna s pojavom i razvojem prvih pravaških ideja na dalmatinskom političkom tlu, a zatim obrazlaže nastanak i razvoj pravaških grupa, te prikazuje njihovu suradnju, povezivanje i ujedinjenje u dalmatinsku Stranku prava. Koristeći se izvornom arhivskom građom, periodikom i objavljenom literaturom, pisac najprije obrađuje najstariju Prodanovu klerikalno-pravašku grupu koja nastaje početkom osamdesetih, zatim Trumbić-Supilovu liberalnu pravašku struju koja se javlja krajem osamdesetih i tek onda Biankinijev sabelski Hrvatski klub koji nastaje početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Na kraju autor detaljno obrazlaže nastanak i organizaciju Stranke prava u Dalmaciji. Budući da dalmatinsko pravništvo u navedenom razdoblju dosad uglavnom nije obrađeno, osim što je nešto bolje rasvijetljena Trumbićeva i Supilova politička djelatnost, ova radnja predstavlja prvi ozbiljniji pokušaj znanstvene obrade spomenutog problema.

1. Prve pravaške ideje

Prve pravaške ideje i njihovi simpatizeri, ali ne još i pravi pravaši, javljaju se u Dalmaciji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Nastaju pod snažnim utjecajem banovinskog pravaštva, među rijetkim nacionalno svijesnim pojedincima koji su pripadali radikalnom i hrvatski orijentiranom krilu Narodne stranke. One se pojavljuju, što je malo neobično, u trenutku najžešćih preporodnih borbi kada su se narodnjaci pripremali da izbore većinu u Dalmatinskom saboru i preuzmu vlast u pokrajini. U to vrijeme, naravno, pravaške ideje u Dalmaciji nisu imale nikakvih značajnijih izgleda na uspjeh jer je narodni preporod bio u punom zamahu, a autonomasi su još uvijek držali ključne pozicije u sudstvu, upravi i mnogim važnim dalmatinskim gradovima. Tek deset godina kasnije, točnije, početkom osamdesetih godina, postat će one interesantnije za pojedine dalmatinske političare koji su, nezadovoljni sa sve većim oportunistom narodnjaka i njihove Stranke, počeli zagovarati odlučniju hrvatsku politiku i u svom se radu pozivati češće na Eugena Kvaternika i Antu Starčevića.¹ Zapravo, prve pravaške ideje u

---

¹ Više o pojavi prvih pravaških ideja u Dalmaciji vidi u radnji: Marjan DIKLIC, "Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji", *Radovi*

Dalmaciji, premda je i sam pripadao Narodnoj stranci, prvi je dijelom prihvatio i počeo širiti Mihovil Pavlinović – voda narodnog preporoda, glavni ideolog i tvorac hrvatske nacionalno–preporodne integracijske ideologije – koji je tada održavao dosta intenzivne pismene veze s Kvaternikom, jednim od prvaka u banovinskoj Stranci prava. Oko tih veza osobito se trudio Kvaternik, nastojeći svakako pridobiti Pavlinovića za pravaštvo. Upravo odnosi i brojne pismene veze između te dvojice istaknutih hrvatskih političara najočitije govore o pojavi prvih pravaških ideja u Dalmaciji krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća.²

Zaista, od svih tadašnjih dalmatinskih političara Pavlinović je po mnogo čemu, osobito po svojem hrvatstvu, po svojim državnopravnim i drugim političkim koncepcijama bio najbliži pravašima. Baš zato su iz njegova učenja i mogli crpiti ne samo narodnjaci nego i pravaši. Za jedne i za druge on je bio glavni ideolog. Pravaška ideologija u Dalmaciji javlja se kao svojevrsna kombinacija Pavlinovićeve, Kvaternikova i Starčevićeva učenja. Ona nastaje na liberalnim tradicijama stare Narodne stranke u specifičnim dalmatinskim društveno–političkim i gospodarskim prilikama. Iako je više bio narodnjak negoli pravaš, znatno bliži Račkome i Strossmayeru nego Anti Starčeviću, Mihovil Pavlinović je svojim katoličanstvom i hrvatstvom, oslonjenim na hrvatsko državno pravo, neposredno prethodio pojavi pravaštva u Dalmaciji. On je, zapravo, uz utjecaj banovinskih pravaša, bio glavni idejni preteča i duhovni tvorac dalmatinskog pravaštva, a osobito prve dalmatinske pravaške grupe okupljene oko Ive Prodana.³

Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru (dalje: RZJAZUZd), sv. 31, Zadar 1989, str. 15–43.

- 2 Vidi pisma Eugena Kvaternika upućena Mihovilu Pavlinoviću 1868–1870. u djelu: Ante PLAVRŠIĆ, Benedikta ZELIĆ, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića* (dalje: *Korespondencija*), izdanja Historijskog arhiva – Split, sv. 4, Split 1962, str. 92–95, 101–107, 108–124, 126–128, 143–145, 159–165, pis. 74, 81, 83, 85, 98, 113; kao i dio Kvaternikovog dnevnika u radnji: Blaž JURIŠIĆ, "Pavlinovićeve veze s pravašima. Odnos Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića", *Napredak, Hrvatski narodni kalendar*, XXIII, Sarajevo 1934, str. 79–84; [...], *Narodnjaštvo i pravaštvo u Dalmaciji*, Zadar 1895, str. 1–50; O Pavlinovićevom odnosu prema Kvaterniku i pravaštvu uopće pisalo je dosad više autora. Neki od njih – M. Pavlinović, M. Gross, R. Petrović, J. Šidak i N. Stančić – tvrde da je Pavlinović bio narodnjak, a neki opet – B. Jurišić, I. Jelić, B. Zelić–Bučan – da je bio pravaš. Osobno smatram da je Pavlinović uglavnom bio narodnjak, ali takav narodnjak koji je dijelom prihvaćao neke pravaške ideje i znatno utjecao na pojavu pravaštva u Dalmaciji. Stoga bi se za njega moglo reći da je bio većim dijelom narodnjak, a tek manjim pravaš.
- 3 M. DIKLIĆ, "Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva ...", str. 23–30.

Iako se prve pravaške ideje, kako smo rekli, javljaju još krajem šezdesetih godina, pravaštvo u Dalmaciji stvarno nastaje početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, i to tek nakon snažnog buđenja hrvatske nacionalne svijesti u dvadesetogodišnjem preporodnom razdoblju. Ono nastaje, s jedne strane, iz općeg nezadovoljstva s postojećim društveno-ekonomskim i političkim prilikama, a s druge, javlja se i kao logična reakcija na politiku Narodne stranke koja ni nakon desetogodišnje vladavine nije uspjela bitno popraviti težak gospodarski položaj pokrajine. U to vrijeme već postaje karakteristično držanje Narodne stranke koja je, što je duže bila na vlasti, sve više zapadala u oportunistam i odgadala postavljanje temeljnog pitanja o ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Ona je, svakako, nastojala djelovati u korist dalmatinskog građanstva, ali na takav način što se stalno prilagođavala vladajućem režimu i zadovoljavala sitnim ustupcima i lažnim obećanjima, odnosno politikom mrvica.

Gospodarska stagnacija i razjedinjenost pogadale su sve društvene slojeve, a posebice je time bila nezadovoljna mlada dalmatinska buržoazija koja je u ujedinjenju hrvatskih zemalja vidjela šansu za svoj brži razvoj i uspješnije suprotstavljanje prodoru austrijskog kapitala. S politikom Narodne stranke osamdesetih godina prošlog stoljeća, premda je ona dotad postigla značajne uspjehe u ponarođivanju općina, te buđenju i širenju nacionalne svijesti, bila je dijelom nezadovoljna i mlada rodoljubna pučka inteligencija koja se sve više zagrijavala za pravaštvo. Nezadovoljnika je bilo, treba reći, i u samim redovima Narodne stranke, a predvodio ih je Mihovil Pavlinović i kasnije Juraj Biankini. Oni su zagovarali odlučniju i radikalniju politiku u hrvatskom nacionalnom pravcu, naročito otkada su se dalmatinski Srbi izdvojili u posebnu Srpsku stranku (1879) i otvoreno izjasnili protiv sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske. Svakako, sukob između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci, narastanje hrvatske i srpske nacionalne svijesti, odvajanje Srba u posebnu Srpsku stranku, te spor o pripadnosti Bosne i Hercegovine bili su, uz već postojeći oportunistam narodnjaka, gospodarsku stagnaciju i utjecaj banovinskog pravaštva, oni elementi koji su najviše pogodovali pojavi dalmatinskog pravaštva i stvaranju prvih pravaških grupa.⁴

Prije negoli se pobliže upoznamo s tim pravaškim grupama potrebno je ukratko kazati, da se pravaštvo u Dalmaciji već od svog nastanka razlikovalo od pravaštva u Hrvatskoj. Naime, nitko u Dalmaciji nije otvoreno zastupao originalnu Starčevićevu ideju o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i stvaranju samostalne hrvatske države izvan okvira Monarhije; dakle, ideju o punom suverenitetu hrvatskog naroda koji, osim eventualno zajedničkog vladara, ne bi imao nikakvih drugih skupnih poslova ni s Austrijom ni s Ugarskom.

⁴ Isto, str. 30–31.

Pravaška misao u Dalmaciji – počevši još od Pavlinovića koji je rješenje hrvatskog pitanja vidio prvenstveno u federalističkom preuređenju Austro–Ugarske, a tek u dalekoj budućnosti dozvoljavao mogućnost nastanka jugoslavenske konfederacije – kretala se uglavnom u okviru Habsburške Monarhije i tako od samog početka nosila u sebi neke ideje i stavove koje će Stranka prava u Hrvatskoj zauzeti tek početkom devedesetih godina.⁵

II. Prodanova klerikalno–pravaška grupa

Prva pravaška grupa u Dalmaciji javlja se početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, točnije nastaje 1883. u Zadru oko mladog svećenika don Ive Prodana i njegova vjersko–pravaškog glasila *Katolička Dalmacija*. Prodan se, ako izuzmemo Pavlinovića koji je kao narodnjak još krajem šezdesetih godina dijelom prihvaćao i širio pravaške ideje, prvi u Dalmaciji otvoreno izjasnio za pravaštvo i počeo ga propagirati. On je, zapravo, bio prvi pravi dalmatinski pravaš. Odgajao se prvenstveno na Pavlinovićevu, a zatim na Starčeviću i Kvaternikovu nauku. Opisujući sam kako je u mladosti postao pravaš, tvrdi da je na njega najviše utjecao Starčević sa svojim patničkim, ali poštenim i uzornim životom. Starčević je – piše Prodan – "poštena duša i uzoran Hrvat", i to je za "pisca ovih redaka bilo dosta, da u mlade svoje dane stojeć na raskršću, odluči kud će". Tako se Prodan godine 1883. konačno opredijelio za Starčevićevu Stranku prava i sa još dvojicom svojih drugova formirao prvu dalmatinsku pravašku grupu.⁶

Odmah poslije završenog studija teologije Prodan je 4. studenog 1877. godine postao glavni urednik vjersko–političkog lista *La Dalmazia Cattolica*. To su bile novine dalmatinskog svećenstva koje su od 1870. izlazile dvaput tjedno u Zadru. List je najprije izlazio na talijanskom jeziku, a cilj mu je bio da u Dalmaciji "promiče" interese katoličke crkve i pod utjecajem Vatikanskog koncila (1869–1870) pobija liberalizam i potiče klerikalizam. Samim time je Prodanovo pravaštvo, da se i ne govori o prethodnom Pavlinovićevu utjecaju i sklonosti da povezuje katolicizam i hrvatstvo, bilo već unaprijed determinirano i usmjereno u klerikalne vode. Svakako, pravaške ideje u vjerskom glasilu, koje je prvenstveno štitilo crkvene interese, i nisu mogle biti drugačije nego klerikalno obojene. Preuzevši uredništvo lista, Prodan je sebi postavio zadatak da ga što prije kroatizira, pa se u njemu počinju češće pojavljivati članci pisani na hrvatskom jeziku

5 Isto, str. 19–20; Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1861–1914*, Zagreb 1968, str. 167.

6 *Katolička Dalmacija* (dalje: KD), Zadar, god. XXIV/1893, br. 38–39, str. 1; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 287–289.

i u hrvatskom nacionalnom duhu. Pohrvaćenje svećeničkog glasila išlo je jako brzo. Već od početka 1878. list izlazi pod dvojezičnim naslovom (*La Dalmazia Cattolica* i *Katolička Dalmacija*), a od 1880. godine izlazi samo pod hrvatskim nazivom *Katolička Dalmacija*. Time je kroatizacija tog lista uglavnom bila završena. Doduše, tu i tamo još će se u njemu pojavljivati članci pisani na talijanskom jeziku, ali sve rjeđe i rjeđe, da bi na kraju skoro sasvim iščezli. Nakon pohrvaćenja Prodan *Katoličku Dalmaciju* više usmjerava u vjersko-pravaškom, nacionalno-hrvatskom, pa i nacionalističkom duhu. U tom pravcu uređivao ju je punih dvadeset godina, sve do rujna 1898. kad je pod pritiskom austrijskih državnih organa vlasti, navodno zbog zagovaranja i obrane glagoljice u slavenskom bogoslužju, morala konačno prestati izlaziti.⁷

Iako odnosi između narodnjaka i prvih dalmatinskih pravaša od samog početka nisi bili dobri, izgleda nam da 1880. još nisu bili mnogo poremećeni, jer se u travnju te godine Prodan obraća Pavlinoviću pismom u kojem ga moli za savjet u vezi s uređivanjem *Katoličke Dalmacije*. Pavlinović mu odgovara dosta taktično i mudro, izražavajući želju da ga čim prije vidi i s njim usmeno porazgovara. Najprije ga hvali kao pravog Hrvata i katolika, a zatim ga upozorava, kritizira i upućuje. Savjetuje mu da se umiri, da dobro razmisli što i kako piše, da već napisano ponovo pregleda i dađe prijateljima na uvid, da bez krajnje potrebe ne ulazi u polemike; da borbu za katolička načela prepusti biskupima, te da ne pretjeruje u pisanju za plaće pučkih učitelja i svećeničke "kongrue" (oblik svećeničke redovine). A u vezi s općim pravcem lista preporučuje Prodanu da *Katolička Dalmacija* ostavi po strani sva sitna zadirkivanja i polemiziranja, te da široko "razkrili" svoje stupce misli "katoličkoj i hrvatskoj".⁸ Dakle, Pavlinović otvoreno usmjerava mladog Prodana i njegovo glasilo u hrvatsko-nacionalnom i katoličkom duhu. Godinu dana poslije on mu ponovo piše, potiče Prodana da se bori "hrabreno i nepokolebivo", a za materijalnu pomoć savjetuje mu da se uljudno obrati na biskupa Josipa J. Strossmayera, ne bi li mu ovaj pomogao i koju dionicu upisao.⁹ Pavlinović se, izgleda, još uvijek nadao kako će na lijep način uspjeti sebi podrediti *Katoličku Dalmaciju* kao što je to ranije učinio s *Narodnim listom*.

7 KD, god. XI/1880, br. 2; KD, god. XXIX/1898, br. 64–65; M. DIKLIĆ, "Politički stavovi 'Katoličke dalmacije'", radnja u rukopisu, str. 1–18; Vjekoslav MAŠTROVIĆ, *Jadertina croatica*, II. dio, Zagreb 1954, str. 39, 40.

8 M. Pavlinović – I Prodanu, Makarska, 12. IV. 1880, Istorijski arhiv Sarajevo (dalje: IAS), Fond Ive Prodana – 44, kut. 1.

9 M. Pavlinović – I. Prodanu, Makarska, 16. III. 1881, vidi: Nikša STANČIĆ, "Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića", *Historijski zbornik* (dalje: HZ), Zagreb, god. XV–XVI/1972–73, str. 323.

Međutim, otkad su se u Dalmaciji počele otvoreno širiti i zagovarati pravaške ideje, otad su se sve više pogoršavali odnosi između dalmatinskih narodnjaka i pravaša, ali nikad nisu bili tako loši kao u Banovini. Loši odnosi zavladali su, što je i razumljivo, i između njihovih glasila – *Katoličke Dalmacije* i *Narodnog lista* – preko kojih su se međusobno sukobljavali i optuživali. Potkraj 1881. i početkom 1882. godine Prodanova *Katolička Dalmacija* počinje se sve brže okretati prema pravaštvu i sve otvorenije napadati istaknute narodnjake, Narodnu stranku i *Narodni list*.¹⁰ Napadajući i kritizirajući Narodnu stranku, ona tvrdi da su pojmovi narodnjak i narodnjaštvo nekad još i mogli nešto značiti, ali da danas ne znače ništa jer novim generacijama trebaju nove ideje, a te ideje sada nudi samo Stranka prava.

Prvi dalmatinski pravaši već početkom osamdesetih godina 19. stoljeća pozivaju narodnjake da napuste svoje prazne snove o slavenstvu, jugoslavenstvu i narodnjaštvu, da sasvim prihvate hrvatstvo i hrvatsko državno pravo, te da u tom pravcu usmjeravaju i dalje vode narodnu borbu.¹¹ Oni misle da su narodnjaci teško pogriješili što na samom početku narodnog preporoda nisu odmah istupili s čisto hrvatskom idejom i programom, jer bez toga, bez hrvatstva, nema ujedinjenja hrvatskih zemalja, a bez ujedinjenja "nema spasa Dalmaciji". Upravo na hrvatstvu, uz utjecaj banovinskih pravaša, Prodan je preko *Katoličke Dalmacije* počeo širiti pravaštvo.¹²

Tako su početkom osamdesetih godina pravaške ideje iz Hrvatske u Prodanovoj vjersko-političkoj interpretaciji, oslonjenoj na Pavlinovićevo hrvatstvo i katoličanstvo, počele postupno hvatati korijenje i na dalmatinskom političkom tlu koje je bilo bitno drugačije od onog u Banovini.

Pravaške ideje u Dalmaciji širile su se na različite načine, a najviše putem novinstva i literature, te pismenih i usmenih kontakata pojedinaca i grupa. Tomu je znatno doprinijela dalmatinska omladina koja je studirala u Zagrebu i bila pod snažnim pravaškim idejnim utjecajem, ali i oni banovinski pravaši koji su putovali kroz Dalmaciju i kontaktirali s dalmatinskim političarima, istaknutim pojedincima, političkim grupama i strankama. Tako je u proljeće godine 1883. prošao kroz Dalmaciju Fran Folnegović, poznati pravaš i zastupnik Stranke prava u Saboru hrvatskom, čije su političke ideje dosta odgovarale dalmatinskim političkim prilikama. Najavljujući njegov odlazak iz Zadra u Split, Sinj i dalje na jug, Biankinijev *Narodni list* piše: "Mi smo uvjereni da će narod i njegovi odličnjaci svuda po

¹⁰ *KD*, god. XII/1881, br. 91, 94, 96.

¹¹ *KD*, god. XII/1881, br. 84, str. 3; *KD*, god. XIII/1882, br. 27, str. 1.

¹² *KD*, god. XIV/1883, br. 31, str. 1 [M. GRANIĆ], *Uskoci iz pravaštva*, II. izdanje, Zadar 1908, str. 10.

Dalmaciji primiti kako se pristoji, ovog odvažnog i učenog branioca hrvatskih prava" jer on je, mada vrlo mlad, stekao velikih zasluga i bio je tada u Zagrebu "glavni pokretač stranke prava". Na svojem jednomjesečnom putovanju po Dalmaciji, premda su na njega budno motrili organi vlasti, Folnegović je više puta kontaktirao i s narodnjacima i s pravašima. Zaista, jedni i drugi rado su ga primali i oduševljeno pozdravljali, a on im je govorio o političkim prilikama u Hrvatskoj, Stranci prava i njenom programu, naglašavajući da će se boriti "svim zakonitim sredstvima" za poboljšanje stanja u kojem se nalazi hrvatski narod i država.¹³

Bolju budućnost za hrvatski narod i njegovu domovinu vidi Folnegović "samo u programu stranke prava", a bit tog programa svodi na "cjelokupnost i državnu samostalnost kraljevine Hrvatke". Interesantno je da on već tada smatra kako se temeljni pravaški zahtjev za cjelokupnošću i samostalnošću hrvatske države dađe "dovesti u potpuni sklad s interesi dinastije". Osvrćući se na Folnegovićevo putovanje, Prodanova *Katolička Dalmacija* piše da slavje kojim je bio primljen posvuda u Dalmaciji ne pripada samo njemu, nego i pravaškoj misli "koju on zastupa".¹⁴ Dakle, Folnegović je na jednomjesečnom proputovanju kroz Dalmaciju bio svuda dobro primljen, što nije nikakvo iznenađenje, jer je već tada njegova pravaška misao, osobito nastojanje da se rješenje hrvatskog pitanja uskladi s interesima vladajuće dinastije, bila mnogo prihvatljivija i pogodnija negoli Starčevićeva za dalmatinske društveno-političke prilike.

Ionako loši odnosi između Prodanove pravaške grupe i vodstva Narodne stranke još više su se pogoršali 1883, naročito nakon izbora za Dalmatinski sabor, održanih u lipnju te godine, na kojima se Prodan pokušao prvi put kandidirati i izboriti za saborskog zastupnika. Budući da u to vrijeme dalmatinska Stranka prava još nije postojala Prodan je, uz podršku pojedinih pravaša, pravaških simpatizera i svojih osobnih prijatelja, izgleda, računao i na podršku izbornog rukovodstva Narodne stranke, ali se u tome prevario. U odlučnom trenutku narodnjaci ga nisu podržali, navodno da je još mlad i da ima vremena, pa je na izborima propao. O Prodanovom neuspjehu, dugo poslije izbora, vodila se oštra polemika između pravaša i narodnjaka. Optužbe su pljuštale na sve strane. Pravaši su preko *Katoličke Dalmacije* za Prodanov neuspjeh krivili narodnjake, tvrdeći da ga izborni Klub Narodne stranke nije htio podržati zbog toga što je starčevićanac. Narodnjaci su, pak, preko *Narodnog lista* žestoko uzvraćali i optuživali Prodana za izbornu suradnju sa

13 Ivo PERIĆ, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Split 1984, str. 17; *KD*, god. XIV/1883, br. 33, str. 2. i br. 85, str. 1; *Narodni list* (dalje: *NL*), Zadar, god. XXII/1883, br. 22, str. 3. i br. 34, str. 1.

14 *KD*, god. XIV/1883, br.33, str. 2.

zadarskim autonomašima, nazivajući ga odmetnikom i izdajnikom.¹⁵ Loši odnosi između jednih i drugih kulminirali su u proljeće 1884. godine kada je došlo do otvorenog sukoba između Pavlinovića i Prodana i, naravno, između njihovih brojnih pristalica diljem Dalmacije, o čemu ćemo kasnije nešto više reći.

Prodanova pravaška grupa, sastavljena pretežno od nezadovoljnih mladih svećenika, te pokojeg učitelja, trgovca i posjednika, počinje odlučnije djelovati krajem 1883. godine. Tada prodanovci pokreću akciju za izdavanje novih pravaških glasila – *Stekliša* i *Pravaša* – a Ivo Prodan na početku 1884. godine objavljuje u *Katoličkoj Dalmaciji* svoj vjersko-pravaški program. To su bili prvi ozbiljniji i odlučniji koraci dalmatinskog pravaštva. Glavni pokretači tog otvorenijeg i smjelijeg pravaškog djelovanja, te pokretanja novih pravaških političkih listova u Dalmaciji bili su, pored Ive Prodana, mladi Ante Dejan (1857–1884), suradnik *Katoličke Dalmacije*, i poznati trgovac iz Arbanasa kod Zadra Pavao Luči Relja (1855–1933). Dejan je postao pravaš još za vrijeme školovanja u zadarskom sjemeništu u kojem su se, usprkos zabrani, ipak širile pravaške ideje među mladim klericima, a Relja je bio već od ranije poznat kao vođa arbanaške prohrvatski orijentirane struje. Najavljujući uskoro pojavu *Stekliša*, *Katolička Dalmacija* u prosincu 1883. godine piše: "Do malo počet će se objelodanjivati ovdje u Zadru list pod naslovom *Stekliš*. Izlaziti će dvaput na mjesec a ciena mu je fiorint i pedeset novčića na godinu. Pisma neka se šalju na g. Antuna Dejana – Zadar; a pretpalata na adresu: g. P.L. Relja, trgovac – Arbanasi kod Zadra".¹⁶

Prvi broj *Stekliša* pojavio se u Zadru 22. prosinca 1883. godine, a kako nije uživao naklonost vlasti, u njemu su bili zaplijenjeni mnogi članci ("Našim klevetnicima", "Kvaternikova smrt", "Švabština" i drugi), gotovo polovica lista. Takva sudbina pratila ga je sve do kraja izlazenja. Već u prvom broju, na prvoj stranici i u prvom stupcu, u članku "Evo Stekliša", mladi pravaš Ante Dejan obrazlaže cilj, naziv i program lista. Sažeto govori o sudbonosnoj 1861. godini u Hrvatskoj, o ulozi Kvaternika i Starčevića u njoj, te o tome kako su njih i njihove pristaše protivnici još tada nazivali "steklišima". Od tada – objašnjava Dejan – naziv stekliš, kojeg se nisu postidjeli ni glavni pobornici pravaške misli, proširio se svuda po Hrvatskoj i bio postupno

¹⁵ *KD*, god. XIV/1883, od br. 42. do br. 46; *NL*, god. XXII/1883, br. 44, str. 3. i br. 45, str. 1–3; Mijo ČURKOVIĆ, *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik 1922, str. 23.

¹⁶ *KD*, god. XIV/1883, br. 84, str. 3; Franjo GLAVINA, "Kulturno-politička zbivanja u Makarskoj i njenom primorju u 19. stoljeću", *Makarski zbornik*, I, Makarska 1971, str. 465; Ante M. STRGACIĆ, "Pokušaj izdavanja novina na arbanaškom jeziku", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (dalje: RFFZd), Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (2), sv. 4, god. 4. 1962/1963, Zadar 1966, str. 189, 190.

prihvaćen od tisuća i tisuća Hrvata. To ime rado su prihvatili i zadarski pravaši i po njemu svoje novo glasilo nazvali *Stekliš*. Širiti prosvjetu u puku, piše Dejan, to je naš glavni cilj. "Nek puk upozna svoju dičnu prošlost, nek uvidi svoju žalosnu sadašnjost, nek se pripravlja boljoj budućnosti. Na tom teškom putu hrvatsko pravo zvijezda mu je prethodnica, a ta zvijezda vodi k slobodi".¹⁷

Iako je glavni pokretač i osnivač novih pravaških glasila, koja su počela izlaziti u Zadru krajem 1883. i početkom 1884. godine, bio Dejan, a idejni vođa Prodan, izgleda nam da se u pozadini cijele akcije oko izdavanja, financiranja i uređivanja *Stekliša* i *Pravaša* nalazio njihov prijatelj Pavao Luči Relja. On je, moglo bi se reći, bio stvarni vlasnik, izdavač, financijer pa i "pokriveni" urednik, mada su kao urednici bili službeno označeni Vjekoslav Thot i Ante Dejan. Relja je osobito brinuo o financijskoj strani novopokrenutih pravaških listova u Dalmaciji. Zaista, prvih pet brojeva *Stekliša* formalno je uredio Thot, a ostala tri, kao i prvi broj *Pravaša*, uredio je Dejan.¹⁸ O tome sâm Dejan piše: "Današnjim brojem (tj. brojem 6, op. M.D.) primam se uredništva i izdavanja ovog lista, koji sam osnovao ujedno sa prijateljem P.L. Reljom. Što se dosad nijesam primio uredništva to je stoga, jer kao maloljetnik po zakonu nijesam mogo".¹⁹ Postavši glavni urednik, Dejan tvrdi kako zadarskom *Steklišu* i dalje ostaje glavni zadatak širenje pravaških ideja u Dalmaciji, širenje Starčevićevog pravaštva, jer sve što je nacionalno svjesnijega danas "priznaje, kako je i za Dalmaciju miso stranke prava jedino spasonosna miso" koja će prije ili kasnije izboriti pobjedu. U istom broju, novi urednik obavještava čitatelje da *Stekliš* prestaje izlaziti "dva puta na mjesec" jer se tome protive organi političke vlasti, ali dodaje da pretplatnici neće biti oštećeni jer će za uzvrat jednom mjesečno dobiti na poklon list *Pravaš* koji će uskoro početi izlaziti. Iz šturih informacija razabire se da je Dejan zaista imao velikih problema s austrijskim organima vlasti oko izdavanja novih pravaških glasila.

Prvi, a vjerojatno i posljednji, broj *Pravaša* pojavio se u Zadru 4. travnja 1884. godine. Istog dana uslijedila je njegova zapljena, a nešto kasnije i zabrana izlaženja sve dok se ne uplati određena jamčevina. Izdavač i urednik *Pravaša* bio je Ante Dejan. List je izlazio jednom mjesečno u Zadru, a tiskao se kao i *Stekliš* u Prodanovoj Katoličkoj hrvatskoj tiskarni koja je počela s radom u rujnu 1883. godine. Ovoj tiskari, uz Tiskarnu Narodnog lista, pripada posebno važno mjesto u povijesti zadarskog tiskarstva. U njoj su se tiskale mnoge novine, brošure pa i neke knjige. *Pravaš* je list prvenstveno političkog sadržaja, koji je imao zadatak da širi pravaške ideje i "ostvaruje načela

¹⁷ *Stekliš*, god. 1/1883-84, br. 1, str. 1.

¹⁸ V. MAŠTROVIĆ, *Jadretina* ..., II. dio, str. 48-49, 55-56.

¹⁹ *Stekliš*, god. 1/1883-84, br. 6, str. 1; Historijski arhiv Zadar (dalje: HAZd), Prezidijalni spisi Namjesništva za Dalmaciju (dalje: PSN), god. 1884, svež. 595, kat. IX/2-2, br.725, 807, 808, 1185, 1211.

stranke prava" u Dalmaciji. Premda ne donosi svoj poseban politički program, iz naslova lista, a još više iz onog što i kako piše, iz sadržaja, dade se zaključiti da mu je program bio identičan s programom njegova starijeg brata – *Stekliša*. Prvi broj *Pravaša* sadrži, među ostalim, ove članke: "Zrinski i Frankopani", "Državno pravo Hrvata", "Iredentizam i denuncijacije", "Zaruke Hrvatske" itd., a u podlistku donosi u nastavcima životopis Eugena Kvaternika.²⁰

I *Stekliš* i *Pravaš*, a većim dijelom i *Katolička Dalmacija*, bile su izrazito političke novine, a cilj im je bio da šire pravaške ideje, promiču pravaštvo i hrvatstvo, unapređuju pravašku politiku i ostvaruju načela Stranke prava u Zadru i Dalmaciji. Naravno, to se nikako nije sviđalo austrijskim političkim vlastima pa su od samog početka zaredale mnoge zapljene i zabrane, tako da je izašlo samo osam brojeva *Stekliša* i jedan broj *Pravaša*. Međutim, i u tih nekoliko brojeva bilo je zbog preoštne cenzure dosta polupraznih stranica, bijelih praznina, bjelina, na kojima su umjesto zaplijenjenih članaka bili otisnuti samo njihovi naslovi. Izgleda da su se austrijske vlasti stvarno plašile od ozbiljnijeg prodora pravaških ideja u tu zaostalu pokrajinu na Jadranu.²¹ O tome nam najbolje svjedoči sudski proces protiv prvog urednika *Stekliša* V. Totha i jednog od pokretača novih pravaških listova P. L. Relje koji su navodno zbog kršenja zakona o štampi, a stvarno zbog širenja pravaških ideja, bili kažnjeni zatvorom i novčano. Također, o tome nam svjedoči i istraga pokrenuta protiv narodnih učitelja Franje Radića, Slavomira Sinčića i Dinka Giunia, optuženih da su 3. i 10. veljače 1884. godine na plesu u Narodnoj čitaonici u Korčuli uzvikivali riječi "živio Starčević" i "živjela Hrvatska".²²

Pravaška glasila su – iznoseći značajne podatke iz hrvatske prošlosti, njegujući kult Zrinjskih i Frankopana, pišući o srednjovjekovnoj hrvatskoj državi i njenim vladarima, o hrvatskom povijesnom državnom pravu, o Stranci prava, o Starčeviću i Kvaterniku – zaista produbljavala hrvatsku nacionalnu svijest i širila pravaštvo u Dalmaciji. Ali upravo zbog toga, zbog hrvatstva i pravaštva, našla su se od početka do kraja izlaženja pod ostrim udarom cenzure i snažnim pritiskom austrijskih organa vlasti, pa je njihova sudbina uskoro bila sasvim zapečaćena. Zaista, pravaški listovi koji su se pojavili potkraj 1883. i početkom 1884. godine u Zadru bili su stvarno kratkog vijeka; izlazili su, i to neredovito, svega

²⁰ *Pravaš*, god. I/1884, br. 1; V. MAŠTROVIĆ, *Jadretina ...*, II. dio, str. 55, 56; Pavao GALIĆ, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb 1979, str. 66–68.

²¹ *NL*, god. XXIII/1884, br. 1, str. 3; *Stekliš*, god. I/1883–84, br. 1, 4, 5, 6, 7; *Pravaš*, god. I/1884, br. 1; *KD*, god. XV/1884, br. 28, str. 3; M. DIKLIĆ, "Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva...", str. 30, 31.

²² HAZd, PSN, god. 1884, svež. 595, kat. XI/2–1, br. 3; *KD*, god. XV/1884, br. 86, str. 1.

pet mjeseci.²³ To nas ne treba čuditi jer je tada pravaštvo u ma kojem obliku bilo veoma opasno po vladajuće vrhove dualističke Monarhije, koji su stregili već od same pomisli na ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, a kamoli od mogućeg ostvarenja znatno šire i samostalnije pravaške programske koncepcije. Za vladajuće krugove u Beču, koji nisu dobro poznavali ni društvene, ni političke, ni kulturne pa ni gospodarske prilike u Dalmaciji, eventualno rješenje hrvatskog pitanja na ruševinama Monarhije – a takva koncepcija bila je aktualna u pravaškom pokretu u Baňovini osamdesetih godina – moralo je zaista izgledati zastrašujuće.²⁴

Dijelom zbog nedostatka financijskih sredstava; dijelom zbog optužbi, progona i bolesti glavnog urednika, a najviše zbog sve jačeg pritiska organa vlasti, posebno cenzure, prestali su izlaziti u travnju i svibnju 1884. i *Stekliš* i *Pravaš*. O tome Prodanova *Katolička dalmacija* od 1. svibnja 1884. ukratko izvještava: "Jučer je izašao 7 broj 'Stekliša' i dva sata kasnije bile su sve četiri strane pod pečatom. Jutros pak njegov urednik g. A. Dejan primio je naredbu političke vlasti, da se obustavlja izdavanje 'Stekliša' i 'Pravaša'".²⁵ Ta zabrana vrijedila je dok se ne uplati posebna jamčevina od 1000 forinti, što je zajedno s potrebnim biljezima iznosilo 1400 forinti. Naravno, toliki iznos Dejan nije mogao uplatiti, pa je saopćio vlastima da prestaje sa izdavanjem *Pravaša*, ali da želi nastaviti s izdavanjem *Stekliša*. Cilj organa vlasti bio je jasan – trebalo je ekonomski upropasti izdavača i tako onemogućiti daljnje izlaženje novopokrenutih pravaških listova, koji su po Dalmaciji počeli širiti opasno pravaško sjeme. Do konačnog rješenja iz Beča *Stekliš* je izišao ješ samo jednom, i to 16. svibnja 1884. godine kao broj 8. Nakon toga prestala su konačno izlaziti spomenuta pravaška glasila, a nedugo zatim (30. VIII. 1884) umro je u Makarskoj njihov glavni pokretač i urednik, mladi i agilni pravaš Ante Dejan. Njegov život, skrhan teškom bolešću, ugasio se prerano, umro je u 26. godini. Za života bio je Prodanova desna ruka i, uz njega, najistaknutiji dalmatinski pravaš s početka osamdesetih godina 19. stoljeća.²⁶

Dakle, austrijske političke vlasti, kako smo vidjeli, uspjele su nekako zaustaviti izlaženje *Stekliša* i *Pravaša*, ali nisu uspjele zaustaviti širenje pravaških ideja i razvoj pravaštva u Dalmaciji, osobito ne onog liberalnog koje će se pojaviti krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina; stranački se organizirati i nešto kasnije dati nove kvalitete hrvatskoj pa čak i jugoslavenskoj politici.

²³ Vidi bilj. 18. i 21.

²⁴ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, str. 230, 231; ISTA, "Osnovni pravci pravaške politike", *HZ*, god. XV/1962, str. 73.

²⁵ *KD*, god. XV/1884, br. 28, str. 3.

²⁶ V. MASTROVIĆ, *Jadretina ...*, II. dio, str. 49, 56; F. GLAVINA, nav. dj., str. 465.

Na samom početku 1884. godine Prodan objavljuje program u kojem podrobnije iznosi svoje političke nazore. Taj program bio je ujedno i program *Katoličke Dalmacije*, ali i program dalmatinskih pravaša, posebice prve dalmatinske pravaške grupe koja, kako smo rekli, baš tada počinje odlučnije djelovati u Zadru. Unutar te grupe naročito su se isticali Prodan i Dejan, a financijski ih je podržavao Pavao Luči Relja. U više nastavaka, pod jedinstvenim naslovom "Naš program", a podnaslovom "Bog i Hrvatska", Prodan temeljito obrazlaže svoja vjersko-pravaška shvaćanja i nastoji Starčevićovo pravaštvo što god je više moguće prilagoditi katolicizmu, dajući mu tako klerikalne značajke.²⁷ Dalmatinski pravaši – tvrdi Prodan – mogli su se na početku 1884. godine, kada je program prvi put izišao iz tiska, izbrojiti skoro na prste "jedne ruke", a dalmatinska Stranka prava, mada je i od ranije bilo nešto pravaša u Dalmaciji, "novačila" je tada svoje "prve borbe". U nacrtu za svoje *Uspomene*, koje je zamislio u deset posebnih djela na približno 1600 stranica, Prodan je 1895. godine, osvrćući se na sadržaj prve knjižice (*Naš program*), piše: "U prvom djelcu iznieti će se program 'Katoličke Dalmacije' ili ti prvu rasvjetu programa stranke prava u Dalmaciji, koja je onda toliku prašinu i protivštinu uzvitlala".²⁸

Svoj program Prodan je podijelio u dva dijela. U prvom, vjerskom i nepromjenljivom dijelu, pod naslovom "Bog", raspravlja o Bogu i katoličkoj vjeri; a u drugom, političkom i promjenljivom dijelu, pod naslovom "Hrvatska", govori o rješenju hrvatskog pitanja i stvaranju samostalne hrvatske države pod katoličkom dinastijom Habsburgovaca.²⁹ Njegov ideal bio je i ostao jedinstvo prvog i drugog dijela programa, jedinstvo vjere i domovine, Boga i Hrvatske, odnosno velika ujedinjena i samostalna katolička hrvatska država.

U prvom dijelu programa, pod naslovom "Bog", Prodan doslovce piše: "Što dakle najprije ulazi u naš program? Na to jasno odgovaraju: naslov Lista, njegov dosadašnji rad i sam naslov ovog članka. Da, Bog, ovo preizvrstno Biće ... Bog i njegova slava, Bog i spasenje duše, to je prvi, najpoglavitiji dio našeg programa".³⁰ Po njegovom mišljenju Bog "jest i ima biti stožer i zadnji cilj svačijeg rada; rada privatnoga i rada javnoga". On mu je izvorište, smisao i svrha svakog postojanja i ljudskog djelovanja; on mu je zapravo prvi princip, prvo počelo, "prvo ravnalo svieta, prvi zakonik" svega što jest.³¹ Stoga Prodanova lozinka i glasi: "Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina" jer su mu vjera i

27 [Ivo Prodan], "Naš program", *KD*, god. XV/1884, od br. 1. do br. 8. Gotovo isti tekst Prodan je kasnije objavio u svojim *Uspomenama*: I. PRODAN, *Uspomene I. Naš program*, II. izdanje, Zadar 1895, str. 1–64.

28 *Isto*, str. 5–7.

29 *KD*, god. XV/1884, od br. 1. do br. 8.

30 *KD*, god. XV/1884, br. 1, str. 1.

31 *Isto*, str. 1.

"Bog nada sve". Ljubav prema domovini, po njegovom mišljenju, mora biti podređena vrhovnoj ljubavi prema Bogu i katoličkoj vjeri. Zato Prodan oštro zamjera svima onima koji su se izjasnili da su prije Hrvati negoli katolici. Bog i rimo-katolička vjera, kao jedina prava i istinska vjera, na prvom su mu mjestu, dakle imaju primat iznad svega. On ih čak stavlja iznad hrvatske nacije i države za koju se u politici cijeli život zalagao. Tako postavljen primat vjere za njega je tek onaj pravi poredak, pravi red stvari koji nikako ne treba mijenjati, jer bez pravog vjeroljublja nema ni rodoljublja pa ni domoljublja. Dajući primat katoličanstvu i rimskoj crkvi nad hrvatstvom i hrvatskom domovinom, Prodan podsjeća da Hrvati upravo toj crkvi duguju dvije krune: "krunu službovanja pravom bogu i krunu Hrvatske kraljevine".³²

Stav o primatu katolicizma nad domoljubljem dade se donekle shvatiti ako se zna da je Prodan bio svećenik, odgojen i školovan u rimokatoličkom duhu, ali se nikako ne da dovesti u sklad sa Starčevićevim pravaštvom i shvaćanjem religije, što je Prodan uz pomoć istrgnutih citata, nastojeći dokazati da i vođa pravaša u Banovini vjeru stavlja iznad svega, uporno pokušavao.³³ Zbog čega smo ovdje pokušali ukratko izložiti Prodanovo shvaćanje religije? Zbog toga što se u njemu kriju korijeni Prodanova klerikalizma, koji je nastojao unijeti u dalmatinsko pravaštvo i politiku uopće.

Poslije sažeto iznesenog vjerskog (nepromjenljivog) dijela programa, koji sintetizira u riječi Bog, Prodan opširnije iznosi svoj politički (promjenljivi) program, koji nastoji sintetizirati u riječi Hrvatska. "Dakako" – tvrdi on – "Bog i Hrvatska, vjera i domovina; postojbina nebeska i postojbina zemaljska, to su naši ideali" kojima treba težiti svaki "dobri" katolik i svaki "pravi" Hrvat.³⁴ U političkom programu Prodan se zalaže, neovisno o prirodnom pravu, za mirno preuređenje dvojne Monarhije i stvaranje, pored već postojećih dviju državnih cjelina – Austrije i Ugarske – na temelju historijskog državnog prava, treće državne tvorevine, ujedinjene i samostalne hrvatske države, ali pod žezlom katoličke dinastije Habsburgovaca. U najbitnijem dijelu političkog programa, odgovarajući na pitanje čemu težimo i što tražimo, on odgovara: Tražimo ono što nas po "pravu i pravici ide i što smo faktično nekad bili, a sad smo samo dielomice, naime težimo: dopuštenim sredstvima, za uspostavljanjem ujedinjene i samostalne Hrvatske, pod slavnom krunom Habsburgovaca". Nakon ovog udarnog dijela programa Prodan zaključuje kako je ovo oduvijek bio, "jest i ostat će naš politički program". Taj program ostvarit će se,

32 I. PRODAN, *Uspomene I. Naš program*, str 12–16.

33 *Isto*, str. 16. Na toj stranici Prodan doslovce kaže u prvoj bilješci slijedeće: "D.r. A. Starčević o našoj vjeri piše: 'Među svim vjerami najbolja je rimokatolička. Ona bo vodi ljude i narode k prosvjetljenju, sreći i slobodi'."

34 *Isto*, str. 16, 17.

po njegovu sudu, onda kad Hrvatska bude stvarno ono što je sada samo pravno, a to znači posebna država – "država o sebi".

Razmišljajući o državnom trijalizmu, Prodan smatra da bi oni koji dobro ne poznaju austrijsku i hrvatsku povijest, posebice temeljne zakone hrvatskog ustava, lako mogli pogrešno zaključiti kako je njegov program buntovan. Međutim, kao dovoljan dokaz da to nije točno, da se "o buni ovdje ne radi, nego o državnom pravu", on se poziva na obrazloženje baruna Helferta o državnom trijalizmu, iznesenom u bečkom listu *Vaterland*, koje je navodno potaknuto po "nadahnuću samog c. k. Dvora".³⁵

Zaista, 1884. godine istupili su neki visoki bečki aristokratski krugovi prvi put s idejom o državnom trijalizmu. Cilj toga bio je, pošto su ti krugovi bili protivnici dualizma, da u eventualnom obračunu s Mađžarima na svoju stranu ponovo pridobiju Hrvate. Prodan je, za razliku od Starčevića koji je bečku trijalističku ponudu odlučno odbio, prihvaćao trijalizam i naivno očekivao njegovo uspostavljanje od samog "Dvora". On je, zapravo, bio prvi pravaš koji je, nakon Kvaternika i njegove austrijske političke faze, bio spreman odustati od pune državne samostalnosti Hrvatske i prihvatiti trijalizam u okviru Habsburške Monarhije. Kao što se nikad nije sasvim dokraja izjašnjavao, tako se Prodan ni ovaj put nije jasno izrazio kako zamišlja taj trijalizam – to novo trijalističko državno uređenje. Ne izjašnjavajući se dokraja, on je najvjerojatnije mislio da je trijalizam u datim okolnostima dosta pogodno rješenje na putu ka stvaranju veće samostalnosti hrvatske države. Vjerovao je da bi i krnja samostalnost u okviru postojeće države, pored Austrije i Ugarske, dobro došla za Hrvatsku, kad to već nije bilo moguće postići izvan okvira Monarhije.³⁶

U nastojanju da ostvari svoj program, da ostvari kakvu-takvu cjelokupnost, samostalnost i državnost Hrvatske, Prodan se uporno pozivao na katoličku vjeru i temeljne zakone hrvatskog ustava, tj. na hrvatsko državno pravo, a osobito na Kraljevu zavjernicu (1867), Hrvatsku pragmatičku sankciju (1712), Sporazum Hrvatskog sabora s Ferdinandom I. (1527) i Ugovor hrvatskog plemstva s Kolomanom (1102), prvim zajedničkim hrvatsko-ugarskim kraljem.³⁷ To su za njega bili nepobitni dokazi o historijskom pravu Hrvata na punu državnu samostalnost. Dokazujući tu samostalnost, Prodan se prvi od pravaša pozvao na krunidbenu kraljevu zavjernicu iz 1867. godine kao na jamstvo hrvatskog državnog prava, premda je ona, objektivno gledajući, sama po sebi bila tek garancija dualizma.

³⁵ *Isto*, str. 21, 22.

³⁶ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, str. 288, 289.

³⁷ O tome više vidi kod: I. PRODAN, *Uspomene I. Naš program*, str. 23–60.

Iako se spomenuta zavjernica odnosila uglavnom na Ugarsku i bila diktirana od Mađžara, kralj se njome ipak obvezao – tvrdi Prodan – da će "štovati ne samo Magjarskoj nego i Hrvatskoj sva njezina prava", uključujući i pravo da u odradenom slučaju može i "drugog kralja birati". Mada je zavjernica, kako smo rekli, objektivno bila kraljeva potvrda dualističkog sustava, Prodan ipak u njoj vidi nekakve klice trijalizma i navodi je kao jedan od važnih dokaza o suverenosti hrvatskog naroda, njegovog Sabora i države. Suverenitet u Hrvatskoj, po njegovu mišljenju, proizlazi iz hrvatskog naroda; narod ga prenosi na Sabor; Sabor na vladara, a vladar je dužan vladati poštujući stare zakone i ustav koji "obstoji od kad je Hrvata". Za njega je hrvatski ustav, hrvatsko državno pravo, čak iznad vladara i Hrvati, ako kralj ne vlada u skladu s tim ustavom nego ga krši, imaju pravo smijeniti ga i izabrati novog vladara, odnosno promijeniti dinastiju. Ali Prodan, najvjerojatnije zbog prevelike odanosti katolicizmu i vladajućoj dinastiji, nije uvidao nezakonit prekid kontinuiteta hrvatske državnosti i kršenje zakona od strane Habsburgovaca, pa se uporno zalagao za poštivanje zakonitosti i ustavnosti, vjerujući da se na taj način može oživotvoriti stari hrvatski ustav i država.³⁸

Ne izjašnjavajući se dokraja, Prodan je oživotvorenje stare hrvatske državnosti i ustavnosti vidio u trijalističkom preuređenju Monarhije u kojem bi Hrvatska, nakon ujedinjenja, postala posebna državna cjelina, sasvim ravnopravna s Ugarskom i Austrijom. Priželjkujući takvo državno uređenje Austro-Ugarske Monarhije, on piše da u "Austriji već pravno postoji ... trijalizam", te da bi ga i stvarno trebalo uspostaviti.³⁹ Sasvim logično nameće se pitanje: da li je za Prodana uspostavljanje trijalizma bio konačni cilj ili možda samo prva etapa u pravcu stvaranja pune državne samostalnosti Hrvatske? Na to pitanje teško je određenije odgovoriti jer se Prodan, kako smo naprijed kazali, nikada nije sasvim dokraja izjašnjavao, pa ni u svojem političkom programu 1884. godine. Međutim, nije nemoguće da je već tada stvarno težio punoj samostalnosti hrvatske države izvan okvira Monarhije, što bi značilo da mu je trijalizam bio samo prvi korak na putu prema stvatanju te samostalnosti. Pod pretpostavkom da je i mislio na samostalnu Hrvatsku izvan austro-ugarskog državnog okvira, on tu samostalnost nikad nije zamišljao u zajedništvu sa ostalim južnoslavenskim narodima na Balkanu, nego isključivo u samostalnoj hrvatskoj državi. Njega je, za razliku od većine dalmatinskih političara koji su u drugoj polovici 19. stoljeća bili jugoslavenski orijentirani, prvenstveno interesiralo hrvatstvo i Hrvatska.

Komentirajući i iznoseći dalje temeljne zakone hrvatskog ustava, Prodan pri kraju svog političkog programa dolazi najprije do

³⁸ *KD*, god. XV/1884, br. 3, str. 1, 2.

³⁹ I. PRODAN, *Uspomene I. Naš program*, str 28, 29.

Austro–ugarske nagodbe (1867), koja mu je "dvojbene pravne vrijednosti" jer je prihvaćena bez sudjelovanja Hrvatske; a zatim do Hrvatsko–ugarske nagodbe (1868), koja "faktično ustanovljuje sadašnji hrv. ustav i koja je stupom oko kojeg se vrte sadašnje hrvatske prekovalebitske borbe i stranke".⁴⁰ Ukratko, on je bio protiv dualizma i Nagodbe. Iako je polazio od postupnog ujedinjenja hrvatskih zemalja u okviru Austro–Ugarske Monarhije, Prodan odlučno osuđuje dualistički sustav i odbacuje Hrvatsko–ugarsku nagodbu koja je sklopljena s Madžarima u ime "Hrvatske, ali ne od Hrvatske". Nagodba za njega nema nikakve pravne vrijednosti pa, prema tome, nije i ne može biti temeljni zakon države. Ona nikako ne može biti "pravi zakon" – tvrdi Prodan – iz više razloga, a najviše zbog toga što uništava stari hrvatski ustav i svodi Hrvatsku sa stupnja "savezne" na područnu državu; zatim, što je sklopljena bez sudjelovanja Dalmacije, Istre, Vojne Krajine, "Turske Hrvatske", te Bosne i Hercegovine i, na kraju, zbog toga što ju ne poštuju ni sami Madžari.

Bez obzira što Hrvatsko–ugarska nagodba "faktično ustanovljuje sadašnji hrvatski ustav", Prodan smatra da je osnovna dužnost svih Hrvata raditi na tome da se ona čim prije uništi, kako bi se Hrvatska u državnom smislu već jednom "osovala" na vlastite noge i dobila "potpunu nezavisnost i samoupravu". Dakle, "saberemo li sve u malo rieči" – zaključuje Prodan – "vidi se jasno ko sunce, da, ili mi proučavali odnošaje napram Magjarim, ili ih učili napram slavnoj vladarskoj porodici (misli na Habsburgovce, op. M. D.), nahodimo gdje Hrvatska napram njima stoji, po pravu, to u zakonarstvu, to u upravi, sudu, vojničtvu i financijskim polisima, kao sasma autonomna država".⁴¹

Na kraju svog programa iz 1884. godine, zanoseći se samostalnošću Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji, Prodan donosi pet važnih zaključaka: 1. Da Hrvatskom oduvijek vlada "in primis" njen starodrevni ustav. 2. Da je na temelju tog ustava Hrvatskom "zavladario" i Koloman 1102. i Ferdinand 1527. godine. 3. Da je hrvatski ustav republikanskog duha, ali da je država ipak "monarhična" jer njome upravlja kralj. 4. Da je hrvatski ustav iznad vladara i da su njegovi temelji nepromjenljivi. 5. "Da napokon pogravitati temelji hrvatskoga Ustava zajamčuju joj potpunu neodvisnost od svakoga, u okviru zakona osnovanih na hrvatskom Ustavu, i u svim atributim koji nezavisnoj državi pripadaju."⁴²

Mislim da bi se, nakon ovog temeljitog razmatranja i upoznavanja, osnovna bit Prodanovog programa – koji je imao za cilj da se na temelju povijesnog hrvatskog državnog prava dokaže pravo Hrvatske na cjelokupnost i državnu samostalnost u okviru Monarhije – mogla

⁴⁰ *Isto*, str. 49.

⁴¹ *Isto*, str. 60–63.

⁴² *Isto*, str. 61; ili *KD*, god. XV/1884, br. 8, str. 1.

najkraće svesti na: katolicizam, hrvatstvo, dinastičnost i državni trijalizam. To su uglavnom bile i ostale njegove temeljne značajke, jer Prodan ni kasnije nije bitno mijenjao svoju osnovnu programsku koncepciju i političku orijentaciju. Takvoj koncepciji, više–manje, ostao je vjeran sve do raspada Austro–Ugarske Monarhije.

Kao dopunu i dalju razradu političkog programa, Prodan iste godine u nekoliko nastavaka u *Katoličkoj Dalmaciji* piše o opsegu i državnim granicama ujedinjene Hrvatske.⁴³ On nastoji odgovoriti na pitanje: "Kojemu prostoru zemalja odgovara iztaknuto hrvatsko pravo?"⁴⁴ Tražeći odgovor na navedeno pitanje, raspravlja o Hrvatskoj u užem smislu i Hrvatskoj u širem smislu, navodeći najprije one zemlje koje – po njegovu mišljenju – neosporno ulaze u opseg Hrvatske i sigurno čine njen državni teritorij.

Prodan pod Hrvatskom u užem smislu podrazumijeva Trojednu Kraljevinu – Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju – uključujući u nju još dio Kranjske i Istre, te Međimurje i "Tursku Hrvatsku".⁴⁵ Evo kako on sam o tome piše: "Nu, osim Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, osim te 'trojedne kraljevine', cjelokupnoj Hrvatskoj pripada nepobitno i dio sadašnje Kranjske, pa Međimurje i Turska Hrvatska."⁴⁶ Pod Hrvatskom u širem smislu podrazumijeva, osim Hrvatske u užem smislu, još Bosnu od Vrbasa do Drine, Hercegovinu i preostali dio Istre, tj. Istru zapadno od rijeke Raše.⁴⁷ A što se tiče slovenskih zemalja Prodan ih uglavnom nije uvrstio u širi "obseg" ujedinjene Hrvatske, premda je kao pravaš to priželjkivao. Naime, on se nadao da će se Slovenci jednog dana svojevóljno osloniti na hrvatsko državno pravo i sami dobrovoljno izabrati "zajednički udes sa svojom hrvatskom braćom". Tako ujedinjenoj Hrvatskoj, po njegovu mišljenju, i prostorno i po pučanstvu pripalo bi istaknuto mjesto među evropskim državama.⁴⁸ Prodan je, kako vidimo, slijedeći dijelom pravašku veliko–državnu koncepciju i konstruirajući na osnovi nje Veliku Hrvatsku na užem teritorija nekih drugih naših naroda, već tada zapadao u pretjerani državni ekspanzionizam.

Iako klerikalno pravaštvo nije odgovaralo mladoj dalmatinskoj buržoaziji i liberalnoj inteligenciji, Prodan ga je ipak, koristeći slabosti Narodne stranke, postupno širio. Naravno, sa širenjem

⁴³ [I. Prodan], "Obseg ujedinjene Hrvatske", *KD*, god. XV/1884, od br.9. do br. 14; ili nešto nadopunjeno i izmijenjeno drugo izdanje: I. PRODAN, *Uspomene II. Obseg ujedinjene Hrvatske*, II. izdanje, Zadar 1895, str. 65–88.

⁴⁴ *KD*, god. XV/1884, br. 9, str. 1.

⁴⁵ Pod "Turskom Hrvatskom" prodan uglavnom podrazumijeva sjeverozapadni dio Bosne do rijeke Vrbasa. O tom više vidi u njegovoj raspravi "Obseg ujedinjene Hrvatske", str. 78, 79.

⁴⁶ *KD*, god. XV/1884, br. 12, str. 1.

⁴⁷ *KD*, god. XV/1884, br. 14, str. 1.

⁴⁸ I. PRODAN, *Uspomene II. Obseg ujedinjene Hrvatske*, str. 87, 88.

pravaštva širio se i njegov politički utjecaj, što se nije dopadalo ni crkvenim niti svjetovnim vlastima u pokrajini, a ni nekim istaknutim narodnjacima. Sve veći Prodanov utjecaj toliko je smetao pojedinim prvcima Narodne stranke da je između njega i Mihovila Pavlinovića ubrzo došlo do većih nesuglasica i žestokog sukoba. Sukob je započeo u proljeće 1884. godine kada je Pavlinović, pišući u *Narodnom listu* o stanju u Dalmaciji, kritizirao dalmatinsko novinstvo, a osobito Ivu Prodana i njegovu *Katoličku Dalmaciju*.

U više nastavaka pod naslovom "Preokret u Dalmaciji",⁴⁹ Pavlinović zaista oštro osuđuje Prodana i njegov suhoparni vjersko-pravaški program. Što mu sve zamjera? Zamjera mu što i kako piše o hrvatstvu, katoličanstvu, hrvatskom državnom pravu, cjelokupnosti, nezavisnosti, opsegu i državnim granicama Hrvatske; što svojim pisanjem izaziva polemike, sukobe i narod dijeli na "tabore"; što ne piše znatno više o teškoj borbi za hrvatski jezik u Saboru dalmatinskom; što se u veličanju hrvatstva i Hrvatske zalijeće preko Drine i Bojane, a ne vidi svakodnevnu tešku borbu protiv talijanštine i njemštine; te što se sada i "Don Ivina, 'Katolička' impakuje" za Beč da tamo posvjedoči kako su tobož kler i pučanstvo sada zadovoljni sa stanjem u Dalmaciji. Pavlinović je, kako vidimo, mnogo toga s pravom kritizirao kod Prodana, ali je bilo i neopravdanih prigovora. Pored toga, nije uviđao ni djelić vlastite suodgovornosti za neke ideje i stavove koje je Prodan baš od njega prihvatio i dalje razradio. Na Pavlinovićevu kritiku Prodan je oštro reagirao. Napao je Pavlinovića i njegovu Narodnu stranku, optužujući ih za neodlučnost, kukavičluk i oportunitizam. Odbacujući odlučno Prodanove optužbe i uzvratajući udarac, Pavlinović se u članku "Krvavi juriš čete Prodanove", nakon što je ipak Prodanu priznao određene zasluge za kroatizaciju *Katoličke Dalmacije* i osnivanje vlastite tiskare, ironično zahvaljuje na njegovom katoličanstvu i hrvatstvu i podrugljivo ga naziva "žugljamim popićem".⁵⁰

Sukob između Pavlinovića i Prodana, koji je započeo početkom travnja 1884. godine, ubrzo se proširio i na njihove brojne pristaše u pokrajini. On je uskoro poprimio tako velike razmjere da su se posvuda po Dalmaciji prikupljale pouzdanice sa potpisima u kojima se podržavalo jednog, a napadalo drugog i obrnuto.⁵¹ Na poticaj glavnih sudionika u sukobu prosvjedi i pouzdanice stizali su sa svih strana na uredništvo *Narodnog lista* i *Katoličke Dalmacije*, a ona su ih redovito objavljivala u svojim glasilima. Osim Pavlinovića i Prodana, značajnu ulogu u procesu nastajanja, prikupljanja i objavljivanja mnogih prosvjeda i pouzdanica imali su Juraj Biankini i Ante Dejan,

⁴⁹ M.[ihovil] P.[avlinović], "Preokret u Dalmaciji", *NL*, god. XXIII/1884, br. 25, str. 1.

⁵⁰ *NL*, god. XXIII/1884, br. 26, str. 1. i br. 29, str. 1, 2.

⁵¹ O pouzdanicama i prosvjedima vidi više u: *NL*, god. XXIII/1884, od br. 29. do br. 35; *KD*, god. XV/1884, od br. 23. do br. 33.

pa i neki drugi narodnjaci i pravaši, naročito svećenici. Biankini se dosta angažirao, što je i razumljivo, na Pavlinovićevoj strani, a Dejan na Prodanovoj.⁵²

Na kraju, sasvim logično, nameće se pitanje: U čemu je bio osnovni sukoba između Pavlinovića i Prodana?

Ukratko, osnovni uzrok sukoba bio je – pored nekih ideoloških neslaganja, osobnih razloga i borbe za prestiž – u Pavlinovićevu nastojanju da se iz Prodanovih ruku istrgne uredništvo *Katoličke Dalmacije* i, ako je moguće, uspostavi kontrola nad njegovom tiskarom. Na taj način bi, bez sumnje, Prodanov utjecaj znatno oslabio, a Pavlinovićev još više ojačao. U vezi s tim, otkrivajući samu bit sukoba, Kažimir Ljubić piše Pavlinoviću: "Jesi vidio ono gadne Katoličke? Gore nije ni Dalmata ni Srpski List. Kad se okupe dioničari za saborisanja valja gledati da je izčupamo iz ruku Prodanovih i Deanovih."⁵³ A Biankini mu 7. svibnja 1884. godine također javlja da je *Katolička Dalmacija* zapala u velike dugove i da će Prodan najvjerojatnije biti primoran predati "tiskarnu i vlasništvo lista odboru".⁵⁴ Međutim, na sastanku do kojeg je uskoro došlo Prodan je imao većinu pa su narodnjaci preko Ljubića, koji je trebao biti jedan od trojice privremenih upravitelja (dok se ne srede računi), nastavili stvarati planove kako "oboriti" Dejana i Prodana, odnosno kako im oduzeti iz ruku *Katoličku Dalmaciju* i Katoličku hrvatsku tiskarnu. Po Ljubićevu mišljenju *Katoličku Dalmaciju* trebalo je, nakon preuzimanja od Prodana, preurediti u pravo svećeničko glasilo i svesti u "granice crkvene", a politiku prepustiti sasvim *Narodnom listu*.⁵⁵

Mislimo da se upravo u tom Ljubićevu razmišljanju krije ključ za razumijevanje Pavlinović–Prodanovog sukoba. Pavlinović je, izgleda – pravilno uočavajući potencijalnu opasnost od širenja pravaštva i moguće pravaške stranačke organizacije, koja bi mogla praviti konkurenciju Narodnoj stranci i podvojiti hrvatske političke snage u Dalmaciji – nastojao na samom početku eliminirati iz političkih borbi Prodana i njegovo pravaštvo, premda se ono pojavilo i na njegovim idejnim temeljima, te tako sačuvati politički primat Narodne stranke i njenih prvaka. U biti radilo se o obračunu između, s jedne strane, nastupajuće klerikalne Prodanove pravaške grupe i, s druge strane,

52 J. Biankini – M. Pavlinoviću, vidi kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 419–421, 423–426, 427–429, pis. 319, 321, 322, 324; VŠKARPA – J. BIANKINIJU, Zaton, 22.IV.1884, vidi: B. ZELIĆ–BUČAN, "Još iz ostavštine Mihovila Pavlinovića", *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. XXI, Zadar 1974, str. 174, 175, pis. 16.

53 K. Ljubić – M. Pavlinoviću, Zadar, [11.4.] 1884, kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 421–423, pis. 320.

54 J. Biankini – M. Pavlinoviću, Zadar, 7.V.1884, kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 429–430, pis. 325.

55 K. Ljubić – M. Pavlinoviću, [Zadar, 1884], kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 455–456, pis. 351.

radikalne Pavlinovićeve hrvatski orijentirane struje u Narodnoj stranci. Upravo te dvije političke struje, kako ćemo na kraju vidjeti, udružiti će se deset godina kasnije s Trumbić–Supilovom liberalnom pravaškom grupom u dalmatinsku Stranku prava.

Iako je Pavlinović zamolio Biankinija da prestane objavljivati u *Narodnom listu* "Prosvjede i Pouzdanice",⁵⁶ sukob se i dalje nastavljao, a vodio se ne samo preko novinstva nego i preko posebnih brošura koje su se tiskale u Zadru. Prvi je Pavlinović 1884. godine objavio svoje *Hrvatske Razmišljaje* u kojima oštro napada pravaštvo u Hrvatskoj, a osobito starčevićanstvo ili steklištvo. On razlikuje pravo pravaštvo, tj. pravaštvo kako ga on shvaća, od steklištva. Prvo prihvaća, a drugo odbacuje. Kao realan političar koji uvažava konkretne društveno-političke prilike, iznikao iz samog bića hrvatskog naroda u Dalmaciji, Pavlinović je, za razliku od Starčevića koji je uvijek ciljao na sve ili ništa, težio postupnom rješavanju hrvatskog pitanja na temelju hrvatskog državnog prava. Polazeći od djelomičnog uvažavanja Hrvatsko–ugarske nagodbe i stanja koje je ona ozakonila, bio je protiv pravaškog odbijanja (negacije) i nepriznavanja vladajućeg dualističkog sustava. Prihvaćao je adresu Neodvisne narodne stranke iz godine 1884. kao mogući put u trijalizam i priželjkivao suradnju pravaša i obzoraša u Hrvatskoj. On je bio za okupljanje i akciju, naravno unutar postojećeg državnog okvira, svih hrvatski orijentiranih političkih snaga. Pavlinoviću se nije sviđao način na koji su istupali pravaši u Hrvatskom saboru i izvan njega, smetala ga je prazna pravaška frazeologija, a osobito mu je bilo odbojno bučno istupanje pravaške omladine. Mada je oštro napadao Starčevića zbog njegove zasukanosti, dogmatičnosti i nepogrešivosti, a naročito zbog velike mržnje na Strossmayera i stavova prema crkvi i svećenstvu, Pavlinović mu ipak priznaje određene zasluge u širenju hrvatstva i produbljivanju hrvatske nacionalne svijesti. Štoviše, Starčević je za njega, bez obzira na sve kritike i zamjerke, "Pravi pojav u poviesti hrvatskoj". On je – kaže Pavlinović – najbolje pogodio kad je kroz "pomutnje preranog jugoslavenstva i mimo krparije srbo–hrvatstva, iznio zastavu hrvatstva".⁵⁷

Napadajući i kritizirajući školsku omladinu, koja se povodila za Starčevićem i njegovim učenjem, Pavlinović pokušava razlučiti istinsko pravaštvo i Stranku prava od pomodnog steklištva ili starčevićanstva. Stranci prava – po njegovom mišljenju – pripada svaki čestiti Hrvat, jer ona je "uzor rodoljublja i najplemenitijih osjećaja", a steklištvo ili starčevićanstvo svojim pretjeranostima "pogani" uzvišenu zastavu hrvatskog državnog prava. Doduše, Starčević i

56 M. Pavlinović – J. Biankiniju, kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 429. Nešto izmijenjen tekst istog pisma objavljen je u *NL*, god. XXIII/1884, br. 36, a prenosi ga i *KD*, god. XV/1884, br. 32. pod naslovom: "Ponestalo praha na po bitke: Mir".

57 M. PAVLINOVIĆ, *Hrvatski Razmišljaji*, Zadar 1884, str 1–39.

Stranka prava, tvrdi Pavlinović, nisu krivi za sve gluposti i "ludosti" steklišta koje bi, ako se suviše proširi, moglo ugroziti i samostalan opstanak Hrvatske. Njemu starčevićanstvo zaudara na "urote", te u društvu širi sumnjičenja, mržnju i grdnju na svakoga tko se izravno ne piše u stekliše. Za pavlinovića starčevićanstvo je "međunarodni prezir, vrtoglavlje nad ponorom razpa".⁵⁸

Na ovu žestoku kritiku starčevićanstva, iznesenu u *Hrvatskim Razmišljajima*, Pavlinović je krajem 1884. godine dobio još žešći odgovor iz kruga mladih zadarskih svećenika, stekliša, u brošuri *Razmišljaji i istina* na kojoj nije označen autor.⁵⁹ Informirajući Pavlinovića o pojavi te male knjižice, dostavljaajući mu jedan primjerak i iznoseći vlastito mišljenje, Juraj Biankini – kojemu se zaista ne može poreći dobro poznavanje tadašnjih političkih prilika u Dalmaciji pa i šire, a osobito ne onih u Zadru – u pismu od 2. veljače 1885. godine, među ostalim, piše: "Ja cijenim da je prvi dio, uz mnoge podatke došao iz Hrvatske, a drugi i sve skupa da je skuhan ovdje od poznate firme Prodan–Uccellini–Rihtarić."⁶⁰ Tu misao Biankini je ponovo potvrdio u pismu Pavlinoviću, ali uz napomenu kako: "Ovdje sad uobće svak kaže da je Riktarić glavni sastavitelj one porkarije proti Vami."⁶¹ Ako prihvatimo Biankinijevo mišljenje, a ono nam se čini sasvim vjerodostojno, onda je knjižica *Razmišljaji i istina* kolektivno djelo nekih zadarskih stekliša iz Prodanova pravaškog kruga, iako ima mišljenja da je to rad jednog autora.⁶² U njenom nastajanju, bez obzira na pitanje o formalnom autorstvu, važnu ulogu imao je Ivo Prodan koji je, kako smo naprijed kazali, protiv Pavlinovića vodio žestoku borbu.

Prodan i njegovi zadarski pravaši u polemički pisanu spisu *Razmišljaji i istina*, u kojem se redom analizira svaki članak iz Pavlinovićeve *Hrvatskih Razmišljanja*, već na početku tvrde da je Pavlinovićevo djelo naručeno, nepotpuno i neistinito; da se u njemu pretjerano hvali Strossmayer i njegovi narodnjaci koji su izdali domovinu, a nedopustivo zapostavlja i napada Starčević i njegova Stranka prava koji su Hrvatsku uvijek branili.⁶³ Osuđujući Pavlinovićevo pisanje o Strossmayeru i njegovim zaslugama, zanemarujući pri tome objektivne društveno-političke okolnosti, oni

⁵⁸ *Isto*, str. 30, 31.

⁵⁹ [...] *Razmišljaji i istina. Odgovor na Pavlinovićev pamphlet 'Hrvatski Razmišljaji'*, Zadar 1884, str. 1–45.

⁶⁰ J. Biankini – M. Pavlinoviću, Zadar, 2.II.1885, kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 460–461, pis. 354.

⁶¹ J. Biankini – M. Pavlinoviću, Zadar, 19.II.1885, kod: A. PALAVRŠIĆ, B. ZELIĆ, *Korespondencija ...*, str. 461–462, pis. 355.

⁶² Tako M. GROSS u već navedenoj knjizi *Povijest pravaške ideologije*, na stranici 287, u bilješci 6, piše: "(Bare Poparić) *Razmišljaji i istina. Odgovor na Pavlinovićev pamphlet 'Hrvatski razmišljaji'*, Zadar 1884."

⁶³ [...], *Razmišljaji i istina*, str. 1–7.

smatraju da se đakovački biskup u svojem političkom radu teško ogriješio o državnost hrvatsku kada je poslije 1861. godine dozvolio da Hrvatska izgubi slobodu i postane "prikrpinom mađarske države". Taj grijeh je, po njihovu sudu, tako težak i velik da se ne može okajati nikakvim dobročinstvima, a ponajmanje narodnim novcem, jer što je novac naprama narodnoj slobodi. Strossmayer se dalje optužuje za sluganstvo, austrofilstvo i mađžaronstvo, a prigovara mu se i zbog jugoslavenske političke orijentacije.

Ocjenjujući uglavnom jednostrano i pogrešno Strossmayerovu sveukupnu aktivnost, a posebice mnogobrojne zasluge i velik materijalni doprinos razvoju znanosti i kulture, zadarski pravaši tvrde "da će nasliedna koljena proklinjati tu njegovu politiku; a najteži politički grijeh bit će mu taj: što, kad je svojom politikom doveo narod do ruba propasti ne htjede mu pružiti pomoćnicu ruku, nego ga zapuštena ostavi, napustiv nedično i kukavno političko bojište". Slično Strossmayeru kritizirani su još Franjo Rački, Ivan Mažuranić, Matija Mrazović, Mirko Bogović, Ivan Perkovac i mnogi drugi istaknuti javni i politički radnici u Hrvatskoj. Za Hrvatsko-ugarsku nagodbu i postnagodbenu stanje u Hrvatskoj zadarski pravaši najviše krive staru Narodnu stranku, a za Rauchovo banovanje Strossmayera i Mažuranića.⁶⁴ Posebno osuđuju Pavlinovićevo pisanje o reviziji Nagodbe i vladavini bana Ivana Mažuranića, koji se optužuje za kruhoborstvo, sluganstvo, birokratizam, nepotizam i sve veću demoralizaciju činovništva. Oni su se slagali s Pavlinovićem jedino u ocjeni o banovanju Ladislava Pejačevića i Károlya Khuena-Hédervária; međutim, nisu se slagali nikako s njegovim pisanjem o razdoru u banovinskoj Narodnoj stranci, te tvrdnjama da i Stranka prava radi u prilogu bana Khuena-Hédervária kada napada istaknute neodvisnjake i Neodvisnu narodnu stranku.⁶⁵

Odlučno odbacujući Pavlinovićevo pisanje protiv Starčevića kao neosnovano i neistinito, a posebice njegove tvrdnje da je pravaški vođa dogmatičar i bezvjerac, pravaši iz Prodanova političkog kruga zamjeraju autoru *Hrvatskih Razmišljaja* na pristranosti, površnosti, nelogičnosti, osvetoljubivosti i zlobi. Oni smatraju da je Pavlinoviću u *Hrvatskim Razmišljajima* bio glavni cilj – da "ocrni i podjari mržnju" na Starčevića i omrazi "popove sa steklištvom". Pitajući se zašto toliko don Mihovil Pavlinović "biesni" na dr. Antu Starčevića? – odgovaraju: "Mi neznamo. Ali dobro znamo, da dokle je Hrvatska mladež u Dalmaciji izmjenice klicala 'živio Starčević!' i 'živio Pavlinović!', nije bilo čuti da bi d.n. Mijo napadao na d.r. Antu. Sada pako, kada hrvatska mladost ne može da razumi maglovite, tminom obavite (valjda oportunističke) politike d.n. Mije, ona je za nj ohladnjela."⁶⁶

⁶⁴ *Isto*, str. 9–11, 15–17.

⁶⁵ *Isto*, str. 21–23, 25–26.

⁶⁶ *Isto*, str. 27–33.

Pavlinovićevo pisanje o pravaštvu i stekliškoj omladini – koja se, kako on tvrdi, usuđuje još iz školskih klupa napadati sijede glave, te nazdravičarski i bučno istupati po "krčmah" i ulicama, vjerujući valjda da se tako stvara domovina – prodanovci oštro osuđuju i odbacuju kao lakrdiju i obmanu. Oni smatraju da upravo toj omladini, koju Pavlinović napada i u spomenutom djelu naziva "nezrelim mladencem", nema premca u cijeloj Hrvatskoj. Jedino je pravaška mladež, bez obzira na mnoge klevete, pa i Pavlinovićeve, po njihovu sudu, spremna prijeći preko svih uvreda i nastaviti odlučnu borbu za slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda.⁶⁷

Zadarski pravaši oko Prodana misle da se Pavlinović sa svojim *Hrvatskim Razmišljajima*, osobito namjernim ignoriranjem Stranke prava, te pisanjem o Starčeviću, steklištvu ili starčevićanstvu, teško "ocrnio ... pod stare dane". Sudeći sasvim jednostrano, oni smatraju da se nikako ne mogu uspoređivati i izjednačavati, kako to Pavlinović čini, zasluge jednog Starčevića, koji je uvijek branio slobodu i samostalnost Hrvatske, sa zaslugama Strossmayera, Račkog, Mažuranića i drugih narodnjaka, koji su svojim radom "rinuli" Hrvatsku u ponor i "propast". Prodan i njegova grupa osuđuju Pavlinovićevu podršku Neodvisnoj narodnoj stranci i odbacuju njen program iznesen u adresi 1884. godine, tvrdeći da su stavovi neodvisnjaka "ubitačni po Hrvatsku". Na kraju stekliškog odgovora Pavlinoviću, u polemički pisanom spisu *Razmišljaji i istina*, drsko i ironično se pita, zaključuje i poručuje: "Don Mijo, oš još?? – D.n. Mijo, zlatom si knjigu života napisao a blatom je zapečatio!

A ti, hrvatska mladosti, ti uzdanice roda svog, ti puna žara i živih želja, kroči i dalje pod uzvišenim stiegom stranke prava. Na tebi, hrvatska mladosti, osniva se budućnost domovine, s toga nedaj se zasliepiti od kakvih laži – proroka. Ostaj i nadalje vierna načelom stranke prava i nećeš zač s pravoga puta."⁶⁸

Sukob između Pavlinovića i Prodana, odnosno njihovih političkih grupa, koji se, kako smo naprijed obrazložili, vodio ne samo putem stranačkog novinstva nego i preko posebnih brošura, najočitije svjedoči da se pravaštvo, bez obzira što su prve pravaške ideje bile klerikalno obojene, do sredine osamdesetih godina 19. stoljeća dosta proširilo po Dalmaciji. Premda se u to vrijeme o nekakvoj stranačkoj pravaškoj organizaciji u pokrajini još ne može ni govoriti, dalmatinski pravaši nazivali su često sami sebe Strankom prava. Tako npr. *Katolička Dalmacija*, poznato Prodanovo vjersko-pravaško glasilo, govoreći o napretku "čisto" hrvatske misli, među ostalim piše kako je Stranka prava postala "naravnom potrebom dalmatinskom Hrvatu, koji, kada je nebi bilo bi si je stvorio sam".⁶⁹

⁶⁷ *Isto*, str. 36–38.

⁶⁸ *Isto*, str. 40–44.

⁶⁹ *KD*, god. XV/1884, br. 32, str. 2.

Svakako, sukob Pavlinović–Prodan još više je pogoršao i onako već loše odnose između dalmatinskih pravaša i narodnjaka. Pravaši su stalno optuživali narodnjake da su zbog oportunitizma, liberalizma i pretjeranog jugoslavenstva zanemarili hrvatstvo i hrvatsko državno pravo, a posebice pitanje o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja u jedinstvenu hrvatsku državu.

Osudjujući i kritizirajući narodnjake, Prodanova pravaška grupa žestoko je napala 1885. godine novi program dalmatinske Narodne stranke. U tom programu, koji je u znatnoj mjeri rezultat oportunističke politike, te velike susretljivosti i popustljivosti narodnjaka prema bečkoj vladi, prešutno se zaobilazi temeljno pitanje o ujedinjenju, a više govori o državnom položaju Dalmacije. Zaobilazeći tako najvažnije pitanje narodnjaci su, izgleda, htjeli osigurati podršku Beča u rješavanju manjih gospodarskih problema u pokrajini i, eventualno, ponovo na svoju stranu pridobiti Srbe. Ocjenjujući novi program Narodne stranke kao oportunistički i nehrvatski, prodanovci tvrde da on "vodi k grobnici hrvatskih prava" i novim nesrećama po hrvatski narod jer se – po njihovu mišljenju – s osloncem na Beč ne može postići ni gospodarski napredak ni sjedinjenje, a bez toga, bez sjedinjenja i oživotvorenja hrvatskog državnog prava nema spasa Hrvatskoj. Upravo u oživotvorenju toga prava, odnosno stvaranju na njegovim temeljima samostalne hrvatske države, dalmatinski pravaši su, slično onima u Banovini, vidjeli rješenje svih pitanja i problema hrvatskog naroda. Stoga oni poručuju svim "pravim" Hrvatima i njihovim strankama da se uporno drže "hrvatskog prava" i da po njemu uređuju svoj rad, a postojeći dualistički sustav da smatraju privremenim rješenjem.⁷⁰ Bez obzira na ogromni značaj rješenja hrvatskog državno–pravnog pitanja, očekivanja prvih dalmatinskih pravaša bila su dosta nerealna.

Kada je Narodna stranka 1889. godine promijenila svoj naziv u Narodnu hrvatsku stranku i donijela "Program Narodnog hrvatskog kluba", dalmatinski pravaši su, priznavši najprije u njemu ono što je po njihovoj ocjeni pozitivno, ponovo izložili narodnjake i njihov najnoviji program žestokoj kritici, a osobito oštro kritizirali su priznavanje Srba i njihovu ravnopravnost s Hrvatima u Dalmaciji. Tom prilikom Klub Narodne hrvatske stranke, toneći sve više u oportunitizam, nije proglasio kontinuiranu borbu za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, nego je preuzeo na sebe obvezu da će u "zgodni čas" zamoliti kralja da on na temelju "narodnih i pisanih prava" izvrši ujedinjenje hrvatskih zemalja u jednu jedinstvenu državnu tvorevinu. A dok se to ne ostvari Klub će, kako tvrde narodnjaci, nastojati svim zakonitim sredstvima da "kriepi hrvatsku sviest, da ponarodi sve učione i urede u zemlji, da se zemlja rieši

---

⁷⁰ Vidi seriju članaka: "O novom narodnom programu", *KD*, god. XVI/1885, od br. 41. do br. 52.

talijanštine i obrani od niemčenja".⁷¹ Sve očitiji neuspjeh narodnjačke politike i taktike, posebno gospodarska stagnacija, i trzavice koje su nastale u vezi s najnovijim programom doveli su do slabljenja Narodne hrvatske stranke, te jačanja u njoj i izvan nje onih političkih snaga koje su se toj jalovoj taktici suprotstavljale, a to je opet pridonosilo bržem razvoju dalmatinskog pravaštva, osobito onog liberalnog početkom devedesetih godina 19. stoljeća.⁷²

Iako je izvorna Starčevićeva misao, na koju su se pravaši u Dalmaciji često pozivali, bila u svojoj biti i protiv Austrije i protiv Ugarske pa i protiv dinastije, dalmatinski pravaši zaista pretjeruju kad, braneći Stranku prava od optužbi da ruši "Monarhiju i dinastiju", nastoje ponekad dokazati kako ta Stranka nije ni antidržavna ni antidinastička nego, naprotiv, da je "najiskrenija privrženica dinastije" i države. Neki od njih čak smatraju da ni ostvarenje programskih načela Stranke prava, koje bi dovelo do stvaranja samostalne hrvatske države pod zajedničkim vladarom, nije usmjereno protiv Austro-Ugarske.⁷³

Naravno, u mogućnost jednog takvog rješenja hrvatskog pitanja, koje bi istovremeno zadovoljilo i Beč i Peštu i Hrvate, teško da je bilo tko vjerovao, a kamoli Austrijanci i Mađžari, pa je Prodan opravdano strahovao da bi, ako se postojeće stanje u državi ne izmijeni, austrijska i mađžarska državna misao mogla s vremenom istisnuti hrvatsku državno-pravnu misao iz hrvatskih zemalja.

Očekujući rješenje hrvatskog pitanja u okviru budućeg trijalističko-federalističkog preuređenja Habsburške Monarhije, pisac serije članaka pod naslovom "Hrvatska prama Austriji", objavljenih godine 1890. u *Katoličkoj Dalmaciji*, tvrdi da je za opstanak Austrije neophodno potrebna Hrvatska, ali ne kakva je danas, raskomadana i skućena, nego ujedinjena, jaka i velika. Međutim, svjestan raskoraka između lijepih želja i ružne stvarnosti, pravilno zaključuje da u "današnjoj austro-mađžarskoj politici, sasvim drugo mnijenje vlada ... mađžarizacija i niemčenje", a to je, uz već postojeći dualizam, najveća opasnost za zajednički opstanak Austro-Ugarske. Odgovarajući na pitanje što je najviše potrebno za siguran opstanak Austrije, autor spomenutih članaka piše: "Austrija da obezbiedi svoj opstanak, proti panslavizmu i germanizmu, nek zadovolji slavjanske narode što ih ima u svojim granicama: Česima nek da jedinstvo i državno pravo, Hrvatskoj također i nek ju združi sa svim odlomcima hrvatskog naroda, a Niemcima nek uzdrži u skroz njemačkim pokrajinama, ono što oni već uživaju; i tim je Austrija obgradila se boljim bedemom nego svom vojskom kojom raspolaže."⁷⁴

71 *KD*, god. XX/1889, od br. 53. do br. 57, zatim vidi br. 59, 62, 63, 64.

72 J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIC, *Povijest hrvatskog naroda ...*, str. 166.

73 *KD*, god. XVI/1885, od br. 6. do br. 9.

Prodanova *Katolička Dalmacija* oštro zamjera Narodnoj hrvatskoj stranci što se uporno drži vladajućeg sustava koji negira hrvatsko državno pravo i ne dopušta ne samo potpunu kroatizaciju, ujedinjenje i gospodarski napredak, nego ni ravnopravnost hrvatskog jezika u Dalmaciji.⁷⁵ Očekujući od novog dalmatinskog namjesnika generala Dragutina Blažekovića, koji je u periodu od 1886. do 1890. godine koncentrirao u svojim rukama i vojnu i civilnu vlast u pokrajini, podršku i pomoć u rješavanju jezičnog pitanja, ona piše: "I tako u zemlji skroz hrvatskoj, u narodu skroz odanom prestolju, koji ne želi drugo osim da se ujedini s ostalim udovima hrvatske krune; u toj zemlji i takvom narodu – uprava je talijanska, školstvo je samo većim dielom a još ne skroz hrvatsko, sudstvo je na pol talijansko, uobće je nutarnje poslovanje talijansko, a hrvatske stranke imaju pravo ... da se služe hrvatskim jezikom koji se, nota bene, u Dalmaciji službeno nazivlje: srbo-hrvatski".⁷⁶ Što se tiče samog naziva jezika, prodanovci su stalno napadali narodnjake što svoj jezik ne zovu samo hrvatskim imenom nego ga nazivaju: "srbo-hrvatski", hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski, "naški" narodni i slično. Oni optužuju narodnjake da sve dijele sa Srbima pa i jezik. Interesantno je da je sam Prodan, premda zagriženi pravaš i klerikalac, smatra da su hrvatski i srpski jedan jezik, ali je inzistirao na čisto hrvatskom nazivu u Hrvatskoj.⁷⁷

Prilikom izbora, bilo za općinska vijeća, bilo za Dalmatinski sabor ili za Carevinsko vijeće u Beču, sve dok nisu počeli organizirano istupati s vlastitim kandidatima, dalmatinski pravaši oko Prodana podržavali su kandidate Narodne hrvatske stranke u borbi protiv kandidata Autonomoške i Srpske stranke. Njihov cilj bio je, bez obzira što su javno kritizirali rad većine zastupnika iz redova Narodne stranke, da na izborima onemoguće autonomoške i Srbe, a podrže narodnjake. Obično bi uoči izbora Prodanova *Katolička Dalmacija* savjetovala biračima da biraju ljude "poštene i uzorne", osobito katolike i Hrvate, odnosno one koji će znati braniti vjeru i domovinu.⁷⁸ Tako npr. njena često ponavljana izborna lozinka iz 1891. godine glasi: "Protiv Talijanašima, protiv Niemcima, protiv Srbima, jer tkogod nije s našim narodom, dušmanin mu je. Nu uz to: 'složno s narodnjacima, ali jedino ondje gdje su oni u slozi s vierskim i narodnim čuvstvima i pravima hrvatskog naroda'".⁷⁹

74 *KD*, god. XXI/1890, od br. 75. do br. 78.

75 O jeziku i njegovoj ulozi u narodnom preporodu vidi više u u radnji: V.MASTROVIĆ, "Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji", zbornik: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969, str. 219-242.

76 *KD*, god. XVII/1886, br. 39, str. 1.

77 I PRODAN, *La secchia rapita ili obračun između Srba i Hrvata*, Zadar 1889, str. 60-92.

78 *KD*, god. XVI/1885, br. 36, str. 1; *KD*, god. XIX/1888, br. 6, str. 3;

KD, god. XX/1889, br. 38, str.2, br. 42, str.2-3 i br.67, str. 1.

79 *KD*, god. XXII/1891, br. 10. str. 1.

Kritizirajući narodnjake početkom devedesetih godina i naglašavajući sve više svoje "čisto" hrvatstvo i katoličanstvo, klerikalno-pravaška grupa oko Prodana i njegove *Katoličke Dalmacije* bila je protiv bilo kakve suradnje i izbornih kompromisa između Narodne hrvatske stranke, Autonomaške stranke i Srpske stranke. Pripadnike Srpske stranke, iako ne priznaje Srbe u hrvatskim zemljama, ona izjednačava s autonomašima i svrstava u neprijatelje hrvatskog naroda, a sve to obrazlaže time što ni jedni ni drugi, tj. ni autonomaši ni Srbi, "neće sjedinjenje ... neće hrvatskoga jezika, neće hrvatskoga imena, neće hrvatskog državnog prava". Nastavljajući dalje s kritikom narodnjaka i najavljujući uskoro bolju organizaciju Stranke prava u Dalmaciji, pravaši tvrde da od "narodnih ljudi", koji su se sasvim navikli na vlast, nema više nikakve koristi jer Narodna Hrvatska stranka, zna se, živi već duže vrijeme od vladine milosti, sitnih mrvica i raznih koncesija na uštrb "Hrvatstva".⁸⁰

Prodan i njegova pravaška grupa, počevši još od početka osamdesetih godina 19. stoljeća pa dalje, kontinuirano su zastupali varijantu klerikalnog pravaštva. Zagovarajući klerikalizam, tvrdili su da rimo-katolička vjera treba imati primat i biti temelj svakoj politici u društvu, a svećenstvu bi kako u crkvi tako i izvan nje pripala vodeća uloga.⁸¹ U tom pravcu, svakako, najdalje su otišli godine 1891. kada su, prilikom izbora za Carevinsko vijeće u Beču, pokušali osnovati posebnu političku Katoličku hrvatsku stranku. Ta stranka trebala je na izborima podržavati katoličko-pravaške kandidate, a tek iznimno narodnjake.⁸² Bio je to dugo najavljivani pokušaj, doduše neuspjeli, da se klerikalne političke snage u Dalmaciji bolje organiziraju, okupe i udruže u jedinstvenu političku organizaciju. Međutim, te iste snage već krajem 1892. i početkom 1893. godine, raspravljajući o ulozi svećenstva u narodnom preporodu i o njegovu odnosu prema političkim strankama u Dalmaciji, tvrde da katoličko svećenstvo treba i dušom i srcem prionuti uz Stranku prava jer je to, po njihovu mišljenju, jedina Stranka koja se istinski bori za slobodu, nezavisnost i "jedinstvo Hrvatske domovine".⁸³

Iako su na izborima, kako smo naprijed rekli, dugo podržavali kandidate Narodne hrvatske stranke, prodanovci su za teško stanje naroda u Dalmaciji najviše krivili narodnjake. Oni su im, uz autonomaše i Srbe, bili glavni krivci za sve. Sam Prodan, koji je dosta pisao o hrvatsko-srpskim odnosima, negira postojanje Srba u Dalmaciji i Hrvatskoj, ali ne i u Srbiji. On je smatrao, uostalom kao i većina južnoslavenski orijentiranih hrvatskih političara u 19. stoljeću, da su Srbi i Hrvati "jedan narod" i da govore jednim te istim jezikom,

⁸⁰ *KD*, god. XXI/1890, br. 39, str. 1, 2; *KD*, god. XXII/1891, br. 9, str. 1-3.

⁸¹ *KD*, god. XVI/1885, br. 1, str. 1; vidi bilj. 26, 31, 32.

⁸² *KD*, god. XXI/1891, br. 15, str. 1,2, br. 16, str.1. i br. 17, str. 1.

⁸³ *KD*, god. XXIV/1893, br. 5, str. 1.

ali da su od tog jedinstvenog naroda tijekom vremena nastala dva posebna plemena – hrvatsko i srpsko – od kojih Hrvati svoj jezik zovu hrvatski, a Srbi srpski.⁸⁴ Polazeći uglavnom sa velikohrvatskih nacionalističkih pozicija, Prodan i pripadnici njegove vjersko–pravaške grupe smatrali su Srbe u Hrvatskoj pravoslavnim Hrvatima; nisu ih priznavali u nacionalno–političkom i državotvornom smislu nego samo u vjerskom, tj. tretirali su ih kao Hrvate "grko–iztočne" vjere.

Premda je za prodanovce postojao u Hrvatskoj samo jedan državotvorni politički narod – Hrvati – pa otud logično i negacija srpske i svake druge nacije na hrvatskom državnom teritoriju, oni su Slovence, za razliku od Starčevića koji im je nametao hrvatsko ime i zvao ih "Planinski Hrvati", ipak priznavali za posebno bratsko pleme. Pored Bosne i Hercegovine koju su stalno svojatali, priželjkivali su još i priključenje slovenskih zemalja Hrvatskoj. Naime, nadali su se da će Slovenci u borbi protiv talijanstva i germanstva osloniti se na hrvatsko državno pravo, prihvatiti ga i Sloveniju dobrovoljno priključiti Hrvatskoj kao starijem, čvršćem i otpornijem državnom organizmu.⁸⁵

Prihvaćajući i braneći koncepciju o jedinstvenom hrvatskom političkom narodu, Prodan i njegova grupa istomišljenika vodili su oštru borbu ne samo protiv dalmatinskih Srba nego i protiv autonomaša koji su se sve više isticali kao talijanaši i pripadnici talijanske nacije. Oni, naravno, nisu priznavali nikakve posebne talijanske narodnosti u Dalmaciji. Dalmatinski talijanaši su za njih, osim malog broja časnih izuzetaka, sve domaći, otuđeni i odnarođeni sinovi koje nazivaju izdajicama, "janjičarima" i izrodima. Gotovo da nema ni jednog broja *Katoličke Dalmacije* od 1880. godine pa dalje u kojem nije bar ponešto napisano protiv autonomaša, a na obranu hrvatskog državnog prava, Hrvata i hrvatstva Dalmacije. Žučne polemike i oštre borbe vodile su se uglavnom preko pravaškog i autonomaškog tiska, ali i preko posebnih brošura i knjiga.⁸⁶ Tako Prodan, polemizirajući s autonomašima i braneći " hrvatstvo" od "talijanstva", u žaru borbe tvrdi da su Hrvati u svemu, ako ne bolji, ono bar ravni Talijanima,⁸⁷ a da je Hrvatska kao zemlja po "prirodi" i mnogo čemu drugome čak "iznad Italije".⁸⁸

⁸⁴ I. PRODAN, *La secchia rapita* ..., str. 15, 23, 60, 92, 101; *KD*, god. XX/1889, od br. 21. do br. 38.

⁸⁵ *KD*, god. XXI/1890, br. 62, str. 1. i br. 63, str. 1; *KD*, god. XXII/1891, br. 64, str. 1.

⁸⁶ I. PRODAN, *Uspomene VI. Hrvatska pored Italije*, II. izdanje, Zadar 1895, str. 255–342; ISTI, *Uspomene VII. Hrvatska iznad Italije*, Zadar 1896, str. 343–366; ISTI, *Uspomene VIII. Borba s talijanašima*, II. izdanje, Zadar 1896, str. 367–446; ISTI, *Uspomene IX. Borba s talijanašima (Zvonimir hrvatski kralj)*, II. izdanje, Zadar 1897, str. 447–524.

⁸⁷ I. PRODAN, *Uspomene VI. Hrvatska pored Italije*, str. 258–260 i d.

⁸⁸ I. PRODAN, *Uspomene VII. Hrvatska iznad Italije*, str. 346. i d.

Prodanova klerikalno–pravaška grupa, koja je svoje stavove najviše iznosila preko dalmatinskog pravaškog tiska, braneći hrvatstvo Dalmacije i svoju viziju velike, ujedinjene i katoličke Hrvatske pod dinastijom Habsburgovaca, bila je odlučna u borbi protiv dalmatinskih autonomaša, potencijalnih talijanaša i iredentista koji su se privremeno stavili u službu austrijske vlasti. Oni su najviše optuživali i napadali autonomaše zbog njihovog stalnog suprotstavljanja ujedinjenju, povremenih saveza sa Srbima u Dalmaciji, neiskrenog austrofilstva, lažnog autonomaštva, različitih privilegija, nametanja talijanskog jezika i sve češće suradnje s talijanskim iredentističkim pokretom. Prodanova pravaška grupa odbacivala je i samu pomisao o tobož nekakvim pravima Kraljevine Italije na istočnu obalu Jadrana, osobito Dalmaciju – kolijevku hrvatske države – koja je po talijanskim imperijalističko–iredentističkim planovima ulazila u još neoslobođene talijanske zemlje. Dakle, prodanovci su bili zaista odlučni u borbi protiv autonomaštva i talijanskog iredentizma. Takav stav uglavnom je proizišao iz njihove razbudene hrvatske nacionalne svijesti i iskrenih težnji za oslobođenjem, ujedinjenjem i stvaranjem samostalne hrvatske države.⁸⁹

Značajan poticaj bržem razvoju dalmatinskog pravaštva učinjen je godine 1890. kada su, prigodom otkrića spomenika Andrije Kačića Miošića u Makarskoj, Dalmaciju posjetili mnogi ugledni pravaši iz Banske Hrvatske, Istre i Hrvatskog Primorja. Među njima, svakako, najznačajniji bili su: Fran Folnegović, Josip Frank (formalno još nije bio član Stranke prava), August Harambašić, Eugen Kumičić, Erazmo Barčić, Grga Tuškan i drugi. Svi oni bili su posvuda u Dalmaciji dobro primljeni i od narodnjaka, i od pravaša i naroda uopće. To je bio izraz poštovanja i duboke zahvalnosti za njihovu upornu tridesetogodišnju borbu protiv tuđinske uprave u Hrvatskoj. Od dalmatinskih pravaša tada su se posebice istakli Ivo Prodan i mladi splitski odvjetnik Ante Trumbić. Prvi je predvodio klerikalno pravaštvo, a drugi pravšku omladinu u čije ime je održao kratak govor i položio vijenac cvijeća. Na njih dvojicu budno su motrili službeni organi vlasti; oružnici su ih pratili i pokušali spriječiti da govore okupljenom narodu, a protiv Trumbića bila je podnesena i krivična prijava zbog veleizdaje. Jer, prema ranije utvrđenom planu i dogovoru s vlastima, na svečanom otkriću Kačićeva spomenika mogli su govoriti samo oni čiji su govori bili prethodno pregledani i uvršteni u službeni program. Međutim, toga se nisu pridržavali ni dalmatinski ni banovinski pravaši koji su, premda gosti, po svom starom običaju bučno nastupali i koristili svaku pogodnu priliku da se obrate narodu. Tako su u Makarskoj, a neki i u drugim dalmatinskim gradovima koje su usput posjetili

⁸⁹ Vidi bilj. 86; *KD*, god. XI/1880, br. 15; *KD*, god. XIII/1882, br. 33. i br. 90; *KD*, god. XV/1884, br. 32; *KD*, god. XVII/1886, od br. 45 do br. 47; *KD*, god. XX/1889, br. 51. str. 1.

(Zadar, Split, Šibenik), govorili ne samo Trumbić i Prodan nego i Folnegović, i Frank, i Harambašić, i Kumičić i mnogi drugi istaknuti pravaši.⁹⁰ U svim njihovim govorima dominirala je jedna jedina misao – misao o jedinstvu hrvatskog naroda i države na temelju hrvatskog državnog prava. To je bio, kako piše Prodanova *Katolička Dalmacija*, "obći vapaj: u svim govorima, u svim sastancima, u svim mjestima" gdje god su boravili i govorili pravaši.⁹¹

Poslije svečanog otkrića Kačićeva spomenika, povorka građana predvođena pravašima uputila se prema makarskom groblju da oda dužnu poštu rano preminulom pravaškom omladincu Anti Dejanu (umro 30.VII.1884). On je, kako smo naprijed istakli, bio jedan od prvih dalmatinskih pravaša, blizak Prodanov prijatelj, izdavač i urednik pravaških glasila u Zadru (*Stekliša* i *Pravaša*) i suradnik *Katoličke Dalmacije*. U znak pijeteta pravaška mladež položila je na njegov grob vijenac cvijeća s trobojnom trakom, a nakon toga govorili su Trumbić, Harambašić i Dinko Trinajstić. Cijelu ovu akciju budno su pratili austrijski oružnici koji su za vrijeme polaganja vijenca i evociranja uspomena na pokojnog Dejana stražarili izvan groblja.⁹² Očito da su državni organi vlasti, čuvajući postojeći dualistički sustav, htjeli kontrolirati i eventualno spriječiti svaki odlučniji zajednički istup banovinskih i dalmatinskih pravaša. Otkriće Kačićeva spomenika u Makarskoj – na kojem su se mnogi pravaši prvi put vidjeli, međusobni zbližili, razmijenili iskustva i bolje upoznali; na kojem su reprezentativno i broјčano bili veoma dobro zastupljeni – pokazalo je velik uspjeh banovinskih pravaša u Dalmaciji i snagu mladoga dalmatinskog pravaštva koje se čak ni stranački još nije bilo organiziralo. Tom prigodom posebno je pravaška mladež, predvođena Trumbićem, skrenula na sebe pažnju. Ona je najavila da će uskoro postati značajna politička snag s kojom će itekako trebati računati u dalmatinskoj i hrvatskoj politici.

Posjetu banovinskih pravaša Dalmaciji u kolovozu 1890. godine, prilikom svečanog otkrića Kačićeva spomenika u Makarskoj, organizirao je i predvodio Fran Folnegović u dogovoru s Antom Trumbićem. Pritom su Folnegović i Frank, koji je neposredno nakon povratka iz Makarske u Zagreb pristupio Stranci prava, imali još i svoje posebne ciljeve. Oni su, u skladu sa svojim političkim planovima i već započetim procesom "moderniziranja" banovinskog pravaštva, nastojali na svoju stranu pridobiti dalmatinske pravaše i narodnjake. U planiranoj metamorfozi originalnog starčevićanstva u svoju

⁹⁰ Prilog listu *KD*, god. XXI/1890, br.52, str. 1; *KD*, god. XXI/1890, br. 58, str. 1, 2. i br. 56, str. 2; *NL*, god. XXIX/1890, od br. 66. do br. 68, str.1. i br. 70, str. 2; F. GLAVINA, *nav. dj.*, str. 467-476; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 32-35.

⁹¹ *KD*, god. XXI/1890, br. 54, str. 1; *KD*, god. XXII/1891, br. 2, str. 2, 3.

⁹² Prilog listu *KD*, god. XXI/1890, br. 52, str. 1. i br. 54, str. 2; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 34, 35.

suprotnost, u vlastitu negaciju, podrška Dalmatinaca bi im, svakako, dobro došla, a osobito veze narodnjaka s Bečom. Stoga su se trudili oko jednih i drugih, a Folnegović je čak na povratku posjetio prvaka Narodne hrvatske stranke Miha Klaića i u Zadru održao kraći oproštajni govor kojim je oduševio narodnjake, a zbuñio pravaše.⁹³

Na kraju posjete banovinskih pravaša dalmatinskim Hrvatima Fran Folnegović, jedan od tvoraca "modernog" pravaštva, mogao je biti sasvim zadovoljan jer je postigao svoj osnovni cilj; pokazao je, eto, vladajućim vrhovima države kako Stranka prava i u Dalmaciji ima svoje čvrsto uporište, te kako na nju treba sve više računati u budućim pregovorima o rješavanju hrvatskog pitanja u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Sve to uklapalo se u njegove osobne planove i želje da Stranku prava pretvori od radikalno opozicijske i veleizdajničke u umjerenu opozicijsku stranku, da je usmjeri u lojalne režimske vode i tako postupno pripremi za preuzimanje vlasti u Hrvatskoj.⁹⁴ Naravno, na čelu takve Stranke trebao je stajati on – Fran Folnegović – i u ime vjernog hrvatskog naroda pregovarati s dinastijom i drugim vladajućim faktorima o rješavanju hrvatskog pitanja, i to na način koji bi bio u interesu i Monarhije i Hrvatske. Uvlačenjem Franka u Stranku prava Folnegović je namjeravao ubrzati započeti proces njenog pretvaranja od radikalno opozicijske u oportunističku i lojalnu Stranku, ali se vjerojatno nije nadao da će mu baš Frank uskoro postati glavni konkurent u borbi za Starčevićovo političko nasljeđe.

Dalmatinci su uzvratili posjet banovinskim pravašima u kolovozu 1891. godine kada su za vrijeme velike gospodarske izložbe posjetili Zagreb. Dalmatinske pravaše predvodili su tada Prodan i Supilo (Trumbić im se zbog bolesti nešto kasnije priključio), a narodnjake Juraj Biankini, Gajo Filomen Bulat i Kažimir Ljubić. Kao glavni vođa svih posjetitelja iz Dalmacije figurirao je Bulat. Koristeći priliku, dalmatinski pravaši posjetili su starog Antu Starčevića i doživjeli teško razočaranje. Umjesto oštrog i duhovitog vođe, spremnog da roditeljski savjetuje i uputi, naišli su na nemoćnog, čangrizavog i oronulog starca, koji nije shvaćao njihove želje i planove da se nekako okupe hrvatske opozicijske snage i stupe u zajedničku akciju za ujedinjenje. Tom prilikom pravaši iz Dalmacije, a slično su postupili i oni iz Istre i Hrvatskog Primorja, molili su Starčevića da više ne napada Strossmayera i da pristane na slogu opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, ali sve je bilo uzalud. On je uporno odbijao svaku suradnju s neodvišnjacima, a Strossmayera je toliko mrzio da je izgledalo kako bi bio voljan žrtvovati i pravaštvo, i Stranku prava i Hrvatsku samo da može udovoljiti toj svojoj mržnji.⁹⁵ Za razliku od starog Starčevića i većine banovinskih pravaša, dalmatinski pravaši – i klerikalni i

⁹³ M. GROSS, "Geneza Frankove stranke", *HZ*, god. XVII/1964, str. 22–24; *NL*, god. XXIX/1890, br. 68, str. 1.

⁹⁴ M. GROSS, "Geneza ...", str. 23.

⁹⁵ *Isto*, str. 30, 31; *KD*, god. XXII/1891, od br. 52. do br. 54.

liberalni – visoko su cijenili Strossmayera i njegov rad. Izravni susret sa Starčevićem, dugo idealiziranim vođom Stranke prava, od kojeg su pravaši izvan Banovine mnogo očekivali, ostavio je na Dalmatince dosta mučan dojam. Neki od njih već tada su pravilno shvatili da se od starog pravaškog vode više nema što očekivati u hrvatskoj politici. To je, naravno, odgovaralo novom "modernom" Frank–Folnegovićevu smjeru, koji s Frankovom pravaškom adresom sredinom 1892. godine odnosi prevagu u banovinskom pravaštvu.

Adresa bitno mijenja stari pravaški program, jer, usprkos prividno oštroj antinagodbenoj frazeologiji, napušta dotadašnji negativni pravaški stav i posredno priznaje Hrvatsko–ugarsku nagodbu. Frank se u adresi poziva na kraljevu zavjernicu iz 1867. godine, kojom se sankcionira dualistički sustav vladavine i kralj obvezuje da će ga braniti.⁹⁶ Slično njemu i Prodan se još 1884. godine pozivao na navedenu kraljevu zavjernicu kao na jedan od osnovnih zakona na kojima se temelji hrvatski ustav, ali nije prihvaćao dualizam nego se zalagao za trijalističko preuređenje Monarhije. Pozivanjem na kraljevu zavjernicu, zapravo, i jedan i drugi htjeli su istaći svoju privrženost i odanost vladajućoj kući Habsburgovaca.⁹⁷

Prihvaćanjem Frankove dualističke adrese, kojom banovinski pravaši temeljito mijenjaju svoje antinagodbeno i uopće antirežimsko stajalište, Klub Stranke prava napušta tradicionalno Starčevićevo pravaštvo i stvara realne pretpostavke za suradnju s neodvišnjacima. Pod sve većim pritiskom opozicijske javnosti, uz prethodnu obostranu suglasnost, dolazi uskoro do službenih pregovora između obzoraša i pravaša, a potkraj 1892. godine i do sporazuma opozicijskih stranaka s realnim izgledima za fuziju u jedinstvenu stranku. Doduše, osnovni tekst sporazuma između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, kojim se obvezuju da će na temelju državnog i prirodnog prava zajednički raditi na ujedinjenju hrvatskih zemalja u okviru Monarhije, objavljen je tek u studenom 1893. na Skupštini sjedinjene opozicije. Dakle, objavljen je gotovo godinu dana poslije bučne najave o sjedinjenju, što svjedoči o znatnim poteškoćama u pregovorima, ali hrvatski rodoljubi bili su ipak zadovoljni jer su se nadali zajedničkoj akciji ujedinjenih opozicijskih snaga.

Svakako, pregovori s neodvišnjacima i proglašenje sjedinjene opozicije, sve do usvajanja zajedničkog dualističko–trijalističkog programa 1894. godine, odgovarali su i Franku i Folnegoviću jer je time jačao njihov novi smjer, ali im nikako nije odgovarala fuzija pa su je na kraju i razbili. Zašto? Zbog toga što bi u jedinstvenoj stranci, pored uglednih obzoraša iza kojih je uglavnom stajao hrvatski kapital, mogli lako izgubiti političko prvenstvo, a njima, uostalom, nije ni

⁹⁶ M. GROSS, "Geneza...", str. 41–46.

⁹⁷ Vidi bilj. 36.

trebala stvarna fuzija, stvarno jedinstvo opozicijskih stranaka, jer su se obojica u svojim planovima prvenstveno oslanjali na dinastiju i vladajuće krugove u Beču i Pešti, a ne na snagu hrvatske opozicije.⁹⁸

Još dok se nije dobro ni stišalo slavlje oko ujedinjenja "oporbenih" snaga u Hrvatskoj, prva ozbiljna kritika na račun sjedinjene opozicije, čak prije i od kritike Barčičeva kruga, došla je iz Dalmacije od Ive Prodana i njegove pravaške grupe, koja se privremeno bila usprotivila novom Frank-Folnegovičevom smjeru.⁹⁹ Najprije *Katolička Dalmacija*, preuzimajući početkom 1893. godine dijelom pisanje *Hrvatske i Obzora*, donosi samo šturu vijesti o sjedinjenju opozicijskih stranaka – Stranke prava i Neodvisne narodne stranke – i to sasvim suzdržano i bez vlastitog komentara. Zatim slijedi serija Prodanovih članaka pod naslovom "Novi politički odnošaji" u kojima se, uglavnom s pozicija tradicionalnog pravaštva, temeljito analiziraju i ozbiljno kritiziraju najnovija politička zbivanja u banovinskoj opoziciji.¹⁰⁰ Kao iskren pravaš i dobar starčevićanac, Prodan je tada postupio u starom pravaškom duhu, ali se nakon razbijanja sjedinjene opozicije i rascjepa u Stranci prava stavio na stranu Josipa Franka i dugo vremena bio njegov glavni oslonac u Dalmaciji.

Pozivajući se na posebne zasluge u širenju pravaštva, obrazlažući kad, kako i zašto je postao pravaš, te kako je *Katolička Dalmacija* prihvatila program Stranke prava i postala najveće "rasadište" pravaša u Dalmaciji, iznoseći ukratko prošlost dalmatinskog pravaštva, Ivo Prodan misli da je *Katolička Dalmacija* najpozvanija reći "koju o sjedinjenju opozicija". A tim više što je taj "List bio u tom poslu nekud kao skeptičan, rezervan, radovao se i bojao istodobno". Oспорavajući oprezno slogu opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, on na više mjesta ističe kako je uredništvo *Katoličke Dalmacije* navodno oduvijek bilo za slogu, ali trajnu i pravu slogu, slogu dobrih u dobru i za dobro, a ne onakvu kakvu su nedavno stvorili obzoraši i pravaši u Zagrebu.¹⁰¹

Osnovne točke u jedinstvenom tekstu sporazuma hrvatske opozicije, kojeg su nakon pregovora potpisali vodeći pravaši (Frank, Folnegović i Boroša) i neodvišnjaci (Rački, Mazzura, Amruš i Smičiklas), prema pisanju *Katoličke Dalmacije*, glase: "Prvo: Ostvarenje hrvatskog državnog prava u habsburškoj monarhiji. Drugo: Ujedinjenje, nezavisnost svih hrvatskih zemalja. Treće: Uvođenje parlamentarnih liberalnih institucija. Četvrto: Izključivo gospodstvo hrvatskoga jezika."¹⁰² Navedeni tekst sporazuma, koji je kasnije objavljen u cijelosti, Prodan je podvrgao oštroj kritici, tvrdeći da to nije pravaška nego obzoraška osnova u kojoj su druga, treća i

⁹⁸ M. GROSS, "Geneza...", str. 47–50.

⁹⁹ [I. Prodan], "Novi politički odnošaji", *KD*, god. XXIV/1893, od br. 35–36 do br. 55.

¹⁰⁰ *KD*, god. XXIV/1893, br. 1, 20, 35–36 i d.

¹⁰¹ *KD*, god. XXIV/1893, br. 35–36, 37, 38–39; vidi i bilj. 98.

¹⁰² *KD*, god. XXIV/1893, br. 1, str. 1. i br. 43, str. 1.

četvrta točka sasvim suvišne i nepotrebne. Evo поближе nekih njegovih osnovnih misli o slozi opozicijskih stranaka u Hrvatskoj. Budući da se slogu "sklopilo, ne podpisom ... programa Stranke prava, nego na osnovi, koja se zove pravaška, a nije", Prodan smatra da takva sumnjiva sloga treba čim prije da nestane ili da novu "osnovu poprimi", jer nije nastala na "pravom i čistom, na tradicionalnom temelju Starčevićanstva, nego na obzoraškoj osnovi".¹⁰³

Bez obzira što je prema obzoraško-pravaškoj slozi, pozivajući se na tradicionalno pravaštvo, zauzeo 1893. godine nedvojbeno negativan stav i javno se suprotstavio, Prodan i u takvoj slozi nalazi, pored negativnih, i neke pozitivne elemente zbog kojih se umjereno raduje slozi "oporbenih prekovelebitskih sila". Takve pozitivne elemente sloge on vidi u "radovanju sama naroda", u prestanku bratskog trvenja između pravaša i obzoraša, u izmirenju Starčevića i Strossmayera, u odavanju zaslužnog priznanja i dužnog poštovanja jednom i drugom prvaku hrvatskog naroda i, eventualno, priključenju neodvišnjaka pravašima, što je i sam priželjkivao.

Međutim, iznoseći i obrazlažući dalje svoj negativan stav prema slozi opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, suprotstavljajući se prvi novom Frank-Folnegovićevu "modernom" pravaškom smjeru, Prodan smatra da najnoviji politički "odnošaji" postupno mijenjaju "duh programa stranke prava" i u praksi vode utapanju pravaštva u obzoraštvo.¹⁰⁴ A obzoraština, koja je upravo započela nagrizati "zdrav pravaški hrast", po njegovu je mišljenju najveća opasnost po Stranku prava i hrvatstvo uopće. U sjedinjenju pravaške i obzoraške opozicije, uz daljnje zadržavanje obadviju stranaka, on vidi Pirovu pobjedu koja vodi konačnoj propasti hrvatske države. Stoga piše: "A k tomu nas strašnom, preopasnom stanju pripravljavaju i vode korak po korak dobrim dielom ovi novi politički odnošaji."¹⁰⁵

Prodan je bio jako nezadovoljan stavovima sjedinjene opozicije prema "narodnom jedinstvu" i "srbstvu", a osobito odnosom sjedinjene opozicije prema drugim političkim strankama. Njemu se ne dopada ni ujedinjenje Hrvatske i Dalmacije na osnovi reformirane Hrvatsko-ugarske nagodbe, a upravo takvih najava u pravaškom listu *Hrvatska* bilo je tada dosta, jer teži za potpunom cjelokupnošću i ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja. O pitanju ujedinjenja on bi, izgleda, najradije zaigrao na staru pravašku kartu – sve ili ništa, tj. ili cjelokupno ujedinjenje Hrvatske ili nikakvo ujedinjenje. Vjerojatno zbog takvog stava nije shvaćao ni početna Supilova nastojanja oko okupljanja hrvatskih političkih snaga, pa ni pisanje *Crvene Hrvatske* o slozi i ujedinjenju. Prodanu se također nije sviđao ni nešto popustljiviji stav prema Srbima u Hrvatskoj koji je nastao pod

¹⁰³ *KD*, god XXIV/1893, br. 46–47, str. 1.

¹⁰⁴ *KD*, god. XXIV/1893, od br. 40. do br. 43.

¹⁰⁵ *KD*, god. XXIV/1893, br. 48–49, 50.

utjecajem obzoraša u redovima sjedinjene opozicije. Raspravljajući sredinom 1893. godine o novim političkim odnosima u Banovini, on se doslovce pita: Idu li novi "odnošaji na to, da nastave duh i red stranke prava, ili da sve razkvare i pomute, a narod bace u očajanje i po tom u robovanje"? Naravno, njegov odgovor na to pitanje je jasan i nedvosmislen. Novi politički "odnošaji" u Hrvatskoj – tvrdi Prodan – vode i Stranku prava, i hrvatski narod i hrvatsku državu u robovanje i propast, a ne u oživotvorenje hrvatskog državnog prava kako piše obzoraška i pravaška štampa u Zagrebu.¹⁰⁶ Stoga je on protiv svih tih novih "odnošaja", protiv svih novih "staza" i "puteva", odnosno protiv novog Frankovog smjera u pravaštvu, za koji se u uvodnim člancima zalaže glavno glasilo banovinske Stranke prava *Hrvatska*.

Prodan smatra da se iz pisanja *Hrvatske*, koju je u to vrijeme materijalno pomagao i uređivao Josip Frank, najbolje vidi kako se staru pravašku "stazu" sve više "kudi", gazi i napada i kako se istovremeno nekom nepoznatom "novom stazom hodi". Ocjenujući novi Frank–Folnegovićev smjer kao oportunističko skretanje sa stare Starčevićeve pravaške staze, Prodan piše: "Mi smo proučili ovaj put, u koliko je iz tmine na svjetlost izvirio (jer je u cielosti još tajna!); proučili smo teoriju u današnjim djelima, i našli smo, da ta 'prava staza' ima i svoje rdave strane, vidjeli smo da svakako, ta 'prava staza' nije više stara staza pravaška. Jer djela, koja se na toj stazi vrše ... protuslove hrvatskoj poviesti, protuslove hrvatskoj sviesti, a ne skladuju podpuno ni s hrvatskim pravom, ni čisto hrvatskim imenom."¹⁰⁷ Dakle, Prodan je 1893. godine bio sasvim otvoreno protiv nove pravaške "staze", odnosno protiv novog "modernog" pravaštva o kojem se tada sve više pisalo u pravaškom tisku.

Komentirajući pisanje *Hrvatske i Obzora*, Prodan u svom zadnjem članku raspravlja o odnosu sjedinjene opozicije u Banovini prema hrvatskim političkim strankama u Dalmaciji. Najprije kritizira Biankinijev Hrvatski klub, a zatim oštro zamjera samome sebi i svim drugim pravašima koji su se 1892. godine radovali istupu šestorice zastupnika iz Kluba Narodne hrvatske stranke. Njemu se čini da je veselje zbog istupa "šestorice" bilo preuranjeno jer se biankinijevci još nisu otvoreno izjasnili za Stranku prava i njen program, premda podržavaju sjedinjenu opoziciju u Hrvatskoj. Nakon kritike izrečene na račun Hrvatskog kluba, Prodan suviše oštro kritizira dalmatinske narodnjake i suprotstavlja se ideji za okupljanjem hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji. On se odlučno protivi izmirenju dalmatinskih pravaša i narodnjaka po uzoru na sjedinjenu opoziciju u Zagrebu. Izmirenje s biankinijevcima, kad bi oni prihvatili pravaški program i vodstvo, još bi nekako i prihvatio, ali s pripadnicima dalmatinske Narodne hrvatske stranke, koje naziva drugim mađžaronima, nikako.

¹⁰⁶ *KD*, god. XXIV/1893, od br. 50 do br. 53–54.

¹⁰⁷ *KD*, god. XXIV/1893, br. 55, str. 1.

Zašto? Zbog toga što pomiriti se s narodnjacima – kako piše Prodan – "znači podupirat ljude koji dvore vladu; znači podupirat ljude koji gaje srbstvo ... znači podupirat ljude koji talijančare i na putu i u kući, bez potrebe; koji su nam niemštinu darovali i volju narodu omlitavili".¹⁰⁸

Prema tome, Prodan je, pozivajući se na tradicionalno starčevićanstvo – mada se njegovo poimanje pravaštva razlikovalo od originalnog Starčevićeva učenja – 1893. godine bio protiv ne samo novog Frank-Folnegovićevog "modernog" pravaštva, koje je tada sve više otimalo maha u redovima Stranke prava, nego i protiv mogućeg okupljanja u jedno "kolo" dalmatinskih pravaša, narodnjaka i biankinijevaca. Iako se načelno izjašnjavao za slogu i jedinstvo, on je stvarno bio protiv sjedinjenja Narodne hrvatske stranke i dalmatinskih pravaša, a posebice protiv sjedinjenja kakvo je sugerirao iz Zagreba Frank na stranicama *Hrvatske*.

Da je Prodan zaista bio protiv novog smjera u pravaštvu najbolje se vidi iz otvorenog pisma koje je uputio Franku 30. srpnja 1893. godine. U tom pismu, kao i mnogobrojnim člancima objavljenim u *Katoličkoj Dalmaciji*, on ustaje u obranu "pravog i starog pravaškog stanovišta" i poziva Franka da, ako može, sruši njegove tvrdnje i tako dokaže kako novi "politički odnošaji ne vode stranku prava k rasulu", a narod u novo robovanje, "bezglavje i bezpuće".¹⁰⁹ Premda se Prodan samo privremeno suprotstavio Franku, njegove procjene o skorom rasulu Stranke prava i definitivnom slomu Starčevićevog pravaštva, razumljivo, ako se nastavi sa započetim novim pravaškim smjerom, ubrzo su se pokazale sasvim točne. Zbog Prodanova suprotstavljanja sjedinjenoj opoziciji i novom smjeru uredništvo *Hrvatske* je *Katoličku Dalmaciju* privremeno svrstalo u protivničke novine, za razliku od Biankinijeva *Narodnog lista* i Supilove *Crvene Hrvatske* koje nije tako tretiralo jer su bili skloniji slozi opozicijskih stranaka u Banovini.¹¹⁰

Na općoj Skupštini Stranke prava, održanoj 15. studenog 1893. godine u Zagrebu, dalmatinske pravaše zastupali su Prodan, Trumbić i Supilo. Sva trojica aktivno su sudjelovala u radu Skupštine na kojoj se najviše raspravljalo o slozi obzoraša i pravaša, a prihvaćen je i "Sporazumak" za zajednički rad koji je prethodno izradio i predložio Egzekutivni odbor sjedinjene opozicije. Pod Folnegovićevim i Frankovim utjecajem većina prisutnih pravaša izjasnila se za sporazum i slogu s neodvišnjacima, ali pod uvjetom da se u budućoj fuziji stranaka mora zadržati ime i program Stranke prava. Iz Prodanove diskusije na Skupštini moglo bi se lako zaključiti da se više

¹⁰⁸ *KD*, god. XXIV/1893, br. 55, str. 1–3.

¹⁰⁹ I. PRODAN, "Otvoreno pismo g. Dru. Josipu Franku", Zadar, 30. VII. 1893, vidi u: *KD*, god. XXIV/1893, br. 53–54, str. 5.

¹¹⁰ *KD*, god. XXIV/1893, br. 48–49, str. 2, br. 55, str. 4. i br. 59, str. 1.

ne protivi sporazumu, međutim on je ipak na kraju glasovao protiv sloge s obzorašima, što znači da se još nije bio odrekao svojih ranijih stavova. Doduše, otkako je od Folnegovića na Skupštini dobio objašnjenje da fuzija opozicijskih stranaka u Banovini ne obvezuje nužno dalmatinske pravaše na sjedinjenje s narodnjacima u Dalmaciji, on se primirio i više nije pisao toliko oštro protiv sjedinjenja opozicije.¹¹¹

Na spomenutoj Skupštini u Zagrebu raspravljalo se, među ostalim, o dalmatinskim političkim prilikama i potrebnoj stranačkoj organizaciji pravaša u Dalmaciji. To važno pitanje, koje je bilo i prije poticano, osobito je potencirao Ante Trumbić. On smatara da je organizacija Stranke "skrajna potreba" dalmatinskih pravaša. Naravno, s time se odmah složio Prodan i upravo mladog Trumbića, kao najokretnijeg i najspretnijeg dalmatinskog pravaša, predložio da u tom smislu započne akciju koju će, svakako, podržati i ostali pravaši u Dalmaciji.¹¹²

Zaista, pitanje organizacije Stranke prava postaje početkom devedesetih godina 19. stoljeća jedno od temeljnih pitanja dalmatinskog pravaštva. Međutim, za rješenje tog pitanja i uspješno vođenje naraslog pravaškog pokreta nije više bilo dovoljno usko Prodanovo klerikalno pravaštvo. Stoga na dalmatinsko političko poprište stupaju nove, svježije, liberalne pravaške snage, predvođene Supilom i Trumbićem, koje će pravaštvo podići na znatno viši nivo, naravno, nikad ne zaboravljajući njegov krajni cilj – stvaranje samostalne hrvatske države izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije.

III. Trumbić–Supilova liberalna pravaška grupa

Liberalno pravaštvo javlja se u Dalmaciji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Ono nastaje iz sve većeg nezadovoljstva naroda s društveno–ekonomskim i političkim prilikama u pokrajini, a posebice iz nezadovoljstva sitne buržoazije i građanske inteligencije s oportunističkom politikom Narodne hrvatske stranke i njenih prvaka. Mladoj rodoljubnoj inteligenciji, odgojenoj na slobodarskim tradicijama Narodne stranke u duhu liberalizma i patriotizma, nije odgovaralo usko Prodanovo klerikalno pravaštvo. Njoj su mnogo više od klerikalnih odgovarale liberalne pravaške ideje oko kojih bi se okupljale hrvatske političke snage u borbi za ujedinjenje i samostalnost Hrvatske. Te nove političke snage, koje su se oduševljavale slobodarskim pravaškim idejama, predvodili su u Dalmaciji Ante Trumbić i Frano Supilo. Njih dvojica bili su glavni pokretači i nosioci dalmatinskoga liberalnog pravaštva.

111 [I. Prodan], "O sastanku u Zagrebu", *KD*, god. XXIV/1893, od br. 83. do br. 88.

112 A. TRUMBIĆ, "Još nešto o sastanku u Zagrebu", *KD*, god. XXIV/1893, br. 89, str. 2, 3.

Još kao gimnazijalac Trumbić je pažljivo pratio žestoku borbu između Narodne i Autonomnaške stranke za ponarodivanje općina u Dalmaciji. Duboko u svijest urezala mu se godina 1882, godina ponarodenja Splita, kada su splitski narodnjaci pod vodstvom Bulata pobijedili autonomnaše na općinskim izborima i preuzeli u svoje ruke upravljanje gradom. Oduševljen pobjedom Narodne stranke, duboko prožet narodnim idealima, Trumbić je žudio za trenutkom kada će se i sam moći uključiti u borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Želeći pomoći hrvatskom narodu, razmišljao je na koji način, kako, kako najbolje?

Premda je cijenio uspjehe dalmatinskih narodnjaka, nije mu se dopadala njihova probečka orijentacija i oportunistička politika i taktika Narodne stranke, stoga su ga znatno više od narodnjačkih privlačile pravaške ideje. S tim idejama Trumbić se temeljitije upoznao za vrijeme studija na Pravnom fakultetu u Zagrebu školske godine 1882/83. i 1883/84. Ponesen snažnim pravaškim pokretom osamdesetih godina, prihvaćajući pravaške ideje i pravaštvo, uostalom kao i većina tadašnjih studenata na Zagrebačkom sveučilištu, oduševljavao se borbom pravaša za nacionalno oslobođenje, ujedinjenje i stvaranje samostalne hrvatske države. Tako je Trumbić još na početku studija u Zagrebu postao pravaš i pripadnik Starčevićeve Stranke prava. Vrlo mlad, pod utjecajem pravaške ideologije koju je prihvaćao kao svoju osnovnu političku orijentaciju, ubrzano je politički sazrijevao i sve jasnije uviđao da su glavni neprijatelji Hrvata Austrijanci i Mađari. Zbog neravnopravnog tretiranja položenih ispita i stečenih diploma na Zagrebačkom sveučilištu, koje je pripadalo ugarskom dijelu države, bio je primoran da nastavi školovanje u austrijskom dijelu Monarhije. Zbog toga je treću godinu studija, školske godine 1884/85, upisao i završio u Beču, a četvrtu 1885/86. u Grazu. U tom gradu je četiri godine kasnije (1890) bio "promoviran za doktora prava".¹¹³

Poslije završetka studija Trumbić se 1886. godine vraća u svoj rodni grad Split s namjerom da se posveti odvjetništvu. Baš te godine trogirski narodnjaci pobjeđuju na općinskim izborima autonomnaše i za općinskog tajnika, po nagovoru nekih splitskih narodnjaka, predlažu Trumbića. Očekujući namještenje u Trogiru, on pažljivo

113 Ante BELAS, "Dr. Ante Trumbić kao čovjek i političar", *Jadranski dnevnik*, Split, god. V/1938, br. 270, str. 2; [Ante Trumbić], "Nekoliko autobiografskih bilježaka dra Ante Trumbića. Narodni rad dra Ante Trumbića", *Jadranski dnevnik*, god. V/1938, br. 270, str. 4, 5; Vinko BRAJEVIĆ, "Dr. Ante Trumbić", *Novo doba*, Split, god. XXI/1938, br. 270, str. 1-4 i br. 271; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 14-19; Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986, str. 21-35; A. TRUMBIĆ, *Izabrani spisi* (izabrao uredio i uvodni dio napisao Ivo Petrinović), Split 1986, str. 9-12.

prati sve političke događaje u Monarhiji, osobito one u hrvatskim zemljama; čita pravašku i narodnjačku štampu, a posebice ono što piše *Hrvatska*, glavno glasilo banovinske Stranke prava. Početkom 1887. godine službeno je konstituirano novo trogirsko Općinsko vijeće; za načelnika izabran je ugledni narodnja Špiro Puović, a za tajnika mladi splitski pravaš Ante Trumbić. O tome sâm Trumbić, prisjećajući se kasnije pohrvaćenja trogirskoga općine i svojeg prvog namještenja, u autobiografskim bilješkama piše: "Najprije sam stupio kao pravni tajnik u službu grada Trogira. Tu sam službu primio bez koristi samo iz osjećaja nacionalne dužnosti. Naime, općina trogirskoga bila je do tada pod vodstvom talijanaša conte Fanfogna Garagnin-a u rukama dalmatinsko-talijanaške stranke, koja je odano služila austrijskom režimu. Nije bilo teško vještački stvoriti austrijsko-talijanašku većinu na izborima u ono vrijeme, kada je građanstvo u Dalmaciji bilo još odgajano na talijanskim školama u talijanaško-austrijskom duhu, a naše seljaštvo, koje još nije bilo dovoljno nacionalno osvješteno, nije se zanimalo za narodnu politiku. (...) Borba je naših svjesnih narodnih ljudi u Dalmaciji bila teška i skopčana sa stradanjem, jer talijanaški bijes sa podporom austrijskih vlasti gonio je nemilo naše narodne ljude. Ipak nakon nekoliko godina samosvojne, žilave i ustrajne borbe uspjele je hrvatske narodnoj stranci da na izborima u Trogiru 1886. g. postigne većinu pod prvim hrvatskim načelnikom Špirom Puovićem, otevši općinu trogirsku iz austrijsko-talijanaških ruku. Novoj upravi nije bilo lako prenijeti cjelokupno službeno poslovanje, koje se je do tada vodilo talijanski, na hrvatski jezik, pa je u tu svrhu pozvalo mene, već ispitanog pravnik, da se primim službe pravnog tajnika."¹¹⁴ Eto, tako je Trumbić početkom 1887. godine, kao tajnik trogirskoga općine, započeo svoj aktivni društveno-politički rad, a ubrzo objavio se i dopisima iz Dalmacije u zagrebačkom pravaškom listu *Hrvatska*.

Trumbićevi dopisi, prožeti liberalno-pravaškim idejama i antiaustrijskim duhom, u kojima su još bili vidni tragovi narodnjačke ideologije, izlazili su u Hrvatskoj pod naslovom "Pisma iz Dalmacije". U njima se uglavnom razotkriva austrijska politika prema Dalmaciji, kritizira popustljivost dalmatinske Narodne stranke, osuđuje rad narodnih zastupnika i prikazuje nemoć narodnjačke oportunističke politike; zatim pokreće pitanje priznavanja položenih ispita i stečenih diploma na Zagrebačkom sveučilištu, budi se hrvatska nacionalna svijest, traži uvođenje hrvatskog jezika u urede, obavještava čitatelje o svečanom konstituiranju nove narodne općinske uprave u Trogiru i predlaže dalmatinskim narodnjacima vođenje radikalnije hrvatske politike koja bi se više oslanjala na hrvatsko državno pravo. Zapravo, već iz tih prvih članaka, napisanih početkom 1887. godine, vidi se da u političku borbu stupa mlad i odlučan čovjek, pravaški orijentiran, spreman da se bori za izmjenu postojećeg stanja u Dalmaciji i drugim

¹¹⁴ [A. Trumbić], "Nekoliko autobiografskih bilježaka ...", str. 4.

hrvatskim zemljama. Također se vidi da Trumbić u vanjskoj politici više simpatizira Francusku i Rusiju negoli sile Trojnog saveza, dapače on se suprotstavlja politici Austro-Ugarske, Njemačke i Italije.¹¹⁵

Da bi, kao mladi odvjetnički kandidat, obavio potrebnu odvjetničku praksu, kako bi mogao polagati odvjetnički ispit i posvetiti se odvjetništvu, Trumbić sredinom 1888. godine napušta mjesto tajnika trogirske općine, prelazi u Split i u Okružnom sudu započinje sudsku praksu. Međutim, već nakon mjesec i pol (46) dana morao je prekinuti sa započetom praksom zbog, kako sam piše, "veleizdajničkog procesa" koji se vodio u Splitu protiv Ivana Metličića i Vicka Butijera. Ova dvojica pripadnika Srpske stranke, koji su u Splitu izdavali politički list *Draškov raboš*, uređivan u antiaustrijskom duhu, bila su optužena zbog "veleizdaje i uvrijede cesara" i dugo držana u istražnom zatvoru. Na sudskom procesu branili su ih i obranili odvjetnici dr. Ignacije Bakotić i Dušan Baljak, obojica također pripadnici Srpske stranke. U obrani optuženih posebno se istakao Bakotić, koji je u svom završnom govoru oštro napao politiku austrijske vlade prema Slavenima, pa mu je predsjednik porotnog suda oduzeo riječ. Kada je Bakotić zbog tog govora još bio napadnut od jednog splitskog talijanaša u trščanskom listu *Il Mattino*, u njegovu obranu, u obranu prava na slobodnu odvjetničku riječ, javno je istupio Trumbić s grupom mladih odvjetničkih kandidata.¹¹⁶ Oni su napisali, potpisali i predali Bakotiću adresu podrške, koju su nešto kasnije objavili u zadarskom *Narodnom listu*.¹¹⁷

Bio je to, bez obzira na nacionalnu, političku i vjersku pripadnost, prvi zajednički istup grupe mladih ljudi u Dalmaciji, što je vrlo značajno. To se, naravno, nije dopalo austrijskim vlastima, pa su uskoro svi potpisnici adrese bili privremeno udaljeni iz sudske prakse. Odluku o tome donijelo je, na poticaj Namjesništva, Predsjedništvo Apelacionog suda u Zadru, a na žalbu optuženih naknadno potvrdilo bečko Ministarstvo pravde. Tek nakon dvije godine i više molbi (12.V.1890) Trumbiću je bilo dozvoljeno da nastavi s obavljanjem odvjetničke prakse u Okružnom sudu u Splitu. Doduše, on je mogao nastaviti praksu i nešto ranije u Okružnom sudu u Zadru, ali je to odbio iz materijalnih razloga. Početkom svibnja 1894. godine, poslije sedmogodišnje odvjetničke prakse, položio je u Zadru odvjetnički ispit i, nakon upisa u odvjetnički imenik Splitskog okružja, stekao pravo na samostalan odvjetnički rad. Tako je Trumbić, što je vrlo značajno za njegov dalji politički rad, u svojoj tridesetoj godini postao samostalan odvjetnik u Splitu.¹¹⁸ A upravo u obavljanju

115 *Hrvatska*, god. 1887, br. 17, str. 1, br. 23, str. 1. i br. 29, str. 1; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 29–31.

116 [A. Trumbić], "Nekoliko autobiografskih bilježaka ...", str. 4; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 26–28.

117 *NL*, god. XXVII/1888, br. 58, str. 2.

te samostalne djelatnosti, u ekonomskoj neovisnosti, naravno uz prethodno probudenu nacionalnu svijest zadojenu pravaškim idejama, nalazi se osnovno ishodište njegovog upornog suprotstavljanja austro–ugarskom režimu.

Nezadovoljan pisanjem narodnjačkog, a dijelom i pravaškog tiska u Dalmaciji, Trumbić je još 1884. godine, za vrijeme školskih praznika, zajedno s Vickom Mihaljevićem i još nekoliko mladića pokušao pokrenuti izdavanje jednog liberalno–pravaškog glasila u Splitu, ali u tome nije uspio. Cijela akcija oko toga vođena je, kako Biankiniju piše Mihaljević, u najvećoj tajnosti, a list je po svojoj koncepciji trebao biti "antipod" splitskom narodnjačkom glasilu *Narod*.¹¹⁹ Mladi splitski pravaši, predvođeni Trumbićem, nisu se mirili s oportunističkom politikom i taktikom Bulatovih narodnjaka, a još manje s pisanjem *Naroda*, čiju su "rastezanu i zamazanu politiku" odlučno osuđivali i napadali. Stoga su ponovo 1889. godine pokrenuli akciju za izdavanje svoga lista koji se trebao zvati *Sloboda*. Međutim, zbog protivljenja splitskih narodnjaka i straha tiskara Karla Russa da u svojoj tiskari tiska pravaški list, *Sloboda* se nije pojavila, pa se i taj pokušaj završio neuspjehom. Po zamisli pokretača *Slobode*, a to se dijelom vidi i iz samog naziva, list je trebao biti liberalno–pravaške orijentacije i izlaziti jednom tjedno u Splitu.¹²⁰

Iz svega ovog da se zaključiti – da grupa mladih splitskih pravaša na čelu s Trumbićem nije bila zadovoljna ne samo politikom Narodne stranke i pisanjem njenih glasila, nego ni djelovanjem Prodanove pravaške grupe i pisanjem njegova vjersko–pravaškog glasila *Katoličke Dalmacije*. Naime, usko Prodanovo klerikalno pravaštvo, izgleda, nije više bilo dovoljno da okupi i vodi novopristigle političke snage u Dalmaciji, a posebno ne mladu gradansku inteligenciju koja se dugo odgajala na slobodarskim tradicijama stare Narodne stranke, pa su liberalni pravaši nastojali pokrenuti svoje glasilo i, naravno, pod svoju zastavu svrstati sve te nove društvene snage.

¹¹⁸ Vidi bilj. 116.

¹¹⁹ O tome Mihaljević, među ostalim, piše Biankiniju: "Ovdje se dogovorilo nekoliko mladića, da izdadu list – antipod 'Narodu' dvaput mjesečno ili 1 put na tjedan uz jamčevinu – i mene na to hotili skloniti. Da rečem svu istinu, ja bih na to pristao uz neke formalne uvjete i baš rad toga molim Vas da izvolite pregorit četvrt sata i meni Vaše mnjenje o tome saobćiti. Još je sve u začetku – i zato o ovom nemojte nikomu ni slova jer ne bih hotio da mene okrive da sam ih odao. Stavan sam da mi tu ljubav nećete zanijekati i da ćete udostojiti što god mi iztaknuti u listu." Vicko Mihaljević – Jurju Biankiniju, Split, 17.VIII.1884, vidi u radnji: Hrvoje MOROVIĆ, "Iz korespondencije Jurja Biankinija urednika 'Narodnog lista' (1882.–1915.)", *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* (dalje: RZ JAZU), sv. XXVI, Zadar 1979, str. 297–298, pis. 13; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str., 18, 19.

¹²⁰ *Isto*, str. 29, 30.

Iako su se Trumbić i Prodan napajali iz gotovo istog ideološkog vrela, Starčevićeve pravaške ideologije i ideologije dalmatinskih narodnjaka, između njih dvojice postojale su od samog početka bitne razlike. To su vrlo dobro zapazili već njihovi suvremenici. Tako Vinko Kisić u *Jubilarnom broju Narodnog lista*, između ostalog, piše: "Već onda bilo je u Dalmaciji i sljedbenika stranke prava. Dielili su se u dvie grupe: jednoj je bio na čelu don. Ivo Prodan, urednik 'Kat. Dalmacije' i oko njega kupio se jedan dio narodnog svećenstva; a drugoj, gdje se vrstala najviše omladina, mladi odvjetnik u Splitu dr. Ante Trumbić. Prodana i Trumbića spajala su donekle Starčevićeva načela, ali su im inače nazori na sviet bili sasvim oprečni. Prodan je bio i ostao čovjek srednjeg vijeka, ukočeni dogmatičar, a Trumbić je bio čovjek šireg horizonta i modernog doba, te je već onda pokazivao one liepe sposobnosti ozbiljna i trezvena mislioca i elegantnog govornika, koje ga poslie malo godina učiniše jednim od najboljih naših parlamentaraca".¹²¹ Ova Kisićeva ocjena, iznesena 1912. u njegovoj radnji "Listajući stare godišnjake", bez sumnje je točna i vrijedi i danas.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina Trumbić je sve oštrije kritizirao Narodnu hrvatsku stranku, njena glasila i njene prvake, a posebice oštro napadao je splitske narodnjake koje naziva kukavicama, "pripuzima" i šarenjacima. Pravaši tvrde da Split, doduše, od 1882. godine ima narodnu općinu, ali nehrvatsku upravu, jer da splitsko pučanstvo od tada u nacionalno-političkom smislu nije više napredovalo. Radikalizirajući sve više svoje stavove, oni misle da nije dovoljno samo ponarodenje Splita, kakvo je izvršila Narodna stranka, nego da je potrebno izvesti njegovo potpuno pohrvaćenje. A da bi se to postiglo Trumbić je uporno radio na razobličavanju narodnjačke politike, potiskivanju ostataka autonomaštva i buđenju hrvatske nacionalne svijesti. Njegov rad postao je već tada "zazoran" organima državne vlasti jer je bio usmjeren ne samo protiv narodnjačke nego i austrijske politike u Dalmaciji. Ukratko, za mlade splitske pravaše dalmatinski narodnjaci su, bez obzira na izvjesne promjene u programu i nazivu Stranke do kojih je došlo sredinom 1889. godine, neprijatelji hrvatskog naroda i države zbog toga što ne traže sjedinjenje s Hrvatskom već pokorno služe Austrijancima. Ova pretjerano radikalna i teška kritika narodnjaka, posebice Trumbićeva, teško je pogađala Narodnu hrvatsku stranku i njene prvake, a cilj joj je bio da pospješi osipanje narodnjačkih i ubrza jačanje pravaških redova u Dalmaciji.¹²²

121 Vinko KISIĆ, "Listajući stare godišnjake", *Jubilarni broj Narodnog lista (Il Nazionale) 1862-1912*, (dalje: JBNI), Zadar 1912, str. 108; A. BELAS, *nav. rad.* str. 2.

122 [A. TRUMBIC], "Nekoliko autobiografskih bilježaka ...", str. 4; a[n]te t[rumbić], "Pismo iz Dalmacije", *Hrvatska*, god. 1890, br. 178, 189; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 31, 32, 41.

Do prvog ozbiljnijeg odmjeravanja snaga između dalmatinskih pravaša i narodnjaka došlo je prilikom otkrića spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj. Spomenik je djelo kipara Ivana Rendića, a svečano je otkriven 26. kolovoza 1890. godine. Budući da je to bio vrlo značajan kulturni i nacionalno-politički događaj, što brojnija stranačka prisutnost na njemu tretirana je, posebno od vođa Narodne hrvatske stranke, kao pitanje stranačkog prestiža. Zbog toga su u Makarsku, poticani od stranačkog vodstva, došli gotovo svi glavni predstavnici dalmatinskih pravaša i narodnjaka, zastupnici u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, a narodno slavlje uveličali su još istaknuti predstavnici banovinske Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, te mnogi drugi gosti i uzvanici iz raznih krajeva naše zemlje. Tada su Dalmaciju, među ostalim, posjetili: Fran Folnegović, Josip Frank, August Harambašić, Eugen Kumičić, Grga Tuškan, Tadija Smičiklas, Stjepan Boroša, Ivan Banjavčić, Milan Amruš i mnogi drugi istaknuti hrvatski političari. Njihovu posjetu uglavnom je organizirao Folnegović u dogovoru s Antom Trumbićem. Goste iz Hrvatske, koji su do Rijeke stigli vlakom, a od Rijeke do Makarske putovali brodom, u svim usputnim dalmatinskim gradovima oduševljeno su pozdravljali i pravaši, i narodnjaci i narod uopće, a osobito srdačan doček bio im je priredjen u Splitu. Splitsani su im 25. kolovoza, pod vodstvom stručnih vodiča Frane Bulića i Luke Jelića, pokazali ljepote svoga grada, organizirali izlet do Solina i posjetu staroj Saloni. U Solinu su prigodne govore održali Bulić i Borčić, te Folnegović, Harambašić, Trinajstić i Ante Trumbić. Svi njihovi govori prožeti su rodoljubljem i žarkom željom za jedinstvo, a Trumbić je posebice naglasio značaj i ulogu Stranke prava, kao i potrebu okupljanja hrvatskih rodoljuba u njenim redovima. Za hrvatsku mladež u Dalmaciji rekao je tom prilikom da se jedino drži pravaške zastave o cjelokupnosti i nezavisnosti hrvatskog naroda i države. Premda već dovoljno afirmiran, ovim prigodnim govorom Trumbić se još jednom iskazao kao odlučan dalmatinski pravaš i rodoljub.

Oduševljeni Splitsani i gosti iz Banovine stigli su sutradan, tj. 26. kolovoza 1890. parobrodom u Makarsku da uveličaju općenarodno slavlje. Prigodom svečanog otkrića Kačićeva spomenika, kako smo to već naprijed naglasili, od dalmatinskih pravaša posebice su se istakli Prodan i Trumbić.¹²³ Prvi je predvodio nešto stariju klerikalno-pravašku grupu, a drugi nešto mladu liberalnu pravašku struju u Dalmaciji. Trumbić je na svečanosti u Makarskoj imao zadatak da u ime hrvatske omladine preda općinstvu poseban dar – srebrni vijenac sa zlatnim guslama – i pročita pozdravno pismo. Sa predajom vijenca bilo je sve u redu, ali kada je pokušao pročitati pozdravno pismo nastao je problem jer njegov govor nije bio predviđen i prethodno odobren. Naime, prema ranijem dogovoru i odobrenju od organa vlasti na otkriću Kačićeva spomenika mogli su govoriti jedino

¹²³ Vidi bilj. 90, 92, 91.

Kažimir Ljubić i Josip Virgil Perić. Međutim, mladi Trumbić nije se dao smesti; predaju vijenca uvjetovao je čitanjem pisma do kojeg mu je, izgleda, bilo jako stalo i, nakon upornog inzistiranja, natezanja i manjeg zastoja, bilo mu je dozvoljeno da održi kraći govor. Izražavajući u njemu pravaške misli i težnje mladeži, Trumbić je upoznao prisutne kako su se prikupljala sredstva za spomen-vijenac i posebice naglasio da je hrvatska omladina jedina uzdanica domovine. Zalažući se za slogu i jedinstvo Hrvatske, svoj govor završio je usklikom: Živjela Hrvatska!¹²⁴

Poslije otkrića Kačićeva spomenika pravška mladež na čelu s Trumbićem posjetila je grob Ante Dejana, rano preminulog dalmatinskoga pravaškog omladinca, i na njega položila trnov vijenac s trobojnom trakom. Okupljenim omladincima i drugim građanima na grobu pokojnika govorili su Ante Trumbić, August Harambašić i Dinko Trinajstić. Evocirajući uspomene na život i rad pokojnog Dejana, Trumbić je tada, među ostalim, kazao: "Mili pokojniče! hrvatska mladež noseći duboko u srcu tvoj uzvišeni stieg, spremna da nastavi tvoj plemeniti rad, u znak priznanja i štovanja polaže na tvoj grob trnov vijenac, kao što trnovita bijaše staza tvoga gorkoga života, a u isto doba nad ovim humkom, u kom je sahranjeno toliko obilje najnježnijih čuvstava, polaže svečan zavjet i tvrdo obećanje, da će uviek ostati vierna svetoj ideji slobode i nezavisnosti cjelokupnog naroda hrvatskog, da će svu svoju snagu upotriebiti jedino zato, da toj ideji spasa pribavi pobjedu i ostvarenje i da će svoju pomoć i potporu pružiti jedino ljudima čiji je otačbenički rad uzvišen nad svakom sumnjom i upravljen jedino na to, da hrvatski narod dobije svoj udes u vlastite ruke."¹²⁵

Zbog govora izrečenog na Dejanovom grobu Trumbić je bio optužen od strane državnog odvjetništva za zločin veleizdaje i mogao je vrlo lako biti zatvoren. Međutim, kako Okružni sud u Splitu nije pristao da se protiv njega hitno provede istraga, koja je po važećem zakonu imala za posljedicu "obligatorni istražni zatvor", naknadno se odustalo od daljeg krivičnog gonjenja.¹²⁶ U ovom Trumbićevom govoru, uostalom kao i u svim ostalim govorima izrečenim tada u Makarskoj, dominirala je uglavnom jedna misao – misao o jedinstvu i cjelokupnosti hrvatske države – odnosno misao o sjedinjenju.¹²⁷

124 "Kačićev dan", Prilog listu *KD*, god. XXI/1890, br. 52; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 34–36; *NL*, god. XXIX/1890, od br. 66. do br. 70.

125 "Na Dejanovom grobu", (A. Trumbić, Častna gospodo), *KD*, god. XXI/1890, br. 54, str. 2.

126 [A. Trumbić], "Nekoliko autobiografskih bilježaka ...", str. 4; I. PETRINOVIC, *Ante Trumbić ...*, str. 33, 34.

127 U vezi s tim Prodanova *Katolička Dalmacija* piše: "Napokon u Makarskoj sjedinjenje braće s braćom, to je bio obći vapaj: u svim govorima, u svim sastancima, u svim mjestima, pitanje o sjedinjenju bilo je predmetom ne više razpravljanja, nego jedino odobravanja." Citirano iz članka: "Pitanje o sjedinjenju pred Kačićevim

Zapravo, cijelo narodno slavlje na svečanom otkriću Kačićeva spomenika, na kojem su se mnogi dalmatinski i hrvatski političari po prvi put vidjeli, međusobno zbližili i bolje upoznali, bilo je u neku ruku manifestacija jedinstva Dalmacije i Hrvatske. Ono je pokazalo da umjetna podjela Hrvatske na austrijski i ugarski dio Monarhije, koja je uspostavljena dualizmom, nije i ne smije biti prepreka za bolju kulturnu i nacionalno-političku suradnju Hrvata s obje strane Velebita. Ujedno je pokazalo veliku popularnost banovinskih pravaša i naraslu snagu mladog dalmatinskog pravaškog pokreta koji je u prvi plan sve više isticao Antu Trumbića.

Početak devedesetih godina 19. stoljeća Trumbić je nastavio s još žešćom kritikom Narodne hrvatske stranke i njenih prvaka, a naročito oštro kritizirao je splitske narodnjake na čelu s Bulatom. Zbog takve kritike doživljavao je u Splitu i u drugim mjestima po Dalmaciji razne neugodnosti. Javljaajući se češće u pravaškom tisku (*Hrvatska*), uporno je razobličavao narodnjačku oportunističku politiku i taktiku; iznosio na vidjelo mnoge propuste, slabosti i pogreške narodnjaka; ukazivao na narodnjački kukavičluk i stalnu popustljivost prema bečkoj vladi, te prikazivao nemoć Narodne hrvatske stranke i njenih zastupnika u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru. Osobito oštro kritizirao je držanje narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču prilikom sklapanja trgovinskog ugovora između Austro-Ugarske i Italije, koji je bio sklopljen koncem 1891. godine u Rimu, ali s posebnom klauzulom o carinskim olakšicama na uvoz talijanskih vina u Monarhiju, što je vodilo upropaštavanju dalmatinskog vinogradarstva. Trumbić je s pravom bio nezadovoljan radom naših zastupnika u bečkom parlamentu jer je smatrao da nedovoljno štite gospodarske i političke interese hrvatskog naroda u Dalmaciji. Od njegove oštre kritike jedino je donekle bio izuzet Juraj Biankini i grupa saborskih zastupnika oko njega, koja se 1892. godine izdvojila iz Kluba Narodne hrvatske stranke, osnovala poseban Hrvatski klub i počela se postupno približavati pravašima, pozivajući se u svom radu češće na hrvatsko državno pravo. Poslije Biankinijeva istupa iz Narodne hrvatske stranke i naknadnog izbora za zastupnika u Carevinsko vijeće (1892), te posebne državnopravne izjave i započetog govora na hrvatskom jeziku u Reichsratu, Trumbić je počeo hvaliti Biankinija i njegov rad isticati kao primjer za narodnjake i pravaše. On smatra da je Biankini već u svom prvom istupu u Bečkom parlamentu učinio više za "hrvatsko ime" negoli svi ostali narodnjački zastupnici u zadnjih deset godina.¹²⁸

Uz kritiku narodnjaka i jačanje pravaškog pokreta Trumbić je istovremeno širio suradničke veze i uspostavljao čvršće kontakte s mnogim mladim dalmatinskim pravašima, svojim istomišljenicima, i

spomenikom", *KD*, god. XXI/1890, br. 54, str. 1.

¹²⁸ I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 35-41, 45-51.

na taj način postupno izrastao u jednu od vodećih pravaških ličnosti u Dalmaciji. Neke je osobno upoznao, neki su mu se pismeno, a neki usmeno obraćali; nekima je opet on pisao, a neki su pak sami tražili savjete, suradnju i bolje kontakte s njime. Trumbiću se tako, na primjer, ujeseo 1890. godine u Splitu obratio dvadesetogodišnji Frano Supilo, upoznao se s njime i porazgovarao u vezi s osnivanjem i pokretanjem pravaškog lista *Crvena Hrvatska*, koji je početkom 1891. počeo izlaziti u Dubrovniku. Pojava tog lista imala je veliko značenje za brži razvoj liberalnog pravaštva, osobito onog u južnoj Dalmaciji. Zbog specifičnih dubrovačkih političkih prilika Supilo je, za razliku od Trumbića, bio znatno toleranтниji prema narodnjacima. Uglavnom, možemo slobodno reći – kako je rastao dalmatinski pravaški pokret tako se širio Trumbićev politički utjecaj i krug njegovih političkih istomišljenika i poznanika, a to je opet sve skupa doprinosilo bržem razvoju pravaštva u Dalmaciji.¹²⁹

Kada su Dalmatinci sredinom 1891. godine, za vrijeme održavanja velike gospodarske izložbe u Zagrebu, uzvratili posjet (za prošlogodišnji dolazak na otkriće Kačićeva spomenika u Makarsku) banovinskim Hrvatima, najznačajniju ulogu u organizaciji posjetitelja iz Dalmacije imao je Trumbić. On je bio član Središnjeg odbora, osnovana u Splitu tri mjeseca prije početka izložbe, koji je imao zadatak da organizira što brojniji dolazak dalmatinskih Hrvata na izložbu u Zagreb. Osnovni cilj te posjete, koju su zajednički organizirali dalmatinski pravaši i narodnjaci, bio je da se pokaže kako Dalmatinci žele sjedinjenje i, u vezi s tim, da se ukaže počast onim strankama (Stranci prava i Neodvisnoj narodnoj stranci) i pojedincima (Starčeviću i Strossmayeru) u Hrvatskoj koji se najviše zalažu za jedinstvo Dalmacije i Banovine. Za vrijeme boravka u Zagrebu pravaši iz Dalmacije, Istre i Hrvatskog Primorja posjetili su Antu Starčevića. Tom prilikom u ime istarskih pravaša pozdravio ga je Vjekoslav Spinčić, u ime Riječana i Primoraca Rikard Katalinić, a u ime dalmatinskih pravaša govorio je Frano Supilo. Mlade dalmatinske pravaše, koji su Starčeviću prilikom posjete uručili prigodni poklon, predvodio je Supilo. Od tog susreta oni su zaista mnogo očekivali, međutim izravni kontakt sa starim pravaškim vođom, koji nije razumijevao njihova nova politička nastojanja oko koncentracije hrvatskih političkih snaga, mnogo ih je razočarao. Neki od njih već tada su shvatili da se na oronulog i bolesnog Starčevića više ne može računati, a posebice ih je zaprepastila njegova nezajažljiva mržnja na Strossmayera, za kojeg je tvrdio da nije Hrvat i da se predo Austrijancima.¹³⁰

¹²⁹ *Isto*, str. 42.

¹³⁰ *Isto*, str. 43, 44; M. GROSS, *Geneza ...*, str. 31; Josip HORVAT, *Ante Starčević*, Zagreb 1940, str. 381; [M. Granić], *nav. dj.*, str. 11, 12; *KD*, god. XXII/1891, br. 52, str. 1–3.

Trumbić je zbog bolesti na izložbu stigao nešto kasnije, ali se za razliku od većine ostalih posjetitelja iz Dalmacije zadržao znatno duže u Zagrebu. Kroz to vrijeme sastao se s mnogim uglednim pravašima iz Banovine, Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i kvarnerskih otoka; susreo se također s posjetiteljima iz Slovenije i brojnim drugim gostima, a prisustvovao je i na dvije svečane gozbe koje su bile priredene u čast mnogobrojnih posjetitelja izložbe. Na prvoj gozbi ("sobetu" ili "komersu"), koja je održana u prostorijama Hrvatskog doma, bilo je prisutno oko 400 gostiju, a na drugoj, koja se održala u prostorijama Gradske streljane, prisustvovalo je oko 600 uzvanika. Na ovim gozbama – na kojima se jelo, pilo i nazdravljalo, najviše Starčeviću, Stranci prava, sjedinjenju i samostalnosti Hrvatske – aktivno je sudjelovala i grupa dalmatinskih pravaša, a među njima isticali su se Trumbić i Prodan, te kipar Ivan Rendić i svećenik Ivan Miličić.¹³¹

Zahvaljujući Zagrepčanima na ukazanom gostoprimstvu i odgovarajući na zdravicu u ime dalmatinskih pravaša i ostalih Hrvata iz Dalmacije, Trumbić se u svom prvom govoru, održanom na banketu grada Zagreba u Hrvatskom domu, založio za jedinstvo Hrvata i Slovenaca, za jedinstvo svih hrvatskih i slovenskih zemalja u jednu državnu cjelinu, na temelju hrvatskoga državnog prava. U vezi s tim, govoreći na spomenutom banketu, kazao je: "Rođen na vrleti gdje se razbija sinje more, osjećajući živo bol što ju trpi hrvatska domovina zbog pomanjkanja njezine uzakonjene državne samostalnosti, kao i zbog odciepljenosti njezinih krvavih uda, vršim domovinsku dužnost napijajući narodnom jedinstvu Hrvata i Slovenaca, zemljišnoj nerazdijeljivosti i državnoj samostalnosti zajedničke naše otačbine u smislu hrvatskog prava (Sveobće oduševljenje)".¹³²

U svojem drugom govoru, održanom na "komersu" u Gradskoj streljani, priređenom u čast Istrana, Riječana, Primoraca i Dalmatinaca, Trumbić se najprije osvrnuo na velik značaj jubilarne gospodarske izložbe i zatim nazdravio starom Anti Starčeviću, vođi svih pravaša, govoreći ukratko o njegovu životnom putu i radu. Ističući u prvi plan ogromni Starčevićev duhovni utjecaj na sve nacionalno svijesne Hrvate, a posebice na omladinu, spominjući one koji su prigodom izložbe posjetili vođu Stranke prava, Trumbić kaže: "Posietiše ga i mnogi Hrvati iz Dalmacije, koju je također već zadahnuo njegov duh, pak je izvjestno, da će se skoro i Dalmacija naći u kolu stranke prava. Danas još mladost viče 'živio dr Ante Starčević!' No ta će mladost postati muževna, od te djece biti će ljudi. Tad ćete iz njihovih usta slušati glas ne samo o sjedinjenju, nego i to, da je Dalmacija zakoniti dio Hrvatske, koja imade potpuno pravo na slobodu i samostalnost. Taj cilj postavio si je zadaćom života muž,

¹³¹ Prilog listu *KD*, god. XXII/1891, br. 53, str. 1–3.

¹³² "Banket grada Zagreba", *KD*, god. XXII/1891, br. 53, str. 2, 3.

koga evo ovim pozdravljam."¹³³ Ovim svojim govorom, kao i cjelokupnom akcijom oko dolaska Dalmatinaca na gospodarsku izložbu u Zagreb, Trumbić se još jednom istakao, skrenuo na sebe pozornost vodećih banovinskih pravaša i pokazao da mu među mladim dalmatinskim pravašima pripada vodeće mjesto.

U vrijeme održavanja gospodarske izložbe, na poticaj istaknutih istarskih, dalmatinskih i primorskih pravaša, dolazi do određenog pritiska na Starčevića da pristane na suradnju hrvatskih opozicijskih stranaka u Banovini – Stranke prava i Neodvisne narodne stranke – ali je on to indirektno odbio rekavši, doduše, da je za slogu dobrih i za dobro, ali samo na programu Stranke prava. U isto vrijeme neki dalmatinski pravaši (Supilo) i narodnjaci (Ljubić i Bulat), bez obzira što se Starčević protivio slozi, pokazali su interes za prijedlog obzoraša Šime Mazzure o ujedinjenju opozicije, koja je preko svojih zastupnika u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru trebala pokrenuti akciju za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, međutim od svega toga kasnije nije bilo ništa.¹³⁴

Iako se Prodanova klerikalno-pravaška grupa, kako smo već naprijed rekli, izjasnila protiv sjedinjenja opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, mladi liberalni pravaši iz Dalmacije bili su za jedinstvo hrvatskih opozicijskih snaga u borbi protiv vladajućeg režima. Njihov utjecaj došao je do izražaja i u zaključcima općepravaškog sastanka, održanog na Rijeci 27. i 28. travnja 1892. godine u prisutnosti vodećih pravaša iz Banovine, Istre i Dalmacije, na kojem se raspravljalo o jedinstvenoj pravaškoj stranačkoj organizaciji i zajedničkom programu. Sastanak je održan u kući riječkog pravaša Erazma Bračića, najvećeg slavenofila u Stranci prava, koji se za vrijeme održavanja gospodarske izložbe u Zagrebu izmirio s pravašima. Naime, vjerojatno potaknut žestokom polemikom između *Hrvatske* i *Obzora*, Barčić se još 1889. godine, nezadovoljan što Stranka prava napušta politiku oslanjanja na slavenstvo i skreće u "moderne" pravaške vode, bio odvojio od pravaša i istupio iz Klulba Stranke prava. On je rješenje hrvatskog pitanja vidio na ruševinama Austro-Ugarske u jednoj znatno široj oslobodilačkoj akciji svih južnoslavenskih naroda i stvaranju balkanske konfederacije, a to se nikako nije dalo uklopiti u pravaški program. Osobito je protiv takvog rješenja bila "moderna" Frank-Folnegovićeva pravaška struja, koja je nastojala sa Stranke prava skinuti stari pečat veleizdaje, staviti je u službu Beča i Pešte i hrvatsko pitanje riješiti u okviru i interesu Habsburške Monarhije, naravno, kako to najbolje odgovara vladajućim vrhovima, a ne hrvatskom narodu.¹³⁵

¹³³ "Komers u prostorijama građanske streljane", Prilog listu *KD*, god. XXII/1891, br. 53, str. 1, 2.

¹³⁴ M. GROSS, *Geneza ...*, str. 31, 32.

¹³⁵ *Isto*, str. 39, 40.

Na riječkom pravaškom sastanku, poznatijem pod nazivom Riječka pravaška konferencija, koja je bila posljednji odjek starog pravaštva, predsjedavali su Đuro Rukavina i Fran Folnegović, a bio je prisutan i Josip Frank. Od dalmatinskih pravaša riječkom sastanku prisustvovali su Trumbić, Supilo i Prodan. Trumbić je čak bio jedan od trojice izvjestitelja.¹³⁶

Prisutni pravaši na Konferenciji usvojili su Rezoluciju sastavljenu od dvanaest zaključaka, koja je sadržavala minimalan Barčićev program, a po svom duhu najviše je odgovaral dalmatinskom pravaštvu, osobito Trumbićevim i Supilovim liberalnim pravaškim koncepcijama. U rezoluciji se, najvjerojatnije pod njihovim utjecajem, ističe da Stranka prava teži na temelju "državnoga i narodnoga" prava ujedinjenja i nezavisnosti svih hrvatskih zemalja, te daje velik značaj istupu Jurja Biankinia i njegovih drugova iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke u Dalmaciji. Izražava se nada da će biankinijevci, "ustrojivši poseban klub", prihvatiti i podržati pravaške stavove iznesene u Rezoluciji i pristupiti Stranci prava. Inače, Rezolucija je po svojim osnovnim značajkama izrazito antidualistička, ne spominje zajedničke poslove s "ostalim zemljama Monarhije, nije protusrpska a odiše slavenskim duhom". Stranka prava kroz Rezoluciju zahtjeva ujedinjenje hrvatskih zemalja na temelju državnog i prirodnog prava; proglašava "mladočešku stranku" svojom načelnom saveznicom u Habsburškoj Monarhiji; suprotstavlja se Trojnom savezu jer ga smatra štetnim za Slavene; smatra da u Hrvatskoj postoji samo jedan politički narod – Hrvati; izjavljuje da će podržavati težnje Srbije i Crne Gore ako one ne budu vrijeđale hrvatsko državno pravo i, na kraju, podržava probudenu nacionalnu svijest i težnju za ujedinjenje svih Hrvata.

Rezolucija Riječke konferencije, na kojoj je došao do izražaja duh dalmatinskog pravaštva i dijelom slavenske solidarnosti, nije odgovarala "modernom" pravaštvu, posebice ne Josipu Franku, pa je on, da bi uz sebe što više vezao starog Starčevića, predložio da Hrvati u znak zahvalnosti izgrade Starčeviću dom u Zagrebu, što je na kraju bilo prihvaćeno. Usvajanjem tog prijedloga udareni su temelji sukoba oko Starčevićeva doma i posijano je još jedno sjeme razdora do kojeg će doći u Stranci prava pred Starčevićevu smrt u borbama za njegovo političko nasljeđe.¹³⁷ Bez obzira na sve to, na riječkom sastanku, kako rekosmo, dominirao je duh dalmatinskog pravaštva, posebice se osjećao utjecaj Trumbića i Supila. Zapravo, Rezolucija Riječke konferencije stajala je negdje po sredini između Starčevićevog načelnog stava o bezuvjetnoj samostalnosti hrvatske države i Frankova stava o bezuvjetnom pokoravanju dinastiji Habsburgovaca.

¹³⁶ *Isto*, str. 40, 41.

¹³⁷ *Isto*, str. 39–41; "Zaključci stranke prava, prihvaćeni na sastanku na Rijeci", *Crvena Hrvatska* (dalje: CH), Dubrovnik, god. II/1892, br. 16, str. 2.

Naravno, to su bili krajnji stavovi između kojih se Stranka prava trebala snalaziti, ovisno o političkim prilikama u Monarhiji i izvan nje, ali se nikako nije smjela isključivo vezati samo za jedan od tih stavova. Ona je trebala prihvatiti pogodno rješenje hrvatskog pitanja unutar postojećeg državnog okvira, ako bi to bilo moguće, a ako ne, onda je trebalo nastaviti borbu za njegovo rješenje izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije.¹³⁸ Svakako, i u tome se ogleda vidan utjecaj dalmatinskog pravaštva, koje će krajem 19. i početkom 20. stoljeća preuzeti u svoje ruke inicijativu za rješavanje hrvatskog pitanja.

Na pravaškoj Konferenciji u Rijeci bilo je, između ostalog, govora i o boljoj stranačkoj organizaciji pravaša izvan Banovine. U tom smislu donesen je zaključak da "Klubovi i stranke prava u svim hrvatskim zemljama" trebaju raditi autonomno i u skladu s temeljnim pravaškim zakonima.¹³⁹ U više navrata Trumbić je, osjećajući nedovoljnu organiziranost dalmatinskog pravaštva, isticao potrebu za osnivanje Stranke prava u Dalmaciji. U vezi s time pisao je Biankiniu krajem 1892. godine, kada se uvjerio da njegov Hrvatski klub misli i radi pravaški, da se "pristaše kluba šestorice moraju naći skupa sa pravašima u jednom kolu", odnosno u jednoj stranci. Uvjeravao ga je kako bi ujedinjenje dalmatinski pravaša i članova Hrvatskog kluba bilo od velike koristi za hrvatstvo Dalmacije. Sa sadržjem Trumbićeva pisma Biankini i njegovi drugovi bili su jako zadovoljni; oduševljeno su prihvatili suradnju s pravašima, ali nam se čini da još nisu bili spremni stupiti u jedinstvenu Stranku prava. To nije nikakvo čudo jer su biankinijevci željeli rješenje hrvatskog pitanja u okviru Austro-Ugarske, a pravaši na Riječkoj konferenciji nisu spominjali nikakav okvir, što znači da je u pravaškom programu prešutno ostala i druga mogućnost, tj. rješenje hrvatskog pitanja izvan okvira Monarhije. Početkom 1893. godine biankinijevci su odgovorili Trumbiću da je Hrvatski klub od "svog postanka ... očitovao iskrenu namjeru da Dalmatinske pravaše zagrlji ne samo kao braću, nego kao prave drugove u mišljenju i djelovanju". Oni smatraju da će, radeći s pravašima iskreno i složno u korist hrvatstva, njihova "sloga služiti primjerom i braći preko Velebita, te će i onamo začeti sporazumak, postati pravim temeljem budućeg njihovog rada". Pismo Hrvatskog kluba, upućeno Trumbiću 6. siječnja 1893. godine, potpisali su: Kažimir Ljubić, Juraj Biankini, Josip Paštrović, Stjepan Buzolić i Josip Virgil Perić.¹⁴⁰

138 M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, str. 273, 274; "Zaključci stranke prava", *KD*, god. XXIII/1892, br. 31, str. 1.

139 "Zaključci stranke prava", *CH*, god. II/1892, br. 16, str. 2.

140 K. Ljubić, J. Biankini, S. Buzolić, J. V. Perić, J. Paštrović – A. Trumbiću, Zadar, 6. I. 1893, Naučna biblioteka Split (dalje: NBS), Osobni arhivski fond (dalje: OAF) Ante Trumbića, M. 426/24.

Kada je krajem 1892. i početkom 1893. godine došlo do pregovora između pravaša i neodvišnjaka oko ujedinjenja opozicije u Banovini,¹⁴¹ Trumbić je bio za slogu i jedinstvo hrvatskih opozicijskih snaga, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Vjerojatno potaknut tim pregovorima i mogućom fuzijom opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, a i sam želeći ujedinjenje svih hrvatskih političkih snaga, on početkom ožujka 1893. piše Folnegoviću, istaknutom prvaku Stranke prava, da u Dalmaciji potakne proces dogovaranja i sporazumijevanja između pravaša, Hrvatskog kluba i Narodne hrvatske stranke, kako bi se stvorili uvjeti da se svi "pravi" dalmatinski Hrvati slože u jednu stranku.¹⁴² Na općoj pravaškoj skupštini, održanoj sredinom studenog 1893. godine u Zagrebu, Trumbić je glasao za sporazum i slogu između pravaša i obzoraša i, u posebno vođenoj diskusiji o dalmatinskim političkim prilikama, snažno naglasio da je organizacija Stranke prava u Dalmaciji krajnja potreba svih pravaša, a posebice dalmatinskih.¹⁴³

Sve su to bili prvi nagovještaji, prvi počeci one dalekovidne Trumbićeve politike koja je najprije polazila od okupljanja svih hrvatskih političkih snaga, a zatim traženja unutrašnjih i vanjskih saveznika u borbi protiv vladajućeg dualističkog režima, kako bi se na povoljan način riješilo hrvatsko pitanje u okviru Austro-Ugarske Monarhije; a ako to ne bi bilo moguće, onda ga je trebalo riješiti u pogodnom trenutku i izvan tog okvira u savezu s ostalim južnoslavenskim narodima na Balkanu. Slično Trumbiću i Frano Supilo je dao velik doprinos nastanku i razvitku dalmatinskog liberalnog pravaštva, osnivanju i organiziranju Stranke prava, osobito u južnoj Dalmaciji, na dubrovačkom području; a posebnu ulogu u svemu tome imala je njegova *Crvena Hrvatska*, glasilo dalmatinskih pravaša, koju je izdavao od 1891. do 1899. godine.

Prve pravaške ideje u Dubrovniku, koji je pod austrijskom upravom sve više gospodarski stagnirao, javljaju se među školskom omladinom sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća. One nastaju pod utjecajem banovinskog pravaštva – osobito Augusta Harambašića i njegovih rodoljubnih pjesama, a vjerojatno i Frana Folnegovića koji je u proljeće 1883. posjetio Dubrovnik – i prvih dubrovačkih starčevićanaca Ivana Matešana i Stjepana Čubretovića. Istovremeno pojavio se u južnoj Dalmaciji, naročito među nižim rodoljubnim svećenstvom, i klerikalno-pravaški utjecaj Ive Prodana koji se širio preko njegovog lista *Katolička Dalmacija*. Matešan i Čubretić radili su kao suplenti na dubrovačkoj gimnaziji, prvi od 1882. do 1884, a drugi od 1883. do 1886. godine. Osim njih dvojice, koji su prvi počeli iskazivati pravaške ideje, kao zagovaratelji hrvatske nacionalne misli

¹⁴¹ Vidi bilj. 98, 99, 100.

¹⁴² A. Trumbić – F. Folnegoviću, Split, 4.III.1893, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 426/13; I. PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 40, 41.

¹⁴³ Vidi *KD*, god. XXIV/1893, od br. 83. do br. 89.

i pobornici hrvatstva, slovili su u dubrovačkoj gimnaziji njen direktor Antun Konstantin Matas i prof. Vice Palunko.¹⁴⁴ Pod idejnim utjecajem spomenutih rodoljubnih profesora bilo je u Dubrovniku formirano srednje osamdesetih godina tajno dačko društvo, antiaustrijski usmjereno, na čelu kojeg je stajao petnaestogodišnji Frano Supilo.¹⁴⁵

U potrazi za boljim poslom i većom zaradom, a vjerojatno i u namjeri da omogući svojoj djeci kakvo-takvo školovanje i pristojiniji život, siromašni Franov otac Ivo Supilo preselio se 1880. godine sa svojom obitelji iz Cavtata u Dubrovnik. Tu je Supilo završio osnovnu a potom i građansku školu. Nakon završene građanske škole upisao se školske godine 1885/86. u Nautičku školu, ali kad nije dobio nužno potrebnu stipendiju (Supilovi su bili jako siromašni) prekinuo je školovanje. Kasnije je Supilo, uz pomoć Pere Čingrije i nekih drugih uglednih Dubrovčana, uspio dobiti stipendiju i završiti novootvorenu dvogodišnju Poljodjelsku školu u Gružu. To je bilo sve njegovo redovito školovanje, međutim mladi Supilo učio je jako mnogo sam i iz knjiga i iz života.¹⁴⁶

¹⁴⁴ I. PERIĆ, Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja Frana Supila, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. XVII, Dubrovnik 1979, str. 524, 525.

¹⁴⁵ Isto, str. 503-658; M. GROSS, "O političkom liku Frana Supila", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, Dubrovnik 1970, str. 17-24; ISTA, "Frano Supilo do početka prvog svjetskog rata", *Dubrovački horizonti*, god. II/1970, br. 5, str. 3-15; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, str. 290-294; Bernard STULLI, "Iz mladih dana Frana Supila", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 25-47; Stijepo OBAD, "Politički rad Frana Supila u Dubrovniku", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 48-55; Nikša STANČIĆ, "Frano Supilo kao pravaš", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 56-64; ISTI, "Frano Supilo u Dubrovniku", *Dubrovački horizonti*, god. II/1970, br. 5, str. 25-28; Tereza GANZA-ARAS, "Supilov 'Novi list' kao glasilo politike novog kursa", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 65-75; Srećko LIPOVČAN, "Zašto je baš tako kao što jest?", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 89-103; Dragovan ŠEPIĆ, "Supilo i Talijani", *Dubrovnik*, god. XIII/1970, br. 4, str. 76-88; ISTI, "Političke koncepcije Frana Supila", u knjizi: Frano Supilo, *Politički spisi. Članci / govori / pisma / memorandumi*, za tisak priredio D. Šepić, Zagreb 1970, str. 6-95; Vaso BOGDANOV, "O životu i radu Frana Supila", u knjizi: Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, uredio V. Bogdanov, Zagreb 1953, str. 7-109; Josip HORVAT, *Supilo. Život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1938. Naveli smo samo osnovnu literaturu o Franu Supilu, uglavnom za prvi period njegova rada, a opširniju bibliografiju vidi u časopisu *Kamov*, god. I/1970, br. 8-9, Rijeka 1970, koji je u cijelosti posvećen Supilu.

¹⁴⁶ I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 508-538; Hamdija HAJDARHODŽIĆ, "Školovanje Frana Supila", *Naše more*, god. XI/1964, br. 1, Dubrovnik 1964, str. 75-79.

Po dolasku u Dubrovnik Supilo se sprijateljio s Melkom Čingrijom, sinom poznatog dubrovačkog narodnjaka Pere Čingrije koji se nikad nije mirio s prevelikim oportunistom Nardone strake. U Čingrijinoj kući, u koju je često zalazio, slušao je Supilo mnoge razgovore o društvenim, kulturnim, političkim i gospodarskim pitanjima Dalmacije; zajedno s Melkom listao je *Brzopisna izvuješča Sabora dalmatinskog*, koristio kućnu biblioteku i čitao dostupne knjige, te narodnjački, dijelom pravaški i drugi tisak. Stari Pero Čingrija volio je mladog Frana, bilo mu je drago što se njegov sin Melko druži s tako dobrim, poštenim i oštromnim mladićem koji je mnogo znao i volio puno čitati. Svakako, stari Čingrija utjecao je na mladog Supila, ali još više utjecale su na njega pravaške ideje s kojima se upoznao.¹⁴⁷

Iako su se razvijali uz dubrovačke narodnjake, spoznavajući postupno sirovu duršveno-političku stvarnost, Melko Čingrija i Frano Supilo, shvativši vrlo rano da je njihov narod u Monarhiji eksploatiran i porobljen, žestoko su zamrzili Austriju i Habsburge. Naravno, u tome nisu bili usamljeni jer je u Dubrovniku bilo još mnogo onih koji su jako mrzili Austro-Ugarsku, a osobito među školskom mladeži. Pod idejnim utjecajem grupe nacionalno svjesnih profesora, ta mržnja na Austrijance kao glavne tlačitelje hrvatskog naroda u Dalmaciji povezala ih je još s nekoliko učenika, koji su početkom 1885. godine u Čingrijinoj kući osnovali tajno dačko društvo. Osnovni moto tog društva, usmjerenog protiv Austro-Ugarske, glasio je: "Dole sa svim što na Niemce sieća!" U navedenom društvu su pored Supila, učenika trećeg razreda građanske škole koji je imao glavnu riječ, još bila petorica učenika dubrovačke gimnazije: Josip Heller, Nikola Gučić, Dragomir Gučić, Stijepo Đivić i Melko Čingrija.¹⁴⁸ Oni su odlučili da će u pogodnom trenutku svoju mržnju prema Habsburgovcima, svoje političko nezadovoljstvo i antiaustrijsko raspoloženje i javno iskazati. Zgodna prilika ukazala im se već 1885. godine prigodom posjete prijestolonasljednika Rudolfa i njegove supruge Stefanije Dubrovniku. Tom prilikom dogovorili su se da carevića Rudolfa neće pozdraviti kad bude prolazio kroz njihov grad, što su i učinili. Međutim, netko je o tome podnio prijavu vlastima pa je protiv Supila i njegovih drugova bila pokrenuta istraga. Nakon saslušanja i sprovedene istrage svi učenici, članovi tajnog dačkog društva, kažnjeni su; neki na kraće, a neki na duže vrijeme bili su udaljeni iz škole, jedino je jedan učenik Dragomir Gučić kažnjen na 16 sati školskog zatvora. Međutim, na molbu okrivljenih kazne su im kasnije bile nešto ublažene.¹⁴⁹

¹⁴⁷ I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 526, 527.

¹⁴⁸ *Isto*, str. 528, 529; Zapisnik ureda ravnateljstva pučke i građanske učione u Dubrovniku 27. ožujka 1885 (dalje: Zapisnik), *Arhivski vjesnik*, sv. 6, god. VI/1963, Zagreb 1963, str.218, 219.

Prilikom istrage optuženi učenici nastojali su, što je sasvim razumljivo, prikriti svoja protuaustrijska politička raspoloženja, ali i ono malo što su priznali govori o tome sasvim dovoljno. To se najbolje vidi iz Zapisnika o saslušanju Frana Supila, održanog u "ravateljstvu pučke i građanske učione" 27. ožujka 1885. godine, iz kojeg ćemo, primjera radi, navesti nekoliko bitnih dijelova: "Upitan učenik Supilo, je li se družio s onijem gimnazijalcima, koji su pod istragom radi pogibeljnih političkih čuvstava, odgovori da jest ... Upitan, što ste bili naumili učiniti, prigodom prolaska N.C.K. Visosti Kraljevića Rudolfa i Stefanije odgovori: Bili smo odlučili, da ih nećemo na prolasku pozdraviti ... Nadalje upitan, jeste li se sastajali na kakvu skrovnu mjestu odgovori: Jesmo u učenika Čingrije ... No upitan, jeste li se prisizali na kakvoj zastavi odgovori: Jesmo, ali tu nije bilo ništa političkoga.

Na primjedbu, kako on može znati, da u tome nije bilo ništa političkoga, odgovori: Mi smo se zaklinjali, da ćemo biti uvijek Hrvati i da ćemo na književnom polju uvijek raditi za to načelo. Upitan, jeste li bili ustrojili među sobom kakvo društvo, reče: Jesmo, ali u tu svrhu, da svaki na sedmicu prinese po koji novčić, da se može nabaviti koja knjiga ... Nadalje ispovjedio je, da je opstojao i statut, ali su ga razparali. (...) Upitan dalje, jesi li ti to učinio s potpunim uvjerenjem da znaš, što činiš, odgovori: Jesam ... Upitan, znaš li ti za Starčevića i kako si za njega doznao, odgovori: doznao sam čitajući srpski list, koga sam dobio od trgovca gos. Miha Medora. Znam o njemu da je pošten čovjek, koji ne priznaje nagodbu s Ugarskom i brani prava Hrvata ... Na pitanje je li iz potpunog uvjerenja ili samo za šalu do toga došao, da će biti pravi Hrvat i sved braniti Hrvatsko pravo, odgovori: Jesam baš iz uvjerenja, a ne za šalu, jer su to ozbiljni posli, a nisu stavri od igre. Na dalje reče, da će sved ostati Hrvatom i da bi tako misliti morao svaki pravi Dubrovčanin.¹⁵⁰

Dalja istraga utvrdila je, a grupa učenika građanske škole potvrdila,¹⁵¹ da je Supilo donisio u školu trobojne hrvatske zastavice na kojima je pisalo "Živio Starčević" i "Bog i Hrvati".

Dakle, iz cijelog ovog slučaja, a posebice iz zapisnika o istrazi – koji su vodili Stjepan Castrapelli, školski nadzornik, i Vicko Adamović, upravitelj građanske škole – vidi se da je Supilo, premda još nije imao ni punih petnaest godina, bio politički prilično zreo i čvrst u svojim stavovima; vidi se da je bio odlučan u obrani hrvatskoga državnog prava, da je visoko cijenio Starčevića, te da je prihvaćao pa čak i širio

149 H. HAJDARHODŽIĆ, "Školovanje Frana Supila", str. 75–79; I. PERIĆ, *Dubrovačka gimnazija od ponarođenja do danas (1869–1969)*, Dubrovnik 1969, str. 52–57; Zapisnik ..., *Arhivski vjesnik*, sv. 6, god. VI/1963, str. 218.

150 Vidi bilj. 148 (Zapisnik ...); B. STULLI, *nav. rad.*, str. 43–45.

151 To su bili učenici trećeg razreda građanske škole: Bogoslav Medini, Dragutin Mičić, Niko Kellez, Ivo Feris, Antun Car i Miho Marinović.

pravaške ideje među školskom omladinom u Dubrovniku. On je, svakako, o pravaštvu, Anti Starčeviću i Stranci prava znao mnogo više nego što je kazao u istrazi, ali to iz razumljivih razloga nije htio reći svojim ispitivačima. Ističući ponosno svoju nacionalnu pripadnost, Supilo je u istrazi pokazao, bez obzira što je na kraju obećao da će se kao učenik "unapriediti svake politike kaniti", da ga baš politika i te kako zanima, da umije hrabro iznositi svoje političke stavove i da već zna dobro politički razmišljati, što je za njegovu kasniju političku djelatnost bilo važno.

Nakon završene dvogodišnje Poljodjelske škole u Gružu Supilo se krajem 1888. godine odmah zaposlio na istoj školi; radio je kao prefekt (stručni odgojitelj) u Poljodjelskom zavodu, nadgledao učenike, pomagao im u učenju i radu, a povremeno zamjenjivao i neke odsutne nastavnike u nastavi. Na tom poslu ostao je do kraja travnja 1890. kada je navodno zbog narušenog zdravlja podnio ostavku i ubrzo bio razriješen te dužnosti.¹⁵² Njegova ostavka na radno mjesto prefekta najvjerojatnije je bila povezana s akcijom oko pokretanja jednog lokalnog lista koji bi, nasuprot autonomaskih i srpskih, trebao zastupati hrvatske ideje i interese u Dubrovniku. Kada je napustio svoju prvu službu (1890), priželjkujući da postane novinar kako bi lakše izrazio i ostvario svoje nacionalno-političke ambicije, Supilo je već bio formiran i u nacionalnom i u političkom smislu; u nacionalnom pogledu bio je Hrvat, a u političkom opredijelio se za Stranku prava i pravaštvo.¹⁵³ Pravaške ideje privlačile su ga znatno više od narodnjačkih, premda je na njegov misaoni razvoj u ranoj mladosti dosta utjecao dubrovački narodnjak Pero Čingrija.

Dok je još bio prefekt u Zavodu Poljodjelske škole u Gružu, Supilo je po službenom zadatku sredinom 1889. godine obišao mnoga sela u kotaru dubrovačkom, podučavajući tamošnje seljake kako se treba boriti protiv peronospore i drugih bolesti koje su najeviše napadale vinovu lozu i uništavale njihove vinograde. U svojstvu putujućeg učitelja za vinogradarstvo, sa prskalicom na leđima, Supilo je – idući od mjesta do mjesta – doboro upoznao dubrovačko selo i seljaka, stekao mnoga poznanstva, sklopio brojna prijateljstva, spoznao jedan drugačiji način života i značajno obogatio životno iskustvo, a sve to i te kako mu je koristilo u njegovu kasnijem političkom radu. Zapravo, bila je to za njega prava mala životna škola kroz koju je uspješno prošao i koja mu je veoma dobro došla za budući rad.¹⁵⁴

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. stoljeća, kada se Supilo tek pripremao za aktivnije uključivanje u javni i društveno-politički život, u Dubrovniku se zaoštavaju stranačke

152 H. HAJDARHODŽIĆ, "Školovanje Frana Supila", str. 76–78.

153 N. STANČIĆ, "Frano Supilo kao ...", str. 56.

154 I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 539, 540; J. HORVAT, *Supilo* ..., str. 14–16.

političke borbe i znatno kompliciraju političke prilike. To osobito dolazi do izražaja uoči, za vrijeme i poslije saborskih (1889) i općinskih (1890) izbora na kojima protiv narodnjaka sporazumno istupaju dubrovački autonomaši i Srbi, protivnici sjedinjenja. Na jednoj strani sve više se grupiraju hrvatske političke snage – narodnjaci i pravaši – koje su za ujedinjenje, a na drugoj stvara se srpsko–autonomaška koalicija – dubrovački Srbi, Srbi–katolici i autonomaši – koja je protiv ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Srpsko–autonomaška koalicija pobijedila je na općinskim izborima 1890. godine i za načelnika izabrala Frana Gondolu. Dubrovački narodnjaci i pravaši nisu tom prilikom ni izišli na izbore, suzdržali su se, jer su pravilno procijenili da će na njima, uz pomoć vladajućeg režima, pobijediti Autonomaška i Srpska, a ne Narodna hrvatska stranka. Tako je Dubrovnik, grad koji je često prednjačio u borbi za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, nakon dvadeset i više godina vladavine narodnjaka ponovo došao pod nenardonu upravu koja se opirala sjedinjenju. Bio je to težak udarac za dalmatinsku Narodnu hrvatsku stranku i njezine prvake.¹⁵⁵

Privremeni prijelaz općinske uprave iz narodnjačkih u srpsko–autonomaške ruke (1890–1899), osim što je izazvao veliko nezadovoljstvo u Dalmaciji, doveo je grad Dubrovnik u "opreku" s njegovom potpuno hrvatskom okolinom, jer su sve ostale općine u kotaru dubrovačkom bile u rukama Narodne hrvatske stranke;¹⁵⁶ pored toga, doveo je do čvršćeg povezivanja i bolje suradnje između dubrovačkih narodnjaka i pravaša, koji su se zajedno okupljali i dogovarali u novoj dubrovačkoj Narodnoj čitaonici. Ta čitaonica počela je s radom 1887. godine nakon što su dubrovački Hrvati, pravaši i narodnjaci, odvojivši se prethodno od Srba, istupili iz stare Narodne štationice. Među tadašnjim dubrovačkim narodnjacima najviše su se isticali Pero Čingrija, Nikola Pucić, Rafo Pucić i Vlaho De Giulli, a među pravašima mladi Frano Supilo i dr. Roko Mišetić, ravnatelj dubrovačke bolnice. Između politički aktivnih pravaša i narodnjaka bilo je dosta rodoljubnog svećenstva. Mladi svećenici pristajali su uglavnom uz pravaše, a stariji uz narodnjake. Suradnja i sloga između dubrovačkih narodnjaka i pravaša, za koju su se posebice zalagali Čingrija i Supilo, bila je temelj svih njihovih daljih političkih borbi i uspjeha.¹⁵⁷

Da bi lakše parirali srpsko–autonomaškoj koaliciji – osobito uoči i za vrijeme izbora – dubrovački narodnjaci i pravaši, podržani od

¹⁵⁵ S. OBAD, *nav. rad.*, str. 48–50; I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 540, 541, 546–548; Kosta MILUTINović, "Srpsko–hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki 1888", *Istorijski glasnik*, Beograd, 1–2/1981, str. 13–21.

¹⁵⁶ *NL*, god. XXIX/1890, br. 42, str. 1; S. OBAD, *nav. rad.*, str. 50.

¹⁵⁷ I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 548, 549

hrvatske buržoazije u južnoj Dalmaciji, vršili su pripreme za pokretanje jednog lokalnog političkog lista. Taj list, po zamisli njegovih pokretača, trebao je prvenstveno raditi na ponovnom vraćanju dubrovačke općinske uprave u narodnjačke ruke, te daljnjem buđenju hrvatske nacionalne i političke svijesti u dubrovačkom kraju. U tu svrhu osnovan je u jesen 1890. godine i poseban Odbor koji je, na prijedlog prof. Marcela Kušara, list nazvao *Crvena Hrvatska*, po nekadašnjem nazivu za južnu Dalmaciju, a za urednika i izdavača predvidio Frana Supila, mladog liberalnog dubrovačkog pravaša. Od tada njegov glavni zadatak bio je da, uz pomoć spomenutog Odbora, putem prodaje obveznica prikupi potrebna financijska sredstva za izdavanje planiranog glasila.¹⁵⁸ Međutim, Odbor se ubrzo razišao jer njegovi članovi nisu htjeli preuzeti odgovornost za financijsku stranu lista i garantirati uredniku plaću, pa je cijeli posao oko daljnjih priprema za izdavanje *Crvene Hrvatske* pao na leđa Supila.¹⁵⁹

Za razliku od većine dubrovačkih narodnjaka, vođa dalatinske Narodne hrvatske stranke Miho Klaić protivio se akciji za izdavanje pravaškog lista u Dubrovniku. Njega je s tom akcijom upoznao Pero Čingrija 26. kolovoza 1890. godine prilikom svečanog otkrića Kačićeva spomenika u Makarskoj na kojem su sudjelovali i narodnjaci i pravaši. Između brojnih posjetitelja iz dubrovačkog kraja (bilo ih je oko 150) bio je u Makarskoj i mladi Supilo, koji je tom prilikom prvi put vidio i upoznao većinu vodećih banovinskih pravaša. Nekoliko mjeseci poslije Kačićeva slavlja, suprotstavljajući se akciji za pokretanje i izdavanje *Crvene Hrvatske*, Miho Klaić piše Peri Čingriji kako je saznao da će "naumljeni novi list u Dubrovniku ... zastupati tamo interese tako-zvane strake prava, tojest starčevićanstva oliti steklišta" i biti protiv "našoj stranci"; te da bi zbog toga kao i niza drugih razloga – među kojima posebice navodi steklišta, srbožderstvo, hrvatski šovinizam, moguće nesuglasice, razdore i sukobe – trebalo cijelu akciju osujetiti i već u "klici" ugasiti, jer bi novo glasilo lako moglo postati "novi kamen smutnje, novi uzrok nesloge i ... nova nesreća".¹⁶⁰ Takav stav prema *Crvenoj Hrvatskoj* Klaić je zadržao i kasnije kada je ona počela izlaziti. Pišući Čingriji sredinom 1892. godine, on smatra da bi *Crvenu Hrvatsku*, kad već nad njom nema nikakve kontrole, najbolje bilo "ukinuti" ili "uništiti".¹⁶¹

¹⁵⁸ Isto, str. 552–554.

¹⁵⁹ F. Supilo – P. Čingriji, Rijeka, 12.X.1906, HAJDARHODŽIĆ Hamdija, ARNERI Rafo, MOROVIĆ Hrvoje, NEMEC Marija, "Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891–1914", (dalje: Korespondencija Frana Supila), *Arbivski vjesnik*, sv. 6, god. VI/1963, Zagreb 1963, str. 156.

¹⁶⁰ M. Klaić – P. Čingriji, Zadar, 7.I.1891, Nada BERIĆIĆ, "Iz korespondencije Miha Klaića", *Arbivski vjesnik*, sv. 3, god. III/1960, zagreb 1960, str. 140, pis. 27; I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 553.

Krajem 1890. godine Supilo je zbog razmjene mišljenja, pridobivanja šire podrške i, najviše, radi prikupljanja neophodno potrebnih financijskih sredstava za izdavanje lista putovao u Split i Zagreb, te kontaktirao s mnogim istaknutim dalmatinskim i banovinskim pravašima i drugim rodoljubima za koje je pretpostavljao da bi mu mogli pomoći. Tako se je, između ostalih, obratio za pomoć i na đakovačkog biskupa Josipa J. Strossmayera kojeg je, kao i većinu drugih istaknutih pravaša i narodnjaka, izuzetno cijenio. Vjerujući da će biskup sa svojim suradnicima svesrdno podržati i preporučiti njegovu akciju, Supilo mu je uputio pozivnicu za pomoć u kojoj mu piše da su u Dubrovniku odlučili pokrenuti "jedan političko–književni list" koji bi se zvao *Crvena Hrvatska*, a zastupao bi prvenstveno hrvatsku političku misao "proti srpskom ekskluzivizmu" i zagovarao sjedinjenje hrvatskih zemalja na temelju narodnog i hrvatskoga državnog prava. I zaista pomoć nije izostala. Sam Strossmayer kupio je 10, a njegovi najbliži suradnici još 13 obveznica, ukupno dakle 23 obveznice, što je iznosilo 230 fiorina jer je svaka obveznica vrijedila 10 fiorina.¹⁶² O svemu tome bio je Supilo obaviješten preko biskupskog ordinarijata u Dubrovniku. Međutim, na kraju pismene obavijesti s popisom obveznica i potrebnim potpisima stajala je opaska iz koje se vidi da će novac biti položen tek onda kada bude sasvim sigurno da će list početi izlaziti, i to ne u pravcu "Starčevićeva cinizma, nego u pravcu čisto hrvatskom".

Ta sumnjičava opaska potakla je Supila da, kao budući izdavač, urednik i upravitelj novog pravaškog glasila, početkom siječnja 1891. godine napiše Strossmayeru opširnije pismo u kojem ga nastoji razuvjeriti, odnosno rastjerati sve njegove sumnje u skori početak izlaženja, politički pravac i program lista. On piše Strossmayeru da će list uskoro sasvim sigurno početi izlaziti, da o tome nema više nikakve dvojbe, da će se najvjerojatnije pojaviti "oko sv. Vlaha, dakle prvih dana Februara", te da će izlaziti jednom tjedno, svake subote u

¹⁶¹ M. Klaić – P. Čingriji, Zadar, 29.IV. i 30.VII.1892, N. BERITIĆ, "Iz korespondencije Miha Klaića", *Arhivski vjesnik*, sv. 3, god. III/1960, zagreb 1960, str. 141, 142, pis. 28, 29; U prvom pismu od 29.IV.1892, Klaić, među ostalim, piše: "Vidio sam na vaporu Supila, koji je pošao na sastanak Starčevićanaca na Rieku. To je, moj Pero, pravi škandal, i doista nije vriedilo u Dubrovniku ustanoviti posebni list da se ovo postigne. Vjeruj mi da će taki list prije odmoći nego pomoći našoj stvari u Dubrovniku; i za to najbolje bi bilo ga ukinuti mjesto ga držati da pomaga rušiti ono malo što smo mi tolikim mukama stvorili." U drugom pismu od 30.VII.1892. godine Klaić opet piše: "Kad ste 'Crvenu' ustanovili, nieste pomislili na kakav Odbor, koji da je nadzire? Puštit ju u ruke sugranastog Supila i nekoličine popova, nije bilo pametno. Sad se to popraviti ne daje, nego jedino što se može, to je uništiti ju."

¹⁶² Rade PETROVIĆ, "Frano Supilo u Dubrovniku", *Dubrovnik*, god. VI/1963, br. 3–4, str. 29, 30, prilog 1.

mjesecu. A što se tiče osnovnog "pravca lista, to vam mogu slobodno u ime svih Dubrovačkih Hrvata, kako u ime moje koji ću list sutra voditi odgovoriti unapred, da se neće držati Starčevićeva cinizma i da će raditi u pravcu čisto hrvatskom, osobito da neće pisati niti se držati načina pisanja 'Hrvatske' ili 'Katoličke Dalmacije', jer bi time veće štete nego koristi napravili". Dalje Supilo, u vezi s programom lista, piše Strossmayeru: "Mi ćemo uzdržavati čisto hrvatska načela i buditi hrvatsku svijest a program lista to je program svakog otačbenika Hrvata: samostalnost i ujedinjenje naš svih pod jedan krov a na temelju državnog i narodnog prava."¹⁶³ U istom pismu Supilo ga uvjerava kako će dubrovački Hrvati – pokretači novog glasila – raditi u smislu "čisto hrvatskom" i kako će nastojati da uvijek ostanu "posvema neodvisni" od svih domaćih upliva i "kojegod stranke". Naš glavni cilj je, tvrdi Supilo, da se narod osvijesti, te da bar "pametni ljudi znađu kome pripadaju", kako bi mogli odvratiti i "okrenuti Dubrovnik od jaza kojemu se nagnuo". Supilo zatim uvjerava Strossmayera kako namjeravaju biti radikalni u načelima, ali umjereni u formi i načinu pisanja.¹⁶⁴

Izgleda da su ova Supilova uvjerenja bila dovoljno uvjerljiva jer je novac za obveznice od Strossmayera i njegovih suradnika ubrzo stigao, a nedugo zatim pojavila se i *Crvena Hrvatska*. Na sličan način Supilo je prikupio i ostali dio novca koji mu je bio potreban za plaćanje kaucije i početak tiskanja lista. I, naravno, nakon toga novo pravaško glasilo moglo je početi nesmetano izlaziti.

Prvi broj *Crvene Hrvatske* pojavio se u Dubrovniku 7. veljače 1891. godine. Na njemu je Frano Supilo označen kao izdavatelj i upravitelj, a za odgovornog urednika naveden je Frano Kovačić. Poslije Kovačića – od broja 6. god. I/1891. do broja 15. god. II/1892. – odgovorni urednik bio je Filip Čaroki, a zatim je – od broja 16. god. II/1892. do broja 44. god. IX/1899. – Supilo bio i odgovorni urednik i izdavatelj i upravitelj. List je, iako tjednik, imao samo četiri stranice manjeg formata, izlazio je svake subote, a tiskao se u tiskari Dragutina Pretnera u Dubrovniku.¹⁶⁵

Već u prvom broju *Crvena Hrvatska* donosi svoj politički "Program" iz pera Frana Supila. U njemu mladi Frano obrazlaže kako cijelim svijetom vlada samo jedan zakon, a taj zakon jest stalna borba za opstanak. Pridržavajući se tog zakona i pozivajući se na nedavne političke događaje u Dubrovniku, Supilo piše kako hrvatsko "pleme ima, kako svako drugo slavjansko pleme na slavjanskom Jugu, pravo na opstanak, na razvitak, na ujedinjenje svoje domovine". U takvim

¹⁶³ F. Supilo – J.J. Strossmayeru, Dubrovnik, 5.I.1891, vidi: R. PETROVIĆ, "Frano Supilo ...", str. 30, 31, prilog 2.

¹⁶⁴ *Isto*, str. 31, 32.

¹⁶⁵ I. PERIĆ, "Dubrovačka periodika ...", Dubrovnik 1980, str. 17, 18; J. HORVAT, *Povijest novinstva u Hrvatskoj 1771–1939*, Zagreb 1962, str. 288.

nastojanjima trebali bi ga pomoći i podržavati svi južnoslavenski narodi, a posebice najbliži "suplemenjaci" koji, baš obrnuto, rade kao da su mu najveći dušmani. Tako braća Srbi – kaže Supilo – i u Banovini, i u Dalmaciji, i u Bosni i u Hercegovini stalno "gone svoju politiku ekskluzivizma", družeći se svuda gdje mogu s tuđinom na "zator" hrvatskog imena, države i naroda. On dalje tvrdi kako su sva dosadašnja nastojanja i pokušaji da se dode do sporazuma i sloge sa Srbima propali, te kako takvi pokušaji i "nijesu za ino služili nego da se pooštire zadjevice" i da se Hrvatima otme i ono što su imali. Supilo naglašava da su Hrvati malen narod, te da bi im bratska pomoć Srba bila od velike koristi da se osnaže i što bolje učvrste u "vlastitoj kući". Međutim, kad se ta pomoć pretvara u "nebratsku otimačinu i izdajstvo", onda hrvatskom narodu ne preostaje ništa drugo nego da se "stegne u se, da prikupi sve svoje sile i da, osovivši se na vlastite noge, pokaže svome neprijatelju, bio tko bio, da, kako je u prošlosti mogao biti svoj na svome, tako će moći i danas".

Obraćajući se cijelom hrvatskom narodu, a posebno Dubrovčanima i gradu Dubrovniku, Supilo doslovice piše: "Evo ti, hrvatski narode, a naosob tebi, o slavni Dubrovniče, Crvene Hrvatske! (...) Ona ti se predstavlja i, predstavljajući ti se, meće ti pod oči svoj program, dajući ti tvrdu vjeru da mu se nigda iznevjeriti neće."¹⁶⁶ Glavni zadatak *Crvene Hrvatske* – po njegovom mišljenju – jest zagovarati hrvatsku državnu misao i braniti "ime i svetinje hrvatske u svim onim krajevima gdje se nekoć pod vlastitim kraljem sterala Crvena Hrvatska". U tom zagovaranju i obrani nekadašnje Crvene Hrvatske, Supilo i njegovoj *Crvenoj Hrvatskoj* stalno lebdi pred očima jedan veliki cilj, jedna velika "rodoljubna misao", a to je "ujedinjenje svih hrvatskih zemalja na temelju narodnog i hrvatskog državnog prava, i, u prvom redu, sjedinjenja Dalmacije s materom zemljom Hrvatskom". Prema tome: *Crvena Hrvatska* – tvrdi Supilo – zagovarat će trezveno i revno sve ono što bi moglo dovesti do "spasonosnog ujedinjenja" hrvatskog naroda i države, a istovremeno borit će se odlučno protiv svih neprijatelja hrvatskog imena i hrvatske državne misli. "Svakom svoje", to je njezino osnovno "geslo".

Razmatrajući tadašnje hrvatsko–srpske odnose, Supilo je veću opasnost po hrvatstvo Dalmacije vidio u srpskom ekskluzivizmu negoli u talijanskom iredentizmu koji se oslanjao na ostatke poraženog dalmatinskog autonomaštva i talijanaštva. "U južnim ovim crveno–hrvatskim stranama" – piše Supilo – "čije interese list ima osobito zastupati, ne treba Crvenoj Hrvatskoj da se bori toliko protiv talijanskog iredentizma, koliko protiv već gore napomenutoga srpskog ekskluzivizma, koji dovodi do odjeljenja i vječne nesloge. U toj borbi Crvena Hrvatska stoji čvrsto na načelu da Srbi, jeli im do sloge, imadu, pokle su u manjini, braniti i zagovarati hrvatsko državno

¹⁶⁶ Uredništvo, "Program", *CH*, god. I/1891, br. 1, str. 1.

pravo, kao nešto svoga, biva, kao baštinu svoga brata. Oni treba da priznaju da su hrvatski državljani u hrvatskoj državnoj zajednici. Ništa se drugo ne ište od njih. Dokle god manjina Srba ne bude pristala na ovaj naravni i pravedni zahtjev Hrvata već, nasuprot, bude nastojala da sve posrbi, kao što i čini, i u tu svrhu bude kumovala s tuđincima, dotle s njima neće o slozi moći biti razgovora."¹⁶⁷ Na kraju programa *Crvene Hrvatske* Supilo, moleći hrvatska glasila da ju dobro prime i preporuča čitateljima, naglašava kako ona jest i kako će uvijek biti "list nezavisan" koji dobro shvaća svoje dužnosti prema narodu čije interese brani. On vjeruje da će hrvatski narod podržavati i pomagati *Crvenu Hrvatsku*, a ona će za uzvrat nastojati udovoljiti njegovim željama, obavješćujući ga ne samo o lokalnim nego i o važnim svjetskim događajima, prateći posebice sve njegove narodne borbe i "borbe cijelog slavjanskog svijeta".

Eto, takav je bio Supilov program *Crvene Hrvatske*, kojeg se on uglavnom pridržavao, ali to je ujedno bio i program ostalih dubrovačkih pravaša kao i dijela hrvatski izrazitije orijentiranog građanstva u Dubrovniku.

Da bi hrvatska buržoazija u Dubrovniku mogla ponovo preuzeti u svoje ruke općinsku upravu, kako bi lakše ostvarivala svoje klasne i nacionalno-političke ciljeve, bilo je nužno potrebno osigurati jedinstven nastup svih hrvatskih političkih snaga u tom gradu. Svjestan činjenice da se samo okupljanjem i objedinjavanjem hrvatskih narodnih snaga mogu postići određeni uspjesi, Supilo se stalno zalagao za političko jedinstvo dubrovačkih Hrvata, pravaša i narodnjaka. Služeći kao most, on je puno puta i pismeno i usmeno posredovao između jednih i drugih, pripremajući tako teren za pregovore između istaknutih stranačkih prvaka Roka Mišetića i Pere Čingrije. Kontakti između narodnjaka i pravaša odvijali su se najčešće u novoj Narodnoj čitaonici u kojoj su se okupljali istaknuti dubrovački Hrvati, čitale novine, razmjenjivala mišljenja, organizirale zabave, te održavali sastanci i skupštine.¹⁶⁸ Zalažući se za jedinstvo dubrovačkih Hrvata, Supilo je još 1891. godine jednim imenom nazvao i pravaše i narodnjake "Hrvatskom strankom u Dubrovniku". Odgovarajući u *Crvenoj Hrvatskoj* na pitanje: "Što se sad hoće u Hrvatskoj našoj stranci" – tvrdi da je to "rad, to je postojanost, to je jedinstvo, koli u mišljenju, toli u djelovanju". On smatra da je glavni zadatak te stranke borba protiv svih neprijatelja hrvatskog naroda, a posebno protiv "Talijana, Njemškutara, Srba", i svih drugih "šarenjaka" koji su protiv sjedinjenja hrvatskih zemalja.¹⁶⁹

¹⁶⁷ *Isto*, str. 1, 2.

¹⁶⁸ I. PERIĆ, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 563–565.

¹⁶⁹ [F. Supilo], "Hrvatska stranka u Dubrovniku", *CH*, god. I/1891, br. 3, str. 1, 2. i br. 5, str. 1, 2.

Sloga između dubrovačkih pravaša i narodnjaka uskoro se pokazala i na djelu. Naime, za vrijeme izbora za Carevinsko vijeće u Beču, održanih u ožujku 1891. godine, dubrovački pravaši podržavali su kandidata Narodne hrvatske stranke Lovru Borčića. On je bio kandidiran u kuriji gradova za izborništvo koje su sačinjavali Dubrovnik, Split, Makarska, Herceg Novi, Kotor i Perast. Iako Borčić u Dubrovniku nije dobio potrebnu većinu glasova, on je bio izabran jer je za njega glasovala većina birača u drugim gradovima koji su činili zajedničko izborništvo. Bez obzira što Borčić u Dubrovniku nije pobijedio srpko-autonomaškog kandidata Marina Bondu, Supilo je tvrdio da su ovi izbori ipak pokazali napredak hrvatske misli i "hrvatske svijesti" u dubrovačkom kraju. Njega osobno veselila je sloga dubrovačkih narodnjaka i pravaša koji su, uzvikujući parole "Živila Hrvatska! ... Živio Borčić! Živio Starčević!", bučno proslavljali Borčićevu izbornu pobjedu.¹⁷⁰

O izbornoj situaciji u Dubrovniku Supilo je opširno pisao Franu Folnegoviću u Zagreb, a izvijestio je o tome i svoje prijatelje u Splitu, Ivana Bulića i Antu Trumbića. Obrazlažući Folnegoviću držanje pravaša u Dubrovniku, Supilo ga moli da utječe na zagrebačke pravaše kako oni ne bi preko *Hrvatske* napadali dubrovačke pravaše i ostale Hrvate zbog izborne podrške narodnjacima. "Mi naravno pomoćemo narodnog kandidata ... i zato Vam najviše pišem i molim Vas da nastojite da nebi 'Hrvatska' se oborila na nas za to, jer napokon i ono su Hrvati" – kaže Supilo. U istom pismu obavješćuje Folnegovića da se dubrovački pravaši ne slažu s Prodanovim držanjem, pisanjem i napadajima na dalmatinske narodnjake.¹⁷¹ Iako se nije slagao s popustljivošću Narodne Hrvatske stranke Supilo je, za razliku od Prodana, cijenio njen veliki preporodni doprinos i pozitivno pisao o istaknutim narodnim prvcima, osobito Dubrovčanima; zalažući se stalno za jedinstvo i slogu svih onih hrvatskih političkih snaga koje su se borile za ujedinjenje i samostalnost Hrvatske na temelju prirodnog i državnog prava. Te snage, po njegovu mišljenju, trebalo je ujediniti u jedinstvenu stranku, jer "samo jedna stranka i u Banovini i u Istri i u Dalmaciji" ima izgleda na uspjeh.¹⁷²

Između onih dalmatinskih pravaša i narodnjaka koji su sredinom 1891. godine posjetili veliku gospodarsku izložbu u Zagrebu bio je i mladi Frano Supilo. Koristeći priliku, Dalmatinci su tada kontaktirali s vodećim banovinskim pravašima i neodvišnjacima, a posjetili su i starog Antu Starčevića kojeg je u ime dalmatinskih pravaša pozdravio Supilo. Iako nisu naišli na veliko razumijevanje, posebice ne kod

170 *CH*, god. I/1891, br. 5, str. 1, 2. i br. 7, str. 1.

171 F. Supilo – F. Folnegoviću, Dubrovnik, 11.III.1891, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija frana Supila ...", str. 29, 30, pis. 1.

172 Vidi bilj. 170; *CH*, god. I/1891, br. 8, str. 1, 2; *CH*, god. II/1892, br. 43, str. 1, 2.

Starčevića, oni su nastojali potaći i ubrzati proces zbližavanja i objedinjavanja hrvatskih opozicijskih snaga, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, u borbi za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Međutim, umjesto na razumijevanje naišli su kod starog pravaškog vođe na žestoko odbijanje zaslijepljeno mržnjom na Strossmayera, što ih je sve iznenadilo, pa i Supila koji je od tada češće navraćao k Starčeviću u Zagreb. Ali što je više upoznao prilike i sredinu u kojoj je stari Starčević živio i radio, to ga je ona više odbijala i odvrćala. Susret banovinskih, istarskih i dalmatinskih Hrvata, povodom izložbe u Zagrebu, bez obzira što su oni pripadali različitim političkim strankama, imao je prvenstveno političko značenje jer sve skupa okupljala ih je i povezivala jedna jedina zajednička nit – borba za ujedinjenje razjedinjenog hrvatskog naroda i države. Pišući u *Crvenoj Hrvatskoj* o zagrebačkoj gospodarskoj izložbi, Supilo je bio mišljenja da Hrvatima treba upravo takvih i sličnih manifestacija radi boljeg upoznavanja, zbližavanja i dogovaranja kako bi mogli jedinstvenije istupati u borbi za svoja prava. On smatra da je zajedničko okupljanje potrebno Hrvatima kao "ozeblu sunce", i to ne samo zbog njih samih nego i zbog ostalog "Slavenstva".¹⁷³ Naime, ujedinjenje Hrvata u Austro-Ugarskoj bio bi značajan poticaj i za ostale Slavene u Monarhiji i izvan nje. Sjedinjenje i samostalnost Hrvatske – po Supilovoj ocjeni – bila je temeljna misao koja je dominirala na svim sastancima i svim govorima u Zagrebu.

U skladu sa svojom osnovnom koncepcijom okupljanja hrvatskih političkih snaga u pravcu sjedinjenja i pod utjecajem stare narodnjačke ideologije Supilo je, za razliku od gotovo svih drugih pravaša, priznavao postojanje Srba u Dalmaciji, Hrvatskoj, te u Bosni i Hercegovini, koje je nastojao ujediniti s hrvatskim zemljama. Hrvati i Srbi za njega su "jedan narod u dva plemena, pod dva različita imena, što imaju korijen u historiji", sa dvije posebne nacionalne svijesti; govore jednim jezikom kojeg Hrvati zovu hrvatski, a Srbi srpski. Mi smo to uvijek isticali – tvrdi Supilo – i "dan-danas ističemo, te, priznavajući da ima Srba, branimo se protiv njihova nebratskog postupanja".¹⁷⁴

Početak devedesetih godina *Crvena Hrvatska* je, zagovarajući nasuprot srpskoj hrvatsku nacionalnu i državnu ideju, pisala dosta o hrvatsko-srpskim odnosima, bolje reći neslozi i političkim sukobima do kojih je često dolazilo.¹⁷⁵ Svjestan činjenice da nesloga šteti i

173 J. HORVAT, *Supilo ...*, str. 26–29; *CH*, god. I/1891, br. 30, str. 1. i br. 32, str. 3; vidi bilj. 130.

174 *CH*, god. I/1891, br. 37, str. 1; *CH*, god. II/1892, br. 43, str. 1, 2.

175 Gotovo da nema ni jednog broja tog lista u kojem se početkom devedesetih godina 19. stoljeća nije raspravljalo o hrvatsko-srpskim odnosima. Primjera radi vidi: *CH*, god. I/1891, br. 1, 3, 5, 11, 18, 22, 26, 37; *CH*, god. II/1892, br. 12, 21, 37, 40, 49, 50; *CH*, god. III/1893, br. 10, 25, 26; *CH*, god. IV/1894, br. 18, 19, 42. i d.

hrvatskom i srpskom narodu, Supilo se zalagao za suradnju ne samo pravaša i narodnjaka, nego i Hrvata i Srba u Dubrovniku, pa i šire. Smatrao je da bi Srbi trebali svakako napustiti protuhrvatsku politiku, raskinuti neprirodno savezništvo i suradnju s autonomasima i svim drugim protivnicima sjedinjenja te, kao nekad, ponovo prihvatiti suradnju s Hrvatima, zalažući se za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske bar na temelju narodnog prava. Supilo je bio prvi dalmatinski pravaš koji je, nakon istarskih pravaša, u borbi za nacionalno oslobođanje i ujedinjenje stavljao ispred državnog prirodno pravo, a to je olakšavalo kontakt sa Srbima i drugim slavenskim narodima. Zapravo, on je priznavanjem Srba i isticanjem u prvi plan prirodnog prava držao stalno otvorena vrata za suradnju sa Srbima i Srpskom strankom u Dalmaciji, naravno, ako oni pristanu na ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.¹⁷⁶ Prema tome, Supilo je i u jeku najžešćih političkih borbi između hrvatske i srpske buržoazije u Dubrovniku zagovarao hrvatsko-srpsku slogu u borbi protiv svih neprijatelja hrvatskog, srpskog i drugih južnoslavenskih naroda.

Govoreći o neprijateljima Hrvata i glavnim protivnicima ujedinjenja hrvatskih zemalja, Supilo kaže da ih sve možemo podijeliti u dva dijela, na vanjske i unutarnje ili domaće: "domaći su Srbi i talijanaši, a izvanjski Nijemci i Madžari". Unutrašnji protivnici sjedinjenja, po njegovu sudu, nisu ništa drugo nego sluge i "djeca vanjskih ... dušmana", neprijatelja hrvatskog državnog prava. Suprotstavljajući se autonomasima i njihovoj stranci u Dalmaciji, Supilo ne zabrinjavaju toliko talijanaši, pa čak ni "zadarske italianissime" koji "uzdišu za Italijom", jer oni ne mogu "zapriječiti naše težnje", koliko ga brine držanje Srba koji su nekad bili prvi "zagovaratelji združenja", a sada mu se najviše protive. On, doduše, priželjkuje suradnju sa Srbima, ali ako oni neće smatra da ih ne treba moliti. Za njega su vanjski neprijatelji, Nijemci i Madžari, mnogo opasniji od unutrašnjih jer iza njih stoji Trojni savez, a osim toga oni su se kao vladajući narodi u Monarhiji uvijek protivili svemu što je slavensko. Bez obzira na unutrašnje i vanjske neprijatelje, Supilo predlaže dugu i upornu borbu za ujedinjenje s osloncem na slavenske narode. Ustrajemo li u toj borbi – tvrdi – "pobijedili smo, jer sistemi prolaze, a narodi ostaju."¹⁷⁷

Uočavajući na vrijeme veliku opasnost od njemačkog prodora na Istok, Supilo se suprotstavlja Trojnom savezu i dualističkom sustavu vladavine u Monarhiji, jer u njima vidi najveću opasnost po hrvatski i ostale slavenske narode. Prilikom obnove ugovora između članica Trojnog saveza (1891), on misli da se Slaveni nemaju čemu nadati jer je i dalje ostao "uglavljnjen i potvrđen čitav sustav, koji je naperen proti Slavenstva i slobodnog razvoja slavenskog duha".¹⁷⁸ Protiveći se

¹⁷⁶ Vidi bilj. 175; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, str. 290–294.

¹⁷⁷ *CH*, god. III/1893, br. 10, str. 1.

¹⁷⁸ *CH*, god. I/1891, br. 23, str. 1.

dualizmu, a zalažući se za federalizaciju Austro-Ugarske, Supilo piše: "Nas je bilo kad se za dualizam ni znalo nije, nas će biti i slavit ćemo dan slobode, a njega će preporodena federativna Monarhija predati prošlosti."¹⁷⁹ Ne gubeći iz vida nikada krajnji cilj pravaške politike – sjedinjenje i samostalnost hrvatske države – i tražeći kao pravi liberalni pravaš nove putove za realniju politiku i efikasnije političko djelovanje, Supilo smatra da ujedinjenje hrvatskih zemalja i pretvaranje Hrvatske u jednu od federalnih jedinica pod "žezlom vladajuće dinastije" Habsburgovaca nije i ne bi bila, kako većina pravaša misli, nikakva veleizdaja nego značajan korak naprijed u pravcu stvaranja što punije državnosti.

Premda se zalagao za slogu između pravaša i narodnjaka u Dalmaciji, Supilo se protivio pretjeranom oportunističkom Narodne hrvatske stranke, a osobito prevelikoj popustljivosti njenih zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču. Vjerovao je da bi za Dalmaciju bilo bolje kada bi narodnjaci prešli u opoziciju prema režimu, stavili se kao nekad na stranu naroda i napustili politiku sitnih "mrvica" od koje nema veće koristi. Suprotstavljajući se narodnjačkom oportunističkom i u Dalmaciji i u Banovini, kritizirao je i jednu i drugu Narodnu stranku što se previše klanjaju Beču i Pešti i zanemaruju osnovno pitanje hrvatske politike – sjedinjenje. To temeljno pitanje, čije su rješenje narodnjaci stalno odgađali za neko bolje buduće vrijeme, on bi riješio odmah, i to na način da Hrvatski sabor zatraži "reinkorporaciju Dalmacije, a ova neka se odazove ... ili pak obratno", jer vrijeme za ujedinjenje je uvijek "samo kad se hoće". Međutim, narodnjaci tako nešto – tvrdi Supilo – nisu i neće nikad učiniti, pa od njih, umjesto bar pokušaja ujedinjenja, danas imamo trideset godina oklijevanja, "trideset godina čekanja, trideset godina pobiranja mrvica, koje nam njihovi prijatelji milostivo udjeljuju s bogatih stolova i koje nam mogu uskratiti kad god hoće". Posljedice takve politike po hrvatski narod, koji se toliko godina borio i trpio, ne samo da su teške, nego su "užasne". Zbog toga se Supilo nikako nije mirio s oportunističkom politikom narodnjaka, ni s ovu ni s onu stranu Velebita, mada ih je radi eventualne suradnje umjerenije kritizirao od drugih pravaša.¹⁸⁰

Kada je Juraj Biankini sa svojom grupom 1892. godine, nezadovoljan pretjeranim oportunističkim dalmatinskih narodnjaka, istupio iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke, to je Supilo iskreno veselilo, ali ujedno pomalo i plašilo. Veselilo ga je jer se nadao da će Biankini i njegovi drugovi pokrenuti narodnjake iz oportunističkog mrtvila, povući za sobom Narodnu hrvatsku stranku, ili se pak, ako u tome ne uspije, priključiti pravašima; a plašilo jer je postojala mogućnost da istup Biankinija samo još više podijeli i oslabi

¹⁷⁹ Vidi bilj. 177.

¹⁸⁰ *CH*, god. II/1892, br. 11. i br. 32, str. 1, 2.

narodnjačke redove ili, što je još gore, dovede do formiranja nove stranke, što se nikako nije uklapalo u njegovu politiku objedinjavanja hrvatskih političkih snaga u borbi za sjedinjenje i samostalnost Hrvatske.

U skladu s takvom politikom, zagovarajući uvijek jedinstvo i slogu, Supilo je bio mišljenja, da bi oni Hrvati koji se suprotstavljaju vladajućem političkom sustavu, za razliku od onih koji ga podržavaju i stalno mu se prilagođavaju, trebali sačinjavati samo jednu stranku "i u Banovini i u Istri i u Dalmaciji". Naravno, ta stranka trebala je biti Stranka prava jer jedino ona se – po njegovom sudu – još nije "niti izložila, niti kompromitirala", a zdravih je načela i "čisto hrvatskog duha". "Jeste li nas čuli" – pita Supilo – "gospodo kolovode opozicije u Zadru i Zagrebu?"¹⁸¹

Uz kritiku narodnjaka i srpsko–autonomaške koalicije, Supilo je preko *Crvene Hrvatske* dosta uspješno radio na daljnjem buđenju nacionane svijesti i širenju liberalnih pravaških ideja u južnoj Dalmaciji, a to se naravno nije dopadalo većini narodnih prvaka. Tako, krajem travnja 1892. godine, vođa Narodne hrvatske stranke Miho Klaić, koji je od samog početka bio protiv *Crvene Hrvatske* i njenog izlaženja, obavještava svog prijatelja Peru Čingriju da je na "vaporu" vidio Supila koji je otišao na sastanak starčevićanaca u Rijeku. "To je, moj Pero, pravi škandal, i doista nije vrijedilo u Dubrovniku ustanoviti posebni list da se ovo postigne."¹⁸²

Zaista, Supilo je 27. i 28. travnja 1892. godine bio na svepravaškom sastanku u Rijeci, poznatijim pod nazivom Riječka pravaška konferencija, na kojem su vodeći pravaši iz Banovine, Istre i Dalmacije raspravljali o jedinstvenoj pravaškoj organizaciji i jednom zajedničkom stranačkom programu. Dalmatinske pravaše na tom sastanku, pored Supila, zastupali su još Ivo Prodan i Ante Trumbić. Na Riječkoj konferenciji, koja predstavlja posljednji odjek starog pravaštva, donesena je posebna Rezolucija od dvanaest zaključaka koji su po svom duhu najviše odgovarali dalmatinskom liberalnom pravaštvu. U njoj je, između ostalog, najvjerojatnije pod Supilovim utjecajem, već na početku naglašeno, pored državnog, i prirodno pravo naroda. U prvom i drugom zaključku kaže se da: "Stranka prava stoji na temelju državnoga i narodnoga prava hrvatskog naroda", te da je njen cilj ujedinjenje i samostalnost hrvatskih zemalja, a u šestom zaključku posebice se naglašava istup šestorice dalmatinskih zastupnika iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke i izražava nada u njihovu podršku. Pored naprijed iznesenog, dalmatinskim pravašima najvjerojatnije pripada i zasluga što se nigdje u zaključcima Rezolucije, koja je po svom duhu i antinagodbena i antidualistička,

¹⁸¹ F. SUPILO, *Politički spisi. Članci ...*, str. 133–142, 150–152.

¹⁸² Vidi bilj. 161

ne spominje državni okvir Habsburške Monarhije za rješavanje hrvatskog pitanja.¹⁸³

Kada je potkraj 1892. godine došlo do sporazuma opozicijskih stranaka u Banovini, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, s realnim izgledima za skoru fuziju, Supilo se iskreno radovao jer je u tome vidio početak jednog šireg objedinjavanja hrvatskih političkih snaga u borbi protiv nametnutog dualističkog režima. On je bio načistu s time da se pozitivan pomak u rješavanju hrvatskog pitanja može učiniti samo većom koncentracijom upravo tih snaga, njihovim okupljanjem i povezivanjem, pa se stalno zalagao za stvaranje jedne jedinstvene političke organizacije u kojoj bi se našle sve opozicijske hrvatske političke stranke. Zalažući se za slogu i govoreći u ime dubrovačke liberalne pravaške grupe, Supilo piše: "Mi smo otkad smo list pokrenuli, do danas uvijek zagovarali slogu tako da pod tim imenom i prolazi Crvena Hrvatska, no mi smo zagovarali hrvatsku slogu bez koje ne možemo ništa postići. Vazda smo imali pred očima jedinstvo i fuziju, a ne kompromise stranaka."¹⁸⁴ Poslije sporazuma hrvatske opozicije u Zagrebu, vjerovao je da će uskoro doći do stvarne fuzije između pravaša i obzoraša, što se nije desilo, mada je kasnije (1894) bio čak prihvaćen i njihov zajednički stranački program. Vjerujući u sporazum i slogu, Supilo se zalagao ne samo za fuziju opozicijskih stranaka, nego i za fuziju njihovih glasila – *Hrvatske* i *Obzora* – u jedno veliko stranačko glasilo koje bi se zvalo "Hrvatsko obzorje".¹⁸⁵ Međutim, od svega toga na kraju ipak nije bilo ništa, jer novom, "modernom" pravaštvu nije bila ni potrebna jaka i jedinstvena stranačka organizacija hrvatske opozicije.

Supilo je mislio da bi i u Dalmaciji, slično kao i u Banovini, trebalo pokušati sprovesti akciju za ujedinjenje hrvatskih političkih stranaka i grupa. Obavještavajući, sredinom veljače 1893. godine, Frana Folnegovića o rastrojstvu dalmatinskih hrvatskih političkih stranaka i odgovarajući na njegov upit o mogućnosti njihova sporazumijevanja, on misli da bi se sporazum između pravaša i biankinijevaca mogao ostvariti "bez velika truda", ali s Narodnom hrvatskom stankom da bi bio teško moguć, odnosno gotovo neostvariv, jer doktor "Klaić i družina" boje se mnogo "novoga pokreta", a osim toga, odviše su obvezni "vladi, a da bi ga prihvatili". Ante Trumbić, izgleda, nije bio oduševljen planiranom akcijom za sporazumijevanje s dalmatinskim narodnjacima, štoviše, "rekbi da je protivan" – piše Supilo – jer "cieni da članovi nar. stranke nijesu Hrvati, te da neće popustiti". Supilo je, bez obzira na dosta realnu Trumbićevu procjenu, bio za to da se ipak pokuša, jer u najgorem slučaju "polučilo bi se združenje 'šestorice' i pravaša. Ako se dalje ne bi uspjelo, mi bi i ovako slavili veliku moralnu

183 "Zaključci stranke prava", *CH*, god. II/1892, br. 16, str. 2; M. GROSS, *Geneza ...*, str. 40, 41.

184 *CH*, god. II/1892, br. 43, str. 1, 2.

185 *CH*, god. III/1893, br. 2, str. 1. i br. 18, str. 1.

pobjedu pred narodom, jer smo prvi došli i pružili ruku za slogu, a oni je nijesu primili."¹⁸⁶ Dakle, za Supila bi i sama akcija za sporazum i ujedinjenje hrvatskih političkih stranaka i grupa u Dalmaciji, bez obzira na krajnji rezultat, imala veliko političko značenje, ali do toga tada nije došlo. Dalmatinske pravaške grupe, kako ćemo naprijed vidjeti, ujedinjit će se nešto kasnije, ali bez Narodne hrvatske stranke koja je nastavila tonuti u sve veći oportunistizam.

IV. Biankinijev Hrvatski klub

Početkom devedesetih godina 19. stoljeća, točnije u proljeće 1892., javlja se u Dalmaciji, pored stare Prodanove klerikalne i nešto mlađe Trumbić-Supilove liberalne pravaške grupe, još i treća pravaška grupa pod vodstvom liberalnog svećenika Jurja Biankinija, dugogodišnjeg urednika *Narodnog lista*, Pavlinovićeva učenika, suradnika i sljedbenika u Narodnoj stranci, te zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Doduše, članovi te grupe nisu se odmah javno izjasnili za pravaštvo i Stranku prava, ali su to učinili dvije godine poslije.¹⁸⁷

Kako i zašto je do toga došlo?

U redovima Narodne stranke oduvijek je bilo nezadovoljnika, a posebice otkako je ta Stranka izborila većinu u Dalmatinskom saboru (1870) i ubrzo nakon toga počela provoditi oportunističku politiku, zanemarujući temeljno pitanje o sjedinjenju Dalmacije i Hrvatske. Na čelu tih nezadovoljnika, te prohrvatski orijentirane radikalne struje, koja se izrazitije oslanjala na hrvatsko državno pravo i odlučnije zagovarala sjedinjenje, bio je do godine 1887. Mihovil Pavlinović, a poslije njegove smrti Juraj Biankini. Ne mireći se s narodnjačkom politikom stalnog popuštanja i nezamjeranja vladi, Biankini je sa svojim istomišljenicima u više navrata pokušao prodrmati i razbuditi staru Narodnu stranku, te njenom oportunističkom vodstvu oko Klaića i Bulata nametnuti radikalniji smjer, ali u tome nikako nije uspijevaao. Zbog tih i sličnih pokušaja često je dolazilo do trzavica i sukoba u rukovodstvu, osobito u saborskom Klubu Narodne stranke, a to je neminovno vodilo k rascjepu u stranačkim redovima. Do rascjepa umalo nije došlo 1888. godine kada je Biankini u Klubu postavio pitanje slanja saborske adrese vladaru u kojoj bi se na temelju hrvatskog državnog i prirodnog prava tražilo ujedinjenje

¹⁸⁶ F. Supilo – F. Folnegoviću, Dubrovnik, 18.II.1893, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespodencija Frana Supila ...", str. 35, 36, pis. 3.

¹⁸⁷ i.č., "Juraj Biankini", *JBNL*, god. 1912, str. 7–9; G.N., "Juraj Biankini", *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, Zagreb 1955, str. 493, 494; K. MILUTINOVIĆ, "Politički profil Jurja Biankinia", *Zadarska revija*, br. 5–6, god. 1978, Zadar 1978, str. 455–471 i br. 1, god 1979, str. 25–54.

Dalmacije s Hrvatskom. Bojeći se prijevremenog zatvaranja Sabora, tomu se suprotstavila konzervativna struja oko Klaića, ali je prilikom glasovanja ostala u manjini, pa je Klaić najavio istup iz Kluba, našto je radikalna struja popustila i u interesu stranačkog jedinstva odustala od svog prijedloga.¹⁸⁸

Rukovodstvo Narodne stranke je za vrijeme zasjedanja Dalmatinskog sabora, sredinom 1889. godine, proširilo i obnovilo svoj raniji program. Ono je tom prilikom, noseći nacionalno obilježje u naziv Narodnog kluba, učinilo izvjesne ustupke radikalnoj struji oko Biankinija, ali je i dalje zadržalo stari oportunistički stav prema bečkim vladajućim vrhovima, osobito što se tiče temeljnog pitanja o sjedinjenju hrvatskih zemalja. U spomenutom programu narodnjaci su dotadašnji naziv svog saborskog Kluba (Narodni klub) proširili i nazvali ga Narodni hrvatski klub, a u skladu s time nadopunjeno je i ime Stranke koja se od tada zove Narodna hrvatska stranka. U glavnim točkama novog programa ističe se: Prvo, da Narodni hrvatski klub "stoji nepomično na stožernom temelju" hrvatskog državnog prava i cjelokupnosti Hrvatske, da teži što skorijem ujedinjenju Dalmacije s "Hrvatskom i Slavonijom i da se Hrvatskoj državi povrate sve stare njezine česti". Drugo, priznaje se ravnopravnost Hrvata i Srba, kada se kaže, da pod zaštitom "hrvatskog državnog prava Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu", jer sačinjavaju jedan te "isti narod, izvan kojeg ne priznaje se da ima drugoga u Dalmaciji". I treće, Narodni hrvatski klub dužan je "u svaki zgodni čas" tražiti od premilostivog kralja da na "temelju prirodnih i pisanih prava" izvrši ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Kako vidimo, ovaj treći član programa – posebice u dijelu zahtjeva za ujedinjenjem Hrvatske u "svaki zgodni čas" – sadrži u sebi tipičnu, gotovo klasičnu formulaciju oportunističke politike i taktike Narodne hrvatske stranke. Dakle, oportunizam je i u novom programu, bez obzira na određene izmjene u nazivu Stranke i čvršće oslanjanje na hrvatsko državno pravo, došao do punog izražaja.¹⁸⁹

Iako je sredinom 1889. godine bio prihvaćen novi program Narodne hrvatske stranke, radikalno krilo u stranci, nezadovoljno njime, ali i cjelokupnom tadašnjom narodnjačkom "politikom oportunizma, bez rezultata", počinje te i narednih godina sve otvorenije i odlučnije istupati. To osobito vrijedi za Biankinija koji u mnogim svojim govorima, najprije u Dalmatinskom saboru u Zadru, a zatim u Carevinskom vijeću u Beču, sve oštrije kritizira i napada, gotovo optužuje, pokrajinsku upravu i vladu Eduarda Taaffea (austrijski ministar predsjednik od 1879. do 1893. godine) "radi

¹⁸⁸ Vinko KISIĆ, *nav. rad.*, str. 107; [M. Granić], *nav. dj.*, str. 10–14; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 28, 29; Julije GRABOVAC, "Zadar u vrijeme austrijske vlasti", *Zadar zbornik*, Zagreb 1964, str. 232, 233.

¹⁸⁹ V. KISIĆ, *nav. rad.*, str. 107.

neuvaženih narodnih zahtjeva ... i posvemašnje ekonomske zapuštenosti" Dalmacije.¹⁹⁰

Radikalna struja u Narodnoj hrvatskoj stranci postigla je značajan uspjeh početkom 1892. godine kada je Biankini 4. veljače, u naknadno raspisanim i održanim izborima u izbornoštvu Šibenik–Drniš–Knin, bio izabran za zastupnika u Carevinsko vijeće. Zahvaljujući na izboru, javno je obećao svojim biračima da će se, ostajući vjeran zastavi hrvatskog državnog prava, i u Beču uporno boriti za sreću i ujedinjenje hrvatskog naroda i domovine, uvjeren da je u Zagrebu, a ne u Beču naš "naravni položaj".¹⁹¹ I zaista, stupajući u Bečki parlament, dato obećanje nije iznevjerio. U svojem prvom govoru, održanom na hrvatskom jeziku u Carevinskom vijeću u Beču 1892. godine, Biankini je, iznoseći osobno političko uvjerenje i nadopunjavajući svoju pismeno datu državopravnu ogradu, među ostalim, kazao: "Častna gospodo! Stupajući silom fakičnih okolnosti u zastupničku kuću carevinskog vijeća, smatram svojom dužnošću izjaviti, da tim ne mislim ni najmanje prejudicirati državopravni položaj kraljevine Dalmacije, koja je, po svom državnom pravu, dio hrvatske države. (...) Usljed svega ovog jasno je, da je Dalmacija samo privremeno zastupana u carevinskom vijeću, i da bi po prirodnom i pozitivnom pravu imala birati svoje zastupnike u hrvatski sabor. S moje strane uložiti ću sve sile, da ovo pravo dođe do fakične vrijednosti i izvedenja, uvjeren da lojalna obrana uzakonjenog i nezastarjelog hrvatskog prava, nije samo na korist i blagost hrvatske zemlje, nego i sveukupne monarkije."¹⁹²

Svjestan činjenice da se nalazi u tuđinskom parlamentu, a na to su ga upozoravali i mnogobrojni protesti prisutnih Austrijanaca, Biankini se pri kraju govora osvrnuo na slavensku solidarnost, izražavajući otvoreno želju i spremnost da ju činima potvrdi, kako ona ne bi bila i ostala samo "prazna riječ". Ta solidarnost došla je donekle do izražaja već za vrijeme njegova prvog govora kada su ga, s jedne strane, napadali i ometali austrijski zastupnici – tražeći od predsjedavajućeg da mu oduzme riječ – a, s druge strane, podržavali i branili uglavnom predstavnici slavenskih naroda, hrabreći ga da započet govor na hrvatskom jeziku tako i dovrši. Na kraju, oko govornika, koji se usudio da u Carevinskom vijeću u Beču, dakle u samom srcu Monarhije, progovori svojim materinskim hrvatskim jezikom, okupili su se i srdačno mu čestitali istarski, slovenski, mladočeški i dio poljskih zastupnika.¹⁹³ Ovaj Biankinijev govor imao

¹⁹⁰ *Isto*, str. 107, 108.

¹⁹¹ Vidi *NL*, god. XXXI/1892, od br. 11. do br. 15.

¹⁹² "Govor častnog zastupnika J. Biankinija u sjednici dne 19. veljače zastupničke kuće u Beču", *NL*, god. XXXI/1892, br. 16, str. 1.

¹⁹³ *Isto*, str. 1; *NL*, god. XXXI/1892, br. 15, str. 3; Prije Biankinia navodno su hrvatski govorili u Carevinskom vijeću u Beču samo Mihovil Pavlinović i jednom Josip Virgil Perić. O tome vidi: *KD*, god.

je veliki odjek, osobito među dalmatinskim pravašima koji su smatrali da bi tako trebali istupati i drugi naši zastupnici. Oduševljen njime, Trumbić je mislio da je Biankini svojim prvim nastupom u Carevinskom vijeću učinio više za Hrvatsku i njeno ime nego li svi narodnjački zastupnici zajedno u posljednjih deset godina. On je pravilno uočio da Biankini u zadnje vrijeme sve više nastupa s pravaških pozicija, te da će se, ako tako nastavi, prije ili poslije morati razići s narodnjacima i pridružiti dalmatinskim pravašima. A što se tiče njegove državnopravne ograde, iznesene na hrvatskom jeziku u Bečkom parlamentu, Trumbić smatra da je slobodno može potpisati svaki pravaš.¹⁹⁴

Karakteristično je da Biankini u Carevinskom vijeću, za razliku od ostalih svojih stranačkih drugova iz Dalmacije, nije stupio u konzervativni klub grofa Hohenwartha nego je ostao izvan klubova, pridružujući se akciji hrvatskih pravaških zastupnika iz Istre za stvaranjem jednog nezavisnog kluba u kojem bi se okupljali izabrani predstavnici slavenskih naroda u Monarhiji.¹⁹⁵ Prvotna zamisao bila je da svi slavenski zastupnici s vremenom stupe u "parlamentarnu ligu austrijskih Slavena", ali od toga nije bilo ništa pa se pristupilo osnivanju Hrvatsko-slovenskog kluba.¹⁹⁶ Taj klub osnovan je krajem 1892. godine, pod nazivom Klub neodvisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika, a osnovali su ga Juraj Biankini, Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić, Josip Virgil Perić i Nikola Dapar. Njegov prvi predsjednik bio je istaknuti istarski pravaš Matko Laginja, a tajnik prof. Vjekoslav Spinčić, također pravaš, koji je zbog svojih političkih uvjerenja bio otpušten iz službe (1891).¹⁹⁷

Premda u početku nije dobro poznao njemački jezik, Biankini se vrlo brzo snašao u Carevinskom vijeću i postao jedan od boljih opozicijskih govornika. Doduše, on je najviše govorio o gospodarskim i političkim prilikama u Dalmaciji, ali mu ni ostali državno-politički i ekonomski problemi u austrijskom dijelu Monarhije, pa i šire, nisu bili strani. Svoje govore obično je započinjao na hrvatskom, a zatim nastavlja na njemačkom jeziku kako bi ga mogli razumijeti svi u parlamentu. Uz svesrdnu podršku svojih klupskih drugova, osobito istarskih zastupnika Laginje i Spinčića, te uz širu pomoć i podršku

XXIII/1892, br. 11, str. 2.

194 "Hrvatsko državno pravo", *NL*, god. XXXI/1892, br. 17, str. 3. i br. 18, str. 1; I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 50–52.

195 Više o toj akciji i radu hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču vidi u radnji: Vjekoslav BRATULIĆ, "Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devedesetih godina XIX stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda", *Jadranski zbornik*, god. III/1958, Rijeka–Pula 1958, str. 135–205.

196 "Listovi iz Beča", *NL*, god. XXXI/1892, br. 40, str. 1.

197 "Hrvatsko-slovenski klub", *Prilog NL*, god. XXXI/1892, br. 97, str. 6; "Našim izbornikom", *NL*, god. XXXI/1892, br. 102, str. 1; V.

BRATULIĆ, *nav. rad.*, str. 172, 187–195.

ostalih dalmatinskih, slovenskih i mladočeških zastupnika s kojima je najviše surađivao, Biankini je u parlamentu pokretao mnoga ključna pitanja i probleme. On je svojim mnogobrojnim upitima i govorima, u kojima je najčešće govorio o teškoj gospodarskoj zaostalosti Dalmacije, naprosto bombardirao vladu, ali se nije ustručavao govoriti ni o problemu ujedinjenja hrvatskih zemalja.¹⁹⁸

Biankinijevo istupanje u Carevinskom vijeću – osobito njegov prvi govor, u kojem je posebice naglasio da je Dalmacija na temelju državnog prava dio Hrvatske, te da je stoga pravo mjesto njenih zastupnika u Hrvatskom saboru, a ne u bečkom parlamentu – imalo je velikog odjeka u hrvatskom narodu, naročito među dalmatinskim pravašima i narodnjacima. Dok se popustljivo vodstvo Narodne hrvatske stranke pomalo plašilo sve većeg Biankinijevog radikalizma, bojeći se reakcije iz Beča, te sukoba i razdora u vlastitim stranačkim redovima, dotle su dalmatinski pravaši u tome vidjeli tek početak rušenja oportunističkog narodnjaštva i s pravom očekivali skori rasplet događaja na sjednicama Dalmatinskog sabora.¹⁹⁹

Na 27. zasjedanju Sabora dalmatinskog, održanog u Zadru od 4. ožujka do 4. travnja 1892., raspravljalo se, među ostalim, i o školskom predračunu za tekuću godinu. Rasprava je bila duga i oštra.²⁰⁰ Sudjelujući u njoj, Biankini je ustao protiv pritajivanja hrvatskog imena u čitankama za pučke škole. Da bi se ispravila ta nepravda nanesena hrvatskom narodu u Dalmaciji, protiv kojeg "visoka vlada snuje pravo zločinstvo duševnog umorstva", on predlaže sljedeći zaključak na usvajanje: "Pozivlje se C.K. vlada neka u korist zdrave narodne prosvjete dađe pregledati nove knjige za pučke škole u Dalmaciji, i neka pazi osobito na to, da u novom izdanju ime naroda i jezika hrvatskoga nebude pritajano ili nagrđeno."²⁰¹

Nakon Biankinijeva govora o pučkim čitankama razvila se u Saboru vrlo živa i oštra polemika u kojoj su sudjelovali mnogi zastupnici, osobito sa srpske i hrvatske strane. Sa srpske strane veoma oštro istupio je Sava Bjelanović, prvak Srpske stranke i urednik *Srpskog glasa*, koji je pobijao Biankinijeve navode o hrvatstvu i isticao srpstvo Dalmacije.²⁰² Sudjelujući u raspravi, pripadnik Srpske stranke dr.

198 Primjera radi pogledaj bar neke Biankinieve upite i govore izrečene u Carevinskom vijeću u Beču. *NL*, god. XXXI/1892, br. 16, 39, 90, 92, 96, 97. i d.

199 Vidi bilj. 192, 194.

200 Više o toj raspravi vidi u: *Brzopisna izvješća XXVII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskog* (dalje: *BISD*) od dneva 4 ožujka do dneva 4 travnja 1892, Zadar 1893, str. 510–667.

201 *Isto*, str. 510, 511.

202 Koliko oštro je istupio Bjelanović protiv Biankinia najbolje se vidi iz sljedećih njegovih riječi: "Ja mislim, gospodo moja, da je to sve šuplje, što je rekao poštovani zastupnik Biankini, da se o tome ne može ozbiljno ni govoriti. Kad bi ja mogao posumnjati, da će se

Antun Pugliesi, nakon konzultacije sa srpskim zastupnicima, iznio je svoj protuprijedlog koji u konačnoj formi glasi: "Pozivlje se C.K. Vlada neka u korist zdrave narodne prosvjete dade pregledati nove knjige za pučke učione u Dalmaciji, i neka pazi osobito na to, da u novom izdanju ime naroda i jezika hrvatskoga ne bude pritajano, kao ni ime naroda i jezika srbskoga."²⁰³

Ako malo bolje pogledamo navedeni Pugliesiev protuprijedlog, lako ćemo vidjeti da je to, u stvari, izmijenjeni i nadopunjeni raniji Biankinijev prijedlog s posebnim dodatkom na kraju o nezatajivanju imena "naroda i jezika srbskoga". Međutim, upravo taj dodatak bitno mijenja smisao i namjenu Biankinijeva prijedloga. Kada se u Dalmatinskom saboru, nakon duge i teške rasprave – tijekom koje se pokazalo da se u interesu austrijske denacionalizatorske politike pritajuje i hrvatsko i srpsko narodno ime, a sve to tobož radi izbjegavanja strančarenja među učenicima na nacionalnoj osnovi – pristupilo pojedinačnom glasovanju, većina prisutnih zastupnika izjasnila se za Pugliesiev protuprijedlog (od 33 prisutna zastupnika, 22 bilo je za, a 11 protiv), pa se o Biankinijevu prijedlogu posebno nije ni odlučivalo.²⁰⁴ Poslije ovog poraza, kojem su najviše doprinijeli sami narodnjaci, Biankini se, nakon dužeg kolebanja i više neuspjelih pokušaja da rukovodstvu Narodne hrvatske stranke nametne radikalniju hrvatsku politiku, konačno odlučio raskinuti sa svojim starim stranačkim drugovima.

Nezadovoljan time što je Sabor dalmatinski većinom glasova prihvatio Pugliesiev protuprijedlog, te tako odbacio njegov prijedlog o zatajivanju i nagrđivanju hrvatskog imena u korist srpskog, Biankini je zajedno sa Stjepanom Buzolićem, Josipom Virgilom Perićem, Kažimirom Ljubićem, Josipom Paštrovićem i Matom Šarićem istupio iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke i ubrzo osnovao Hrvatski klub. To je bio sasvim logičan ishod događaja do kojeg su dovela višegodišnja politička trvenja i neslaganja između radikalnog i oportunističkog krila u rukovodstvu Narodne hrvatske stranke. Sam istup šestorice zastupnika, o kojem se prvi put u javnosti više saznalo preko *Narodnog lista* od 30. ožujka 1892. godine, više je iznenadio narodnjake negoli dalmatinske pravaše. Iako su šestorica disidenata izjavila da istupaju iz Narodnog kluba zbog toga što u Saboru dalmatinskom, krivnjom većine narodnjačkih zastupnika, nije prihvaćen Biankinijev prijedlog o čitankama, to naravno nije bio pravi i jedini uzrok nego tek povod istupu, a pravi uzroci sadržani su mnogo

---

izvesti, što poštovani gosp. zastupnik Biankini propovieda, ja bih gospodo ovog časa iznio predlog, da se u našoj Dalmaciji, što prije sagradi još jedna ludnica, jer ljudi sa teorijom, koje je ovdje iznio zast. Biankini, idu u ludnicu." *BISD*, zasjedanje XXVII, Zadar 1893, str. 526.

²⁰³ *Isto*, str. 615, 667.

²⁰⁴ *Isto*, str. 667.

dublje.²⁰⁵ Oni se prvenstveno nalaze, kako smo to dijelom već naprijed kazali, u mlakoj, neodlučnoj, popustljivoj, jalovoj i neuspjeloj politici Narodne hrvatske stranke; jednom riječju, u njenom oportunizmu i nemoći, u odnosu prema Srbima, u služenju Taaffeovoj vladi i strahu da na dnevni red postavi ključna gospodarska i politička pitanja, posebice pitanje o ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

Vrhunac neuspjeha narodnjačke politike vidjeli su biankinijevci u sklapanju trgovinskog ugovora između Italije i Austro-Ugarske (ugovor je sklopljen u Rimu 6.XII.1891) kojim je, naročito posebnom klauzulom o carinama na uvoz talijanskog vina, nanesena ogromna šteta dalmatinskom vinogradarstvu i privredi u cjelini. Izgleda nam da je to bila ekonomska cijena koju je Austro-Ugarska Monarhija trebala platiti za daljnji ostanak Italije u Trojnom savezu. Kada se o tom ugovoru, sredinom siječnja 1892. godine, povela rasprava u Carevinskom vijeću u Beču, premda su dalmatinski zastupnici bili protiv onih odredaba u ugovoru koje su najviše pogadale privredu Dalmacije, na kraju su svi oni, osim Dapara i Kvekića, glasovali za spomenuti ugovor. Upravo to je, kako nam se čini, bila zadnja kap koja je prelila čašu Biankinijevog strpljenja, pa je on čekao samo dobar povod da istupi iz Narodne hrvatske stranke.²⁰⁶

U vezi s najnovijim političkim događajima u rukovodstvu Narodne hrvatske stranke, Juraj Biankini i drugovi dali su početkom svibnja 1892. godine posebnu izjavu u kojoj su "Svojim prijateljima", biračima i široj javnosti objasnili zašto su istupili iz Narodnog hrvatskog kluba i osnovali poseban Hrvatski klub. Obrazlažući još jednom kako je u Dalmatinskom saboru došlo do toga da je, usprkos narodnjačkoj većini, prihvaćen Pugliesiev i odbačen Biankinijev prijedlog o čitankama, oni kažu da u "jedinstvenoj Hrvatskoj, u zemlji koja je dio te Hrvatske, ne može da bude, nema nego jednog naroda, jednog državnog jezika – naroda i jezika hrvatskoga", a sve to temelje na povijesti i na "državnom pravu hrvatskom". Pored spomenutih, oni navode još i neke druge bitne uzroke zbog kojih su istupili iz Narodne hrvatske stranke. Evo nekih: "Od neko doba" – kažu – "pojavilo se je u zemlji nezadovoljstvo sa uspavanim i sapetim položajem stranke. Pohrvaćenje ureda nedadu nam, dapače nam odporučuju da nam ga nikada niti dati neće ... S druge strane, ne samo što se nerješava pitanje sdruženja s Hrvatskom, nego neće ni da čuju govoriti o sdruženju ... A uz to se i materijalni interesi naroda užasno zanemaruju, pa se kadgod i žrtvuju zlo shvaćenim političkim ciljevima. Eto uzroka nezadovoljstvu u zemlji, eto uzroka vapaju

²⁰⁵ "Izstup", *Prilog NL*, god. XXXI/1892, br. 26, str. 5; [M. Granić], nav. dj., str. 13, 14; Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II dio, Zagreb 1944, str. 420.

²⁰⁶ V. BRATULIĆ, "Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću ...", str. 179–185.

naroda za čistijim pravcem, za odlučnijim radom."²⁰⁷ Na kraju izjave šestorica zastupnika (Biankini, Buzolić, Ljubić, Paštrović, Perić i Šarić) pozivaju svoje istomišljenike da im se pridruže i donose kratak program novoosnovanog Kluba. Program glasi: "Radu 'Hrvatskog Kluba' za sada evo temeljnih točaka: 1. Sdruženje Dalmacije sa Hrvatskom, na temelju hrvatskog državnog prava. 2. Priznanje po državljanstvu i zemlji jedincatoga naroda hrvatskoga u cijeloj Hrvatskoj. 3. Pravo državnoga hrvatskoga jezika u javnim uredima. 4. Spojenje Dalmacije željeznicom sa Hrvatskom, i obrana njezinih zanemarenih ekonomičkih interesa. Dakle: čisto hrvatskim pravcem i odlučnim radom k sdruženju – to je geslo 'Hrvatskog Kluba'."²⁰⁸

U drugom polugodištu 1892. godine biankinijevci su kroz *Narodni list*, koji je bio i ostao u njihovim rukama, dali još šire obrazloženje kako i zašto je došlo do njihovog istupa iz starog zastupničkog Kluba i rascjepa u Narodnoj hrvatskoj stranci, a najavili su bolje odnose i suradnju s dalmatinskim pravašima.²⁰⁹ Oni smatraju da između članova Hrvatskog kluba i dalmatinskih pravaša nema nikakvih bitnih razlika, a to znači da mogu "složno raditi" i jedni prema drugima "obzirno postupati".²¹⁰

Istup, izjava, rad i program Hrvatskog kluba imali su velik odjek u Dalmaciji, pa i šire, a našli su mjesta i u zaključcima Riječke pravaške konferencije. Međutim, kolikogod je sve to obradovalo dalmatinske pravaše, toliko više je oneraspoložilo i zabrinulo narodnjake koji su, nadajući se pomirenju s disidentima, u početku reagirali dosta oprezno i suzdržano. Ali kada su shvatili da od izmirenja s Biankinijevom grupom neće biti ništa, preostali članovi Narodnog hrvatskog kluba sastali su se sredinom kolovoza 1892. godine u Splitu, razmotrili novonastalu situaciju i izdali proglas za narod. Žaleći razdor u Narodnoj hrvatskoj stranci, oni optužuju šestoricu "izstupljenika" da su bezobzirno prisvojili glasilo cijele Stranke (*Narodni list*), da pogrešno i nepravedno sude o starim stranačkim drugovima, te da ih prikazuju kao ljude "slabe i mlitave" kojima je više stalo do vladine milosti negoli do narodnih prava. Iako su kritike šestorice disidenata, izrečene na račun starih narodnjaka, uglavnom bile točne, članovi Narodnog kluba nisu smatrali potrebnim da mijenjaju bilo što, ni u svom programu, ni u načinu rada. To se najbolje vidi iz spomenutog proglasa na hrvatski narod u kojem se kaže: "Premda u velike žalimo razdor, koji se je bez naše krivnje dogodio, jer je time prekinuto jedinstvo stranke toli potrebito za opću korist, ipak prema današnjim obстоjnostim ne smatramo nuždnim da

207 J. Biankini, S. Buzolić, K. Ljubić, J. Paštrović, J. V. Perić, M. Šarić, "Hrvatski klub", *NL*, god. XXXI/1892, br. 36, str. 1.

208 *Isto*, str. 1; V. KISIĆ, *nav. rad.*, str. 108.

209 O tome više vidi u seriji članaka pod naslovom: "Preokret", *NL*, god. XXXI/1892, od br. 55. do br. 71.

210 *NL*, god. XXXI/1892, br. 54, str. 1.

promienimo ma koju točku svoga programa, na kojem ćemo dapače i nadalje svoju političku djelatnost izključivo osnivati."²¹¹ Dakle, uže rukovodstvo Narodne hrvatske stranke odlučilo je da, bez obzira na najnovija politička događanja i rascjep u Stranci, i dalje ostane vjerno svojoj oportunističkoj politici.

Za razliku od narodnjaka i državnih organa vlasti, dalmatinski pravaši bili su jako zadovoljni najnovijim Biankinijevim nastupima, govorima, člancima, držanjem i radom u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru, a posebice ih je radovao njegov istup iz Kluba Narodne hrvatske stranke i osnivanje Hrvatskog kluba, jer su se nadali da će njegovi članovi kad-tad pristupiti Stranci prava. Prodan i njegova klerikalno-pravaška grupa bili su oduševljeni postupkom Biankinija i njegovih drugova. To se najbolje vidi na stranicama *Katoličke Dalmacije*, u mnogobrojnim člancima u kojima podržavaju Hrvatski klub, a osuduju držanje i rad narodnjaka, Narodne hrvatske stranke i njenih zastupnika. Oni su u istupu šestorice vidjeli napredak "čisto" hrvatske misli, osudu stare oportunističke narodnjačke politike i potvrdu svojih ranije iznesenih stavova o Narodnoj hrvatskoj stranci i njenom rukovodstvu. Osobito im je godilo to što biankinijevci nisu priznavali Srbe, nego su tvrdili da u Hrvatskoj postoji samo jedan politički narod – Hrvati.²¹²

Takav stav došao je do izražaja i u privremenom programu Hrvatskog kluba koji je Prodan, uspoređujući ga s narodnjačkim programom iz 1889. godine, pozitivno ocijenio, mada s njime nije bio sasvim zadovoljan. On je težio još čistijem, potpunijem i boljem programu, zagovarao je još radikalniju i odlučniju akciju; zapravo, indirektno je tražio i očekivao da članovi Biankinijeve grupe prihvate pravaški program i ime.²¹³ Međutim, biankinijevci za to još nisu bili spremni, ali su se trudili da uspostave što bolje odnose s pravašima, pa su čak na sjednici Hrvatskog kluba ponekad pozivali i Ivu Prodana.²¹⁴

Koliko ozbiljno su dalmatinski pravaši računali s Biankinijevom grupom najbolje se vidi iz jednog Trumbićeva pisma, upućenog Jurju Biankiniju krajem 1892. godine. U tom pismu Trumbić, zadovoljan radom šestorice, predlaže da se Hrvatski klub i njegove pristaše pridruže dalmatinskim pravašima i tako sjedine sa Strankom prava. To ujedinjenje, "iskreno i neprisiljeno" – po njegovu mišljenju – bilo bi od općeg značenja i "mnogo većeg domašaja u korist hrvatstva, negoli misle naši sveukupni protivnici, a valjda i mi sami". Nakon pažljivog praćenja i analize rada članova Biankinijeve grupe, Trumbić je došao do zaključka da se "pristaše kluba šestorice moraju naći

²¹¹ "Narodnjaci i narod", *KD*, god. XXIII/1892, br. 52, str. 2.

²¹² Pogledaj *KD*, god. XXIII/1892, od br. 11. do br. 27.

²¹³ "Hrvatski klub", *KD*, god. XXIII/1892, od br. 28. do br. 32.

²¹⁴ *KD*, god. XXIII/1892, br. 42, str. 1.

skupa sa pravašima u jednom kolu, jer je takav rad u stvari potvrda načela stranke prava". Takvo mišljenje dijelili su i ostali dalmatinski pravaši, kako oni klerikalne, tako i oni liberalne orijentacije.

Članovi Hrvatskog kluba, nakon što ih je Biankini upoznao sa sadržajem pisma, odgovorili su Trumbiću početkom siječnja 1893. godine. Prihvaćajući oduševljeno ponudenu suradnju i zajednički rad, oni u svom odgovoru najprije ponavljaju neke ranije iznesene stavove o tome kako između njih i dalmatinskih pravaša "nema nikakve razlike", a zatim kažu da je Hrvatski klub već od svog postanka imao iskrenu namjeru da "dalmatinske pravaše zagri, ne samo kao braću, nego kao prave drugove u mišljenju i djelovanju". U nastavku odgovora citira se dio Trumbićeva pisma, te izražava zadovoljstvo zbog iskrene podrške i upućenih im lijepih riječi, ali se ništa ne kaže o sjedinjenju s dalmatinskim pravašima. "Te nas rieči" – pišu dalje članovi Hrvatskog kluba – "u današnjem našem sastanku obradovaše neobičnim načinom, jer oni glasovi pucaju iz onoga kola pravaškoga, kojemu je zadaća, da nam prisvoji Split, da nam ondje stvori čisto središte hrvatstva u Dalmaciji, da nam Split postane za buduće ono, što je bio, kad je živila cjelokupna Hrvatska. Oni nas glasovi obradovaše, jer nam stvaraju uhvanje, da će za njima puknuti slični glasovi i iz ostalih krajeva po Dalmaciji, te da ćemo međusobnim pouzdanjem, iskrenošću u rieči i u djelu, raditi zbilj složno i tim predobiti sve dušmane i protivnike. Oni nas glasovi obradovaše promišljajuć, da se pravi Hrvati u Dalmaciji složiše u radu prvo nego se omraziše kao krvni dušmani; jer će naša sloga služiti primjerom i braći preko Velebita, te će i onamo začeti sporazumak postati pravim temeljem budućeg njihova rada."²¹⁵

Dakle, na početku 1893. godine Biankini i drugovi prihvaćali su objeručke suradnju i zajednički rad s dalmatinskim pravašima, dapače, uviđali su i potrebu skorog ujedinjenja s njima, pa i šire, uviđali su potrebu povezivanja i udruživanja svih hrvatskih opozicijskih političkih snaga, ali svejedno još nisu bili spremni u cijelosti prihvatiti pravaški program i svoj Hrvatski klub sjediniti sa Strankom prava. Zašto? Najviše zbog toga što se pravaši u svom programu još nisu sasvim odrekli starog rješenja hrvatskog pitanja izvan postojećeg državnog okvira; naime, ni u zaključcima Riječke konferencije ne spominje se nigdje izrijekom okvir, a Biankini i njegova grupa vidjeli su rješenje tog pitanja prvenstveno u okviru Monarhije, u njenom preuređenju u pravcu trijalizma i federalizma. Slično Prodanu i ranije Pavlinoviću, vjerovali su da bi takvo državno preustrojstvo omogućilo ujedinjenje hrvatskih zemalja i osposobilo Habsburšku Monarhiju za njenu miroљjubivu i kulturnu misiju na Balkanu.

²¹⁵ Vidi pismo: K. Ljubić, J. Biankini, S. Buzolić, J. V. Perić, J. Paštović – A. Trumbiću, Zadar, 6.I.1893, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 426/24.

Tijekom 1893. i u prvim mjesecima 1894. godine članovi Hrvatskog kluba, premda još nisu prihvaćali ujedinjenje sa Starčevićevom Strankom prava, nastavili su sa svojom radikalnijom hrvatskom politikom koja ih je sve više udaljavala od starih stranačkih drugova i približavala dalmatinskim pravašima. Tako oni, početkom travnja 1894. godine, šaljući Trumbiću na uvid Uredbu rada Hrvatskog kluba i imenujući njega i Vicka Mihaljevića za svoje povjerenike u općini splitskoj, pišu kako je došlo krajnje vrijeme da se u Dalmaciji uredi rad svih "pravih Hrvata", a zatim dodaju: "Poznajući Vaše čiste pravaške osjećaje, mi Vam pružamo našu ruku, eda bi se s nami složili i kao pouzdanik hrvatskoga naroda pripomogli našoj zadaći". Navedenu Uredbu rada, koja se sastoji od sedam članova, mogli bismo podijeliti u tri dijela. U prvom dijelu govori se o osnovnim ciljevima rada Hrvatskog kluba, u drugom o saborskom i vansaborskom djelovanju klupskih zastupnika, a u trećem o organizaciji i načinu rada Hrvatskog kluba. U prvom dijelu Uredbe posebice se ističe kako je radu Hrvatskog kluba cilj: "širiti u Dalmaciji hrvatsku misao, koja teži za tim da se uskrzne država hrvatska cjelokupna, samostalna i jedinstvena po zemlji narodu i jeziku, a kao čest Hrvatske da se što skorije s njom ujedini Dalmacija, na temelju državnog hrvatskoga prava".²¹⁶

Nastojeći privući i osigurati podršku vodećih dalmatinskih pravaša, osobito Trumbića, članovi Hrvatskog kluba u svojoj Uredbi rada daju indirektno do znanja da i zastupnici tog Kluba pripadaju Stranci prava. Zapravo, bilo je već tada samo pitanje vremena kada će se oni sasvim pridružiti pravašima i otvoreno priključiti Stranci prava. Kroz to vrijeme događale su se mnoge važne stvari: dalmatinski pravaši nastavili su pripreme za organizaciju svoje stranke; članovi Hrvatskog kluba pokušali su u Saboru dalmatinskom pokrenuti pitanje o ujedinjenju Dalmacije i Hrvatske; Biankini je, uz podršku hrvatskih zastupnika iz Istre, istupao sve odlučnije u Carevinskom vijeću, povezujući političku borbu za ujedinjenje s oštrim prosvjedima protiv mnogih nepravdi i teškog gospodarskog stanja u Dalmaciji; a u Banovini vodila se akcija za udruživanje hrvatskih opozicijskih snaga, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Za razliku od Prodana i njegove klerikalno-pravaške grupe koja se, kako smo naprijed vidjeli, protivila slozi opozicijskih stranaka u Hrvatskoj, Biankinijev Hrvatski klub, slično Trumbić-Supilovoj liberalnoj pravaškoj grupi, bio je za slogu svih opozicijskih snaga i rješenje hrvatskog pitanja legalnim putem u okviru Habsburške Monarhije.²¹⁷

Djelujući u tom pravcu, članovi Hrvatskog kluba su na 29. zasjedanju Dalmatinskog sabora, održanom u Zadru od 10. siječnja

²¹⁶ NBS, OAF Ante Trumbić, M. 410/8

²¹⁷ O svemu tome više vidi u *Narodnom listu* koji vjerno prenosi mišljenja i stavove članova Hrvatskog kluba. *NL*, god. XXXII/1893, br. 1, 2, 6, 25, 34, 57, 76, 86, 88.

do 17. veljače 1894. godine, predložili "adresu" na kralja u kojoj se na temelju hrvatskog državnog prava traži sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Adresu o ujedinjenju predložio je 12. siječnja Kažimir Ljubić, a pored zastupnika Hrvatskog kluba podržali su je i zastupnici Narodne hrvatske stranke, dok su protiv nje, točnije protiv prijedloga da se o njoj uopće raspravlja, bili zastupnici Autonomaske i Srpske stranke. Usprkos protivljenju autonomaških i srpskih zastupnika iza kojih su u pozadini stajali austrijski organi vlasti, nakon prvog čitanja Ljubićevog prijedloga, naknadnih objašnjenja i formalnog izjašnjavaanja, odlučeno je većinom glasova (22:12), da se adresa ipak stavi na dnevni red, te da se o njoj opširnije raspravi i konačno odluči na jednoj od narednih sjednica Sabora.²¹⁸ Međutim, rasprava o njoj stalno je odgađana, a kada je pri kraju zasjedanja definitivno trebala doći na dnevni red, tada je vladin povjerenik Dragutin Marija Truxa predao predsjedniku Sabora Đorđu Vojnoviću pismo ministra unutrašnjih poslova u kojem mu se nalaže da "po Previšnjem Carskom nalogu sada zatvori ovo saborsko zasjedanje". Tako je po nalogu iz Beča, a slični nalozi stizali su u zadnje vrijeme pred svako saborsko zasjedanje, bio zatvoren Sabor dalmatinski prije nego li se na njemu uopće i pavela rasprava o adresi za ujedinjenje.²¹⁹

O tom zatvaranju Biankini je opširno pisao u *Narodnom listu*, a 15. ožujka 1894. godine progovorio je i u zastupničkoj kući Carevinskog vijeća u Beču. On pravilno zaključuje da je zadnje zasjedanje Dalmatinskog sabora zatvoreno zbog toga što su vladajući krugovi procijenili da bi adresa o ujedinjenju prilikom glasovanja sigurno dobila većinu, a to se nikako nije smjelo dogoditi. Osvrćući se na proteklo saborsko zasjedanje, Biankini piše kako "po napatku bečkih mjerodavnih krugova, adresa o sjedinjenju" nikako "nije smjela doći do glasovanja u našem saboru, te bi se sabor, po višem nalogu, bio u svako doba zatvorio, netom bi se bilo došlo do njezina glasovanja". Iz navedenog proizlazi da su Biankini i drugovi još prilikom prijedloga adrese bili svjesni zatvaranja Sabora, ali su ipak pokušali u zakonskim okvirima otvoriti raspravu o ujedinjenju Dalmacije i Hrvatske. Govoreći u Carevinskom vijeću, Biankini tko zna po koji put upozorava na katastrofalne gospodarske prilike u Dalmaciji, zalaže se za uvođenje hrvatskog jezika u urede, suprotstavlja se njemačkom jeziku i germanizaciji uopće, a posebice naglašava da će misao o ujedinjenju, iznesena u zadnjem prijedlogu saborske adrese, bez obzira što je po nalogu iz Beča bilo zabranjeno raspravljati o njoj u Dalmatinskom saboru, ipak pobijediti i da će se sve hrvatske zemlje od Drine do Jadrana jednom ujediniti.²²⁰

218 *BISD*, XXIX zasjedanje, Zadar 1894, str. 7–10, 15–18, 42–46, 62, 63, 309, 493–501.

219 *Isto*, str. 562.

220 *NL*, god. XXXIII/1894, br. 23, str. 1, 2. i br. 29, str. 1.

Iako Biankini nije bio mnogo protubečki raspoložen, kako bi se moglo lako zaključiti, vladajući vrhovi vidjeli su u njegovim brojnim govorima, upitima, istupima i zahtjevima pravu revoluciju, pa su protiv njega i njegovih drugova pokrenuli sve snage, uključujući naravno upravne organe u pokrajini i visoki kler koji je trebao spriječiti priključivanje dalmatinskog svećenstva Hrvatskom klubu; a povrh svega toga učestale su i zapljene *Narodnog lista*.²²¹

Biankinijev Hrvatski klub, kako smo naprijed kazali, u skladu sa svojom ranije proklamiranom hrvatsko-pravaškom politikom, oduševljeno je prihvaćao i podržavao slogu svih opozicijskih političkih snaga u Hrvatskoj. Približavajući se sve više Stranci prava, njegovi članovi, izgleda, čekali su samo da se poslije dugih pregovora sprovede najavljena fuzija hrvatskih opozicijskih stranaka, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, i prihvati njihov zajednički okviraški program, pa da se i sami pridruže pravašima. U tom smislu Biankini je na svepravaškoj Skupštini, održanoj u Zagrebu 26. lipnja 1894. godine, bez obzira što fuzija između pravaša i obzoraša nije uspjela, dao izjavu da Hrvatski klub prihvaća novi pravaški program i pristupa Stranci prava. Ova izjava, iako nije došla sasvim neočekivano, osobito je obradovala dalmatinske pravaše, a pristup Biankinijeve grupe Stranci prava ubrzao je proces njihova stranačkog uređenja – samoorganiziranja, formiranja i osnivanja Stranke prava u Dalmaciji.²²²

V. Nastanak i organizacija Stranke prava u Dalmaciji

Iako se pravaštvo u Dalmaciji javlja dosta rano, još početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, Stranka prava nije bila odmah organizirana. Razloga tomu ima više, a svakako jedan od najznačajnijih bio je u snažnom dvadesetogodišnjem razvitku narodnog preporoda (1860–1880) i velikim uspjesima stare Narodne stranke, u kojoj su tada zajednički nastupali i Srbi i Hrvati. Tek kada su se unutar nje više diferencirale srpska i hrvatska nacionalna svijest, koje su se postupno počele međusobno suprotstavljati, stvoreni su osnovni preduvjeti za prijem, pojavu i razvoj pravaških ideja. Stoga u Dalmaciji u prvih dvadesetak godina narodnog preporoda i nemamo pravih pravaša, nego samo rijetke simpatizere pravaških ideja koje su strujile iz Banske Hrvatske. Međutim, od početka osamdesetih godina može se već govoriti o pojedinim pravašima, zatim o pravaškim grupama, a nešto kasnije i o dalmatinskoj Stranci prava. Poslije prvih simpatizera i pravaša pojedinaca, pojavila se najprije Prodanova klerikalna, zatim Trumbić–Supilova liberalna pravaška grupa i, najzad, Biankinijev Hrvatski klub koji se tek nakon dvije godine kolebanja izjasnio za pravaštvo i Stranku prava.

²²¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, str. 295.

²²² *NL*, god. XXXIII/1894, br. 2, 31, 39, 40, 48, 51.

Početak devedesetih godina, nakon što su formirane sve tri dalmatinske pravaške grupe, započele su pripreme za njihovo međusobno povezivanje i objedinjavanje u jednu jedinstvenu stranačku organizaciju. Vodeći dalmatinski pravaši, osobito Trumbić i Supilo, osjećali su potrebu i često puta isticali zahtjev za boljom stranačkom organizacijom koja bi dovela do efikasnijeg političkog djelovanja. O zajedničkom programu i jedinstvenoj organizaciji Stranke prava u svim hrvatskim zemljama, uključujući tu i Dalmaciju, raspravljalo se na pravaškoj Konferenciji u Rijeci, održanoj u travnju 1892. godine u kući Erazma Barčića. U raspravi i zaključcima te Konferencije, u čijem radu su aktivno sudjelovala i trojica najistaknutijih dalmatinskih pravaša – Prodan, Trumbić i Supilo – dat je velik značaj istupu šestorice dalmatinskih zastupnika, na čelu s Biankinijem, iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke, a ujedno izražena je i nada da bi se oni uskoro mogli sasvim priključiti pravašima. U posebnom zaključku istaknuto je da klubovi Stranke prava u svim hrvatskim zemljama trebaju raditi autonomno i u skladu s osnovnim pravaškim načelima.²²³

Postupajući u skladu sa postignutim dogovorom i usvojenim zaključcima na svepravaškoj Konferenciji u Rijeci, a vjerojatno potaknut i započetim pregovorima o integraciji hrvatskih opozicijskih stranaka u Zagrebu, Ante Trumbić je krajem 1892. godine predložio Jurju Biankiniju da se novoosnovani Hrvatski klub priključi dalmatinskim pravašima. Biankini i drugovi, kako znamo, oduševljeno su prihvatili suradnju, ali ne još i priključenje pravašima, pa je sve to odloženo za neku drugu priliku.²²⁴ Osjećajući potrebu za okupljanjem hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, za boljom stranačkom organizacijom, osobito dalmatinskih pravaša, Trumbić u pismu od 4. ožujka 1893. godine, traži od Frana Folnegovića da pokrene proces sporazumijevanja između dalmatinskih pravaških grupa i članova Hrvatskog kluba. On smatra da bi bilo najbolje kada bi se svi "pravi" Hrvati u Dalmaciji složili u jednu stranku.²²⁵ U vezi s time Folnegović je, izgleda, ispitujući situaciju o mogućnostima sporazuma između dalmatinskih pravaških grupa, biankinijevaca i narodnjaka, pisao vodećim dalmatinskim pravašima, tražeći njihovo mišljenje. Odgovarajući na Folnegovićeve upite, Supilo mu, obrazlažući rastrojenost hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, piše: "Meni se čini da bi se sporazum izmegju pravaša i 'šestorice' mogao da obavi bez velika truda. Sporazum izmegju 'šestorice' i 'šesnaestorice', (članovi Narodnog hrvatskog kluba, op. M.D.) malo teže, ali nije nemoguć, nego u tom slučaju ostali bi mi pravaši, jer

223 Vidi bilj. 137, 138, 139; "Zaključci stranke prava", *NL*, god. XXXI/1892, br. 38, str. 2.

224 Vidi bilj. 215 (pismo članova Hrvatskog kluba A. Trumbiću).

225 A. Trumbić – F. Folnegoviću, Split, 4.III.1893, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 426/13.

ugovor izmegju prvih mogao bi se postići ako bi obojica nješto popustili, u kom slučaju, šestorica bi se od nas odaljila, a šesnaestorica nimalo približila. Teško je pak da bi se sva trojica sljubila. Mi smo pravaši što i Vi; 'šestorica' od prilike što i neodvisna stranka, a 'šesnaestorica' idu nješto dalje. Vaš tamo sporazum vuče kao naravnu posljedicu sporazum prve dvojice, ali, na žalost, nipošto sve trojice. Ja prezirem svakoga koji na laku ruku sudi ljude, ali ipak moje najopreznije mnijenje bilo bi da narodna stranka nije vele sklona na popuštanje."²²⁶

U nastavku pisma Supilo objašnjava Folnegoviću kako rukovodstvo Narodne hrvatske stranke – "dr. Klaić i družina" – najvjerojatnije neće prihvatiti nikakav sporazum jer su, za učinjene im usluge, suviše obvezni vladi i u Beču i u Zadru. No, bez obzira na to, on misli da bi ipak trebalo pokušati. Slaže se da posrednik u eventualnim pregovorima između dalmatinskih pravaša i narodnjaka bude ugledni zagrebački političar dr. Milan Amruš, ali misli da on sam ne bi bio dovoljan, pa za posrednika predlaže još i Folnegovića. Što se tiče vremena i mjesta pregovora, Supilo piše da je za takvo sporazumijevanje vrijeme uvijek i dodaje: "što prije, to bolje, da se, ako se što uradi, ne gubi ni časa nego da se organizujemo zajedno", a za mjesto dogovaranja predlaže Zadar. Na kraju obavještava Folnegovića da je upravo primio "list od Dra. Trumbića, kojim me pita poviše ove stvari. On rekbi da je protivan, jer cieni da članovi nar. stranke nijesu Hrvati, te da neće popustiti. Ja bih ipak bio zato da se pokuša. Mi a i Vi tamo ... svakako bi dobili. U najgorem slučaju polučilo bi se združenje 'šestorice' i pravaša. Ako se dalje nebi uspjelo, mi bi i ovako slavili veliku moralnu pobjedu pred narodom, jer smo prvi došli i pružili ruku za slogu, a oni je nijesu primili."²²⁷ Iako do planiranih pregovora između dalmatinskih pravaških grupa, biankinijevaca i narodnjaka tada nije došlo, Supilo je, kako vidimo, bio za akciju, za pregovore i dogovore, mada je kao i Trumbić opravdano sumnjao u mogućnost sporazuma s oportunističkim rukovodstvom Narodne hrvatske stranke.

Za razliku od mlade Trumbić–Supilove liberalne pravaške grupe koja je bila za pregovore, najstariji dalmatinski pravaši, okupljeni oko Ive Prodana i njegovih glasila *Katoličke Dalmacije* i *Hrvatske krune*, bili su protiv bilo–kakvih pregovora i dogovora s dalmatinskim narodnjacima. Kao što nisu prihvaćali i podržavali sporazum opozicijskih stranaka u Banovini, tako nisu pristajali ni na sporazum s Narodnom hrvatskom strankom u Dalmaciji. Njima je, kako nam se čini, svako jedinstvo hrvatskih političkih snaga u kojem oni ne bi mogli imati vodeću ulogu izgledalo sumnjivo. Doduše, Prodanova grupa bila je za sporazum sa članovima Hrvatskog kluba, ali je i njih

²²⁶ F. Supilo – F. Folnegoviću, Dubrovnik, 18.II.1893, H. Hajdarhodžić i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 35, pis. 3.

²²⁷ *Isto*, str. 35, 36.

znala ponekad oštro kritizirati, prebacujući im da suviše otežu sa konačnim izjašnjavanjem i priključenjem Stranci prava.²²⁸ Prodanovcima je kao naručeno došlo jedno Folnegovićevo pismo, upućeno nekom dubrovačkom pravašu sredinom listopada 1893. godine, u kojem se dosta oštro kritizira vladavina narodnjaka i u Zadru, i u Zagrebu i poziva na njeno rušenje. Govoreći o položaju, odnosima i rastrojstvu hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, Folnegović misli da sporazum između dalmatinskih pravaša i Narodne hrvatske stranke još nije moguć, a da je do njega i došlo to bi, po njegovoj ocjeni, bila samo "petljanija više". Hvaleći rad don Jurja Biankinija, osobito njegovo držanje i istupanje u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, Folnegović zagovara ujedinjenje dalmatinskih pravaša i članova Hrvatskog kluba, te izražava nadu da će obje frakcije raditi složno na rušenju narodnjaka i stvaranju jedinstvene pravaške organizacije. Bez organizacije, piše on, "ob uspjehu ni govora", a s organizacijom uspjeh siguran i to "sjajan, u najkraćem vremenu, nedvojben! To pamтите braćo i prema tomu radite."²²⁹

Ovo pismo Frana Folnegovića, javno obznanjeno u novinama, izazvalo je dosta burne reakcije u Dalmaciji. Narodnjaci su ga osuđivali i odbacivali, tvrdeći da Folnegović ne poznaje dalmatinske političke prilike, a pravaši su ga prihvaćali i branili, videći u njemu "zadnji oprostaj sa politikom oportunitizma koja je bila počela prodirati u redove stranke prava". Naravno, takav zaključak nekih dalmatinskih pravaša bio je preuranjen i pogrešan, jer oportunitizam je u pravom smislu tek zahvaćao pravaške redove.²³⁰ Jedan pravaš iz Prodanovog kruga, raspravljajući o Folnegovićevoj prijedlogu za stvaranjem jedinstvene pravaške organizacije u Dalmaciji, smatra da se o organizaciji dalmatinskih pravaša neće moći govoriti sve dotle dok se ne stvori jedinstven pravaški program oko kojeg bi se okupile sve pravaške grupe. Razmišljajući o organizaciji i pokušaju udruživanja hrvatskih opozicijskih snaga i u Banovini i u Dalmaciji, on piše: "Sudeći dakle po svemu u sjedinjenoj opoziciji jedna nuanca (one davno nagoviještene nuance!) je pravaška, druga obzoraška, a treća pol miša pol tića, t.j. pravaško-obzoraška. Prema tome po prilici stojimo i u Dalmaciji, samo pridodaj još one koji neće da znadu za sjedinj. opoziciju i što ima čistih klubaša, te klubaša-pravaša. – Sad ih složiti i organizuj, majčin sine ...!"²³¹

O organizaciji dalmatinskih pravaša raspravljalo se na godišnjoj Skupštini Stranke prava, održanoj u Zagrebu 15. studenog 1893.

²²⁸ *KD*, god. XXIV/1893, br. 28, 56, 78, 82.

²²⁹ F. Folnegović – Prijatelju, Zagreb, 18.X.1893, po pisanju *Hrvatske prenijela KD*, god. XXIV/1893, br. 78, str. 1.

²³⁰ *KD*, god. XXIV/1893, br. 79–80, str. 1, 4.

²³¹ B r., "Organizacija: Pravaški glasovi iz Dalmacije", *KD*, god. XXIV/1893, br. 82, str. 1.

godine. Tom prilikom pravaše iz Dalmacije zastupali su Ivo Prodan, Ante Trumbić i Fran Supilo. Na njihovu inicijativu u "zaključnoj sjednici" Skupštine raspravljalo se o Dalmaciji i dalmatinskim političkim prilikama. Pored Trumbića i Prodana, u raspravi o tom pitanju sudjelovali su Kumičić, Folnegović, Frank, David Starčević i još neki banovinski pravaši. Dok je Prodan tražio i očekivao od Skupštine "naputak" što i kako trebaju raditi dalmatinski pravaši, Trumbić je mislio da banovinski pravaši ne mogu o tome dati nikakve upute jer ne poznaju dobro političke prilike u Dalmaciji. Iznoseći i objašnjavajući uzroke zbog kojih dalmatinsko pravaštvo u zadnje vrijeme ne napreduje onako kako bi trebalo, Trumbić upozorava da današnji pravaši u Dalmaciji nisu stranka nego samo pristaše "prekovelebitske" Stranke prava. Mi nismo stranka – tvrdi on – "stoga jer kao stranka nismo organizirani: u saboru ni u Reichsrathu nismo zastupani, izvanparlamentarne organizacije nemamo", a nemamo ni posebnog glasila koje bi Stranku zastupalo. Prema tome, dalmatinski pravaši za njega nisu nikakva posebno organizirana politička stranka, nego tek skup neorganiziranih pojedinaca koji pripadaju banovinskoj Stranci prava.²³²

Nakon što je podsjetio na neka najnovija politička događanja u stranačkim odnosima u Dalmaciji, Trumbić ističe kako bi već bila "s krajna potreba da se mi pravaši u Dalmaciji dogovorimo i organiziramo tako da budemo mogli ako li ne kao uređena stranka barem kao dogovoren skup sumišljenika složno postupati i dogovorno zauzeti položaj prema ovim novim događajima. Organizacija je dakle skrajna potreba dalmatinskih pravaša" – zaključuje Trumbić.²³³ S tim zaključkom odmah na sjednici suglasio se Prodan i zamolio mladog Trumbića da upravo on, kao najspretniji i nasposobniji dalmatinski pravaš, pokrene akciju za organizaciju dalmatinske Stranke prava. Uvjeravao ga je da bi takvu akciju "svom dušom" podržali i ostali dalmatinski pravaši.²³⁴

Da li je neposredno nakon zagrebačke pravaške Skupštine uslijedila neka konkretna akcija za ujedinjenje dalmatinskih pravaških grupa (?), ne možemo sa sigurnošću tvrditi, ali najvjerojatnije je na inicijativu Ante Trumbića došlo do jednog užeg pravaškog sastanka (bez članova Hrvatskog kluba), održanog navodno u Zadru 22. siječnja 1894. godine, na kojem se raspravljalo o osnivanju, organizaciji i uređenju Stranke prava u Dalmaciji.²³⁵ U

²³² Vidi bilj. 111, 112.

²³³ A. Trumbić – I. Prodanu, "Velecienjeni Gosp. uredniče", *KD*, god. XXIV/1893, br. 89, str. 2, 3.

²³⁴ *KD*, god. XXIV/1893, br. 87, str. 1.

²³⁵ I. PERIĆ, *Ante Trumbić ...*, str. 57; ISTI, "Dubrovačko razdoblje političkog djelovanja ...", str. 627–629. Čudno je da o tom sastanku dalmatinska pravaška glasila, pa ni Biankiniev *Narodni list*, ne kažu ništa nego da i dalje pišu o potrebi organiziranja, osnivanja i

listovima pravaške orijentacije o tom sastanku nema nikakvih vijesti, a Supilova *Crvena Hrvatska* i Prodanova *Katolička Dalmacija* i dalje jednako pišu o potrebi ujedinjavanja dalmatinskih pravaša u jedinstvenu stranačku organizaciju, što znači da takva organizacija još nije bila stvorena.²³⁶

Pišući o naglom širenju pravaštva, narastanju pravaškog pokreta i pobjedi hrvatske ideje, Supilo smatra da je za još veći uspjeh hrvatske politike u Dalmaciji potrebno ujediniti sve hrvatske političke grupe i stranke u jednu stranku koja bi se borila za ujedinjenje s Hrvatskom. "Nama se hoće organizacije, hoće nam se jedna jedinstvena i odlučna stranka" – piše Supilo početkom ožujka 1894. godine – a zatim objašnjava kako su se Hrvati u Dalmaciji iskreno radovali združenju banovinske opozicije. Radovali smo se – kaže Supilo – jer smo se nadali da će sporazum opozicijskih stranaka (Stranke prava i Neodvisne narodne stranke) u Banovini povući za sobom "Stranačku revoluciju u političkom životu" ostalih hrvatskih zemalja; međutim, prevarili smo se jer ujedinjenje nije prešlo Velebit, a mi smo i dalje ostali podijeljeni na narodnjake, pravaše i pristaše Hrvatskog kluba. Pri kraju Supilo, nakon što je konstatirao političko zatišje koje bi moglo značiti najavu oluje, preporučuje slogu svih hrvatskih politički snaga u Dalmaciji. Zalažući se za jedinstvo i slogu, on doslovce kaže: "Zbližimo se, probijmo led, ako je ikako moguće budimo jedni po svoj Dalmaciji."²³⁷

Prodanova *Katolička Dalmacija*, premda nije poput Supilove *Crvene Hrvatske* zagovarala i podržavala šire združenje i slogu hrvatskih političkih snaga, bila je ipak za ujedinjenje dalmatinskih pravaških grupa u jedinstvenu stranačku organizaciju. U vezi s time, ona 19. travnja 1894. godine poziva pravaše u Dalmaciji na prvi zajednički sastanak koji će se uskoro održati u Splitu, Šibeniku ili Zadru. Obavijest o tome dao je tiskati "Promicateljni Odbor prvog sastanka dalmatinskih pravaša", a pozivi na sastanak trebali su nositi potpis jednog od privremenih pravaških pouzdanika iz svakog kotara.²³⁸ Međutim, od najavljenog sastanka, izgleda, nije bilo ništa jer su se dalmatinske pravaške grupe ujedinile tek nekoliko mjeseci poslije, i to na inicijativu Jurja Biankinija i njegova Hrvatskog kluba.

Članovi Hrvatskog kluba, otkako su se odvojili od narodnjaka i prihvatili suradnju s dalmatinskim pravašima, uživali su sve veći ugled u očima banovinskih pravaša koji su u njima vidjeli svoje buduće drugove i potencijalne pripadnike Stranke prava. Zadovoljni njihovim radom, banovinski pravaši pozivali su Biankinija da, kao urednik *Narodnog lista* i najistaknutiji član Hrvatskog kluba, 26. lipnja 1894.

---

uređenja dalmatinske Stranke prava.

²³⁶ Više o tom vidi u: *KD*, god. XXV/1894, br.30, str. 1. i br. 38–39, str. 1.

²³⁷ "Jedna Stranka", *CH*, god. IV/1894, br. 9, str. 1.

²³⁸ *KD*, god. XXV/1894, br. 30, 38–39.

godine prisustvuje svečanom polaganju kamena temeljca za izgradnju doma Ante Starčevića u Zagrebu, što je ovaj prihvatio. Uz poziv, u kojem je još stajalo da će se nakon svečanosti u prostorijama Gradske streljane održati godišnja Skupština svih pravaša, Biankini je dobio i novi program Stranke prava. Prvi član tog programa glasi: "Stranka prava, stojeć na temelju državnoga prava i narodnoga načela, radit će svim zakonitim sredstvima, da narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Međimurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okvir habsburške monarkije, te će podupirati svom snagom i nastojanja braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovom državnom tielu prikupe."²³⁹ Dakle, kako vidimo već iz prvog članka novog pravaško-obzoraškog programa, kojim je sasvim dokrajčeno originalno Starčevićovo pravaštvo, rješenje hrvatskog pitanja predviđa se ostvariti legalnim putem u okviru Austro-Ugarske Monarhije, a to je za Biankinija i drugove bilo sasvim dovoljno da se konačno odluče za pravaštvo, novi program i Stranku prava.²⁴⁰

Odazivajući se pozivu banovinskih pravaša, Biankini je 26. lipnja 1894. godine prisustvovao svečanom polaganju kamena temeljca za Starčevićev dom, a poslije svečanosti sudjelovao je u radu pravaške Skupštine. Godišnja Skupština Stranke prava, kojoj je predsjedavao Fran Folnegović, održana je u prostorijama Gradske streljane u prisutnosti preko 300 pravaških pouzdanika iz svih hrvatskih zemalja.²⁴¹ O svečanosti i pravaškom sastanku Biankini je iz Zagreba opširno izvještavao čitatelje *Narodnog lista* u Dalmaciji, a svoj govor tiskao je u cijelosti.²⁴² Istupajući na Skupštini u ime *Narodnog lista* i Hrvatskog kluba, on je na početku svog govora kazao: "Hrvatski klub u Zadru primio je pravom radošću poziv Kluba Stranke prava u Zagrebu da sudjeluje na ovoj Skupštini; tim više, što je već od svog postanka ćutio želju i potrebu, da dođe s njim do bratskog dogovora, do zajedničkog rada i pregnuća za ostvarenje najplemenitijih otačbeničkih ideala, koji bez sumnje lebde pred očima jednom i drugom klubu: ujedinjenje, samostalnost, slobodu hrvatskoga naroda, na temelju njegovog državnog prava i narodnog načela, u okviru habsburške monarkije."²⁴³

Nakon što je obrazložio kad, kako i zašto je s još petoricom svojih drugova istupio iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke, Biankini se osvrće na novi pravaško-obzoraški program, za koji tvrdi da je program sretnije "hrvatske budućnosti" jer je navodno nastao iz

²³⁹ Tekst poziva i programa vidi u: *NL*, god. XXXIII/1894, br. 48, str. 2.

²⁴⁰ "Program", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 48, str. 2.

²⁴¹ "Pravaški sastanak", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 50, str. 1, 2.

²⁴² Vidi na primjer: *NL*, god. XXXIII/1894, br. 52, 53.

²⁴³ J. BIANKINI, "Govor zastupnika Jurja Biankinia, izrečen na skupštini stranke prava u Zagrebu, dne 26 lipnja 1894", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 53, str. 1.

same duše hrvatskog naroda. Zaista, ovaj okviraški program, koji je po svojim osnovnim značajkama stajao između reformiranog dualizma i trijalizma, a kasnije se najčešće tumačio u trijalističkom smislu, imao je veliki značaj. On je dugo vremena, gotovo do prvog svjetskog rata, bio program svih umjerenijih opozicijskih stranaka u Banovini. Prihvaćajući ga i dajući svečanu izjavu o pristupu Hrvatskog kluba Stanici prava, Biankini je tom prilikom, između ostalog, rekao: "Hrvatski klub na saboru dalmatinskom, tvrdo uvjeren da ovaj program zajamčuje narodu sve uvjete za njegov samostalni razvitak; uvjeren, da će i naš hrvatski narod doći do svojih pravica samo onda, kada složno i neustrašivo širom domovine preagne za svojim idealim; kad se i on poput drugih sretnijih naroda listom prene i okupi pod zastavom velikih ideja prava i slobode – smatra svojom neobhodnom otačbeničkom dužnošću izjaviti danas kroz moja usta, da podpuno pristaje na program jednodušno prihvaćen po sjedinjenim opozicijam, ili, da još točnije kažem, na program stranke prava, koja se u bitnosti tog programa dosljedno drži od svog postanka, koja je prodrila u sve slojeve naroda, i koja je najsretnije pokrenula veliko djelo svestrane kristalizacije hrvatstva, u misli jedinstva i slobode domovine, na čvrstoj podlozi državnog prava i narodnog načela."²⁴⁴

"Hrvatski Klub na saboru dalmatinskomu odavna je čekao prigodu, da ovu svečanu izjavu objelodani, te bi bila svakako na skoro izašla kroz javne novine, da nas danas sretan ovaj god nije ovdje sakupio. Jer Hrvatski Klub misli, da je već prispio odlučan čas za ujedinjenje svih zdravih i neodvisnih hrvatskih živalja, svih pravih Hrvata, po svim hrvatskim zemljama, a osobito nas sa ove i sa one strane Velebita; i da to ujedinjenje nema biti samo u mišljenju, jer bez ovoga nebi opet bilo pravoga ujedinjenja. (...) Mi hoćemo, mi moramo" – zaključuje Biankini – "uz ma bilo koju cenu da budemo jedno, da postignemo naše jedinstvo, da vidimo hrvatstvo okupljeno u jednom jakom državnom samostalnom tielu, pod svojim zakonitim kraljem, jer nećemo da budemo ničijim plienom, ničijom prikrapinom, ničijom igračkom, već hoćemo da živimo svojim životom, ko što živu i drugi narodi, manji i veći od našega."²⁴⁵

Na lipanjskoj Skupštini Stranke prava 1894. godine raspravljalo se, među ostalim, i o jedinstvenoj pravaškoj organizaciji, sa središtem u Zagrebu, kojom bi bili obuhvaćeni pravaši u svim hrvatskim zemljama. U tom smislu usvojen je zaključak kojim se nalaže Središnjem odboru Kluba Stranke prava da se čim prije "lati posla" oko daljnje organizacije Stranke. Na prijedlog Vjekoslava Spinčića, istaknutog istarskog pravaša, Klub Stranke prava u Zagrebu proglašen je maticom stranke i "vodom jedinstvene akcije u čitavoj otačbini", a što se tiče pokrajinske pravaške organizacije zaključeno je – da se klubovima u

²⁴⁴ Isto, str. 1.

²⁴⁵ Isto, str. 1.

pojednim pokrajinama Hrvatske prepušta da sami "udese svoj rad onako, kako drže, da je najshodnije prama programu stranke prava". Usko u vezi sa svepravaškom stranačkom organizacijom, na Skupštini se raspravljalo o ulozi i zadacima glavnog i pomoćnih pravaških glasila. Odlučeno je da i dalje glavno glasilo Stranke prava bude *Hrvatska*, a za njena pomoćna glasila proglašeni su pravaški listovi u pojedinim hrvatskim krajevima. U Dalmaciji, na primjer, bili su to *Narodni list*, *Katolička Dalmacija* i *Crvena Hrvatska*.²⁴⁶

U trenutku davanja svečane izjave na Skupštini, kojom Hrvatski klub konačno prihvaća novi pravaško-obzoraški program i pristupa Stranci prava, Juraj Biankini bio je svjestan činjenice da u Dalmaciji tek treba ujediniti pravaške grupe i stvoriti jedinstvenu stranačku organizaciju. Na to su ga, pored obvezujućih zaključaka zagrebačke pravaške Skupštine, navodile i posebne dalmatinske političke prilike, osobito predstojeći izbori za Sabor dalmatinski. Stoga on, uz pomoć ostalih članova Hrvatskog Kluba, neposredno nakon povratka iz Zagreba – uvažavajući stavove iz Spinčićeve rezolucije o općoj (u svim hrvatskim zemljama) i posebnoj pravaškoj organizaciji (u pojedinim pokrajinama) – najavljuje i pokreće akciju za ujedinjenje dalmatinskih pravaša i pristaša Hrvatskog Kluba u dalmatinsku Stranku prava. Osjećajući sve veću potrebu za ujedinjenjem svih pravaških grupa u čvršću i bolju stranačku organizaciju, Biankini početkom srpnja 1894. godine piše: "Dakle sad, kada smo na čistu sa programom i kada smo se u Zagrebu na obćem sastanku našli sporazumni u solidarnom radu; red je, da mi amo u Dalmaciji nešto se bolje međusobno uredimo, dogovorimo i sporazumimo, kako nam je odsle udesiti zajednički rad prema programu Stranke prava."²⁴⁷

Stavljajući u prvi plan uredenje i organizaciju Stranke prava, o čemu se u Dalmaciji uglavnom samo "pričalo i snovalo, ali se faktično nije učinilo ništa", Biankini smatra da je već nastupilo krajnje vrijeme da se pokrene inicijativa za ujedinjenje svih dalmatinskih pravaša i pravaških grupa u jednu organizaciju. Jer, kako kaže, svakome je jasno da treba nešto učiniti da se "bolje organiziramo i učvrstimo", osobito nakon što su se članovi Hrvatskog kluba izjasnili za Stranku prava i njen novi program. Iz postojeće neizvjesnosti i neorganiziranosti, po njegovu mišljenju, dalmatinski pravaši trebaju izići čim prije, kako bi u odlučnom trenutku, naročito uoči izbora za novo "zastupstvo", znali na čemu su i tako lakše izbjegli moguća neugodna iznenađenja. "Nije kud više filozofirati" – tvrdi Biankini – "ni igrat se žmirka, no stupiti na odlučan zajednički rad. Na otačbeničko poprište stupimo svi ko prosti vojnici, neotimljuć o prednost, budimo susretljivi jedni prama drugim, povjerljivi jedni u druge, pa je tako lako doći do suglasja."²⁴⁸

²⁴⁶ "Svetčanost D.ra Starčevića u Zagrebu", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 52, 53, 54, preneseno po pisanju *Hrvatske*.

²⁴⁷ "Organizacija", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 54, str. 1.

²⁴⁸ *Isto*, str. 1.

Jedino na taj način – po njegovu mišljenju – moguće je doći do "čvrste organizacije", tog neophodno potrebnog uvjeta da "naš budući rad bude uspješan i po narod koristan". Dakle, "uredimo se" i organizirajmo, zaključuje Biankini, jer bez "dobre uredbe posao će nam zapinjati" i teško da ćemo moći valjano odgovoriti našoj zadaći.

Juraj Biankini bio je i suviše iskusan političar da bi, nakon svečano dane izjave o pristupu Hrvatskog kluba Stranci prava, pitanje organizacije dalmatinskih pravaša prepustio slučajju. Stoga on, uz svesrdnu podršku i pomoć svojih klupskih drugova, osobito Ljubića, te uz suglasnost vodećih dalmatinskih i banovinskih pravaša, odmah pokreće akciju za održavanje prve dalmatinske pravaške konferencije na kojoj bi se ujedinile sve tri pravaške grupe i udarili temelji jedinstvenoj organizaciji Stranke prava u Dalmaciji. Najvjerojatnije na njegov poticaj, ulogu glavnog organizatora, sazivača i domaćina konferencije preuzeo je na sebe Hrvatski klub. Članovi Hrvatskog kluba planirali su da se konferencija održi 8. i 9. kolovoza 1894. godine u Zadru, ali zbog kratkoće pripremnog perioda, kako se vidi iz njihovih pismenih konzultacija s nekim istaknutijim pravašima, morali su je odgoditi za četrnaest dana. O tome Kažimir Ljubić piše 31. srpnja Anti Trumbiću: "Vrlo nam je drago bilo što smo se u svemu pogodili u ime Konferencije. Nego ona nije moguće, da se sazove dne 8. i 9. kolovoza, pak ju odgodismo do dneva 22. i 23. istoga; do osmog nismo mogli sve spraviti i na vrieme razaslati" svima pozive.²⁴⁹ U istom pismu Ljubić upozorava Trumbića da će se na Konferenciji moći voditi rasprava samo o dva ključna pitanja: prvo, o "prevremenoj uredbi rada" i, drugo, o "ustrojenju političkog hrvatskog društva u Dalmaciji", a zatim ga obavještava da je Hrvatski klub odlučio pozvati na sastanak još neke zadarske (Petar Biankini) i šibenske pravaše (Juraj Borović i Ante Zorić) i predstavnike Kluba Stranke prava iz Zagreba. Uz pismo šalje mu spisak svih pozvanih na Konferenciju, traži njegovo mišljenje i ujedno mu javlja da će uskoro dobiti na uvid, dočim budu gotove, privremene "osnove uredbe" rada Stranke prava u Dalmaciji.²⁵⁰

Trumbića je o pripremanjima za Konferenciju izvještavao i Prodan, koji se držao dosta rezervirano, ali je o svemu bio veoma dobro informiran, što nas ne iznenađuje, jer je on najviše kontaktirao s članovima Hrvatskog kluba, a prisustvovao je i nekim njihovim sjednicama. Nas dvojica, piše Prodan Trumbiću, našli smo se, "Bogu hvala, u glavnom složni i bez dogovora", a zatim ga informira o jednoj od pripremnih sjednica Hrvatskog kluba na koju je nedavno bio pozvan. Na toj sjednici Prodan se zalagao da se Konferencija održi u Splitu, "kao najzgodnijem središtu" pokrajine, ali je pod pritiskom većine popustio i, najviše iz poštovanja prema gotovo slijepom Ljubiću, pristao na Zadar. Bez obzira na neslaganje, i njemu je Zadar,

249 K. Ljubić – A. Trumbiću, Zadar, 31.VII.1894, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 432/8, str. 1.

250 *Isto*, str. 2–4; NBS, OAF Ante Trumbić, M. 431/35.

iz više razloga, najviše odgovarao. Što se tiče kandidata za Konferenciju, Prodan se uglavnom suglasio s većinom onih koje je prethodno predložio Trumbić, ali je bio veoma sumnjičav prema onim kandidatima koje su predlagali članovi Hrvatskog kluba. "Oni bo, opažam, sved predlažu ljude izključivo svoga povjerenja."²⁵¹ Osim od Prodana i članova Hrvatskog kluba, Trumbić se o pripremama za održavanje prve dalmatinske pravaške Konferencije i predloženim kandidatima za nju, kako je vidljivo iz njegove bogate korespondencije, konzultirao i sa drugim vodećim dalmatinskim pravašima, a dobio je i upute od matičnog Kluba Stranke prava iz Banovine.²⁵²

Biankinijev Hrvatski klub, u vezi s ujedinjenjem dalmatinskih pravaških grupa i organizacijom Stranke prava u Dalmaciji, obratio se za savjet i pomoć Središnjem klubu Stranke prava u Zagreb. U ime Središnjeg kluba odgovorio mu je 26. srpnja 1894. Fran Folnegović, a prijepis svoga pisma dostavio je istovremeno Prodanu, Trumbiću i Supilu, starim pouzdanicima banovinske Stranke prava za sjevernu, srednju i južnu Dalmaciju. U tom pismu, iz kojeg se vidi da spomenuti klubovi po prvi put stupaju u međusobne pismene kontakte, Folnegović hvali pisanje *Narodnog lista* i upozorava članove Hrvatskog kluba na usmeni dogovor i pismene zaključke, usvojene prije mjesec dana na svepravaškoj Skupštini u Zagrebu. On posebice pokazuje na glavni zaključak koji govori o općoj pravaškoj organizaciji, tj. o organizaciji Stranke prava u svim hrvatskim pokrajinama. A što se tiče primjene tog zaključka u Dalmaciji, Folnegović piše: "No provedba glavnog zaključka t.j. organizacije stranke nailazi svudje a pogotovo u Dalmaciji na razumljive poteškoće. Te poteškoće valja nam nastojati odkloniti skladnim radom svih na to pozvanih faktora."²⁵³ U drugom dijelu pisma preporučuje članovima Hrvatskog kluba da u teškom poslu oko organizacije Stranke prava u Dalmaciji što više surađuju s Prodanom, Trumbićem i Supilom koji će se, budući da su od "godinah naši pouzdani drugovi" a imaju i naš "naputak", tome uvijek spremno odazvati. Folnegovićevo mišljenje, a izgleda i mišljenje ostalih istaknutijih dalmatinskih pravaša, bilo je da se s članovima Hrvatskog kluba održi najprije jedan uži sastanak na kojem bi se postigao sporazum između pravaša i klubaša, te da se odmah nakon toga pristupi organizaciji i sazove "veliki skup stranke bilo gdje u Dalmaciji".²⁵⁴

²⁵¹ I. Prodan – A. Trumbiću, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 432/7.

²⁵² Nepoznati – A. Trumbiću, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 432/4a i M. 432/4b. U vezi s tim vidi također pismo Frana Supila – M. 432/10, te prijepis pisma F. Folnegovića – M. 432/16

²⁵³ F. Folnegović – Predsjedniku Hrvatskog kluba, Zagreb, 26. VII 1894, prijepis ovog pisma dostavljen je i A. Trumbiću, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 432/16, str. 1.

²⁵⁴ *Isto*, str. 1, 2.

Slično Folnegoviću mislio je i Frano Supilo koji je, nakon što je primio prijepis Folnegovićeve pisma, iznio Trumbiću svoj plan o "postupku za postizavanje sporazuma" između dalmatinskih pravaša i članova Hrvatskog kluba. Kao i vi – piše Supilo Trumbiću početkom kolovoza 1894. godine – primio sam i ja prijepis onog pisma i u svemu se slažem, osim u točki u kojoj se kaže da bi "više ljudi imalo prisustvovati" zajedničkom sastanku, jer to je jako "delikatna" stvar. "Ja bih bio zato da se između nas i hrv. Kluba učini najprvo jedan preventivni sastanak, kome bi imali prisustvovati Klubaši (članovi Hrvatskog kluba, op. M.D.) i mi trojica (Prodan, Trumbić i Supilo, op. M.D.) kao nekakvi predstavnici starijih pravaša, od glavnog kluba na to opunomoćeni. Tu bi se imalo zaključiti što je potrebno za jedan široki sastanak i imenovati one koje bi se pozvalo."²⁵⁵ Prema tome, i Supilo je smatrao da bi bilo najbolje prije Konferencije održati jedan uži "preventivni" sastanak između trojice najistaknutijih dalmatinskih pravaša i članova Hrvatskog kluba, ali do toga nije došlo.

Međutim, članovi Biankinijeva Hrvatskog kluba, kako se vidi iz poziva, sazvali su Konferenciju u Zadru, dana 22. i 23. kolovoza 1894. godine, i na nju pozvali najistaknutije dalmatinske pravaše. Na prvu dalmatinsku pravašku Konferenciju pozvani su: iz Kotora dr. Ivo Gjunio; iz Dubrovnika dr. Roko Mišetić, don Vice Medini i Frano Supilo; iz Kune dr. Baldo Bibica; iz Kučišta kapetan Miho Bielić; iz Stona don Ante Liepopili; iz Korčule Rafo Arneri; iz Vele Luke dr. Marin Kunjašić; iz Zaostroga fra Mate Šimić; iz Selaca Petar Didolić; iz Pučišća dr. Petar Baturić; iz Humca Donjeg don Petar Zlatar; iz Supetra dr. Ante Kolombis; iz Visa dr. Niko Marinković; iz Komiže don Ivo Bojanić; iz Starigrada dr. Petar Ružević; iz Jelse dr. Ante Dančević; iz Sinja dr. Ivo Marović; iz Splita dr. Juraj Buić, Vicko Katalinić, dr. Vicko Mihaljević, Marin Sabić, dr. Leonardo Tommaseo i dr. Ante Trumbić; iz Šibenika dr. Juraj Borović i Ante Zorić; iz Zatona don Vicko Juraj Škarpa; iz Gradaca kod Drniša fra Marko Čaćić; iz Žmana don Šime Lukić; iz Iža Velog don Dinko Brnetić; iz Raba Josip Bakota; iz Nina don Pavao Zanki; iz Benkovca Nikola Dapar; iz Stankovca fra Jure Samac; iz Arbanasa Pavao Luči Relja; iz Zadra don Ivo Prodan, don Niko Šimić i Petar Biankini. Neretvu, Makarsku, Vrgorac i Imotski zastupali su članovi Hrvatskog kluba Kažimir Ljubić, Mate Šarić i Josip Virgil Perić. Na sastanak su pozvani još predstavnici Kluba banovinske stranke prava iz Zagreba, te Juraj Biankini (Zadar) i dr. Josip Peštrović (Novigrad). Dakle, sve skupa na Konferenciju bilo je pozvano 46 pravaša, 44 iz Dalmacije i 2 iz Hrvatske.²⁵⁶

U Trumbićevu pozivu, koji su – kao i ostale – sastavili, tiskali (10. kolovoza) i razaslali članovi Hrvatskog kluba, najprije se podsjeća na zaključke zagrebačke pravaške Skupštine, posebice na onaj koji

²⁵⁵ F. Supilo – A. Trumbiću, Dubrovnik, 7.VIII.1894, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 39, 40, pis. 5.

²⁵⁶ NBS, OAF Ante Trumbić, M. 431/35 i M. 410/43.

govori o općoj i jedinstvenoj organizaciji Stranke prava u svim hrvatskim zemljama, a zatim se ističe krajnja potreba za stranačkom organizacijom dalmatinskih pravaša, navodi mjesto i vrijeme održavanja osnivačke Konferencije i, na kraju, donosi dnevni red. Osnivačka Konferencija, kako stoji u pozivu, održat će se u Zadru "dne 22 i 23 tekućeg kolovoza, u 9 sati pred podne, u dvorani 'Hrvatskog Sokola'. Predmet će razpravam biti ovi: 1. Osnova privremene uredbe rada stranke prava u Dalmaciji; 2. Odlučiti o zasnivanju političkoga hrvatskoga društva u Dalmaciji."²⁵⁷ Poslije svega na pozivu je rukom nadopisano da do dana održavanja Konferencije treba pažljivo proučiti priloženu "osnovu Uredbe" rada, nakon toga dati je na proučavanje ostalim "pozvanicima iz toga grada" i, svakako, donijeti je sa sobom na pravaški sastanak u Zadar.

Prva Konferencija dalmatinskih pravaša, sazvana na inicijativu članova Hrvatskog kluba, održana je u dvorani Hrvatskog sokola u Zadru 22. kolovoza 1894. godine. Na njoj se, u prisutnosti 40 pravaških delegata (četvorica su opravdala svoj nedolazak) iz svih krajeva Dalmacije i dvojice predstavnika Kluba Stranke prava iz Zagreba, Frana Folnegovića i Eugena Kumičića, raspravljalo o privremenoj Uredbi rada dalmatinske Stranke prava i osnivanju političkog društva. Radom osnivačke Konferencije ravnao je Kažimir Ljubić, predsjednik Hrvatskog kluba, a rasprava je trajala punih dvanaest sati; završena je kasno navečer usvajanjem "Privremene Uredbe rada 'Stranke prava' u Dalmaciji" kojom su, *de facto*, udareni temelji jedinstvenoj stranačkoj organizaciji svih dalmatinskih pravaša. Usvajanjem te Uredbe stvorena je, zapravo, Stranka prava u Dalmaciji u kojoj su se sada našle okupljene sve tri pravaške grupe; dakle, i Biankinijev Hrvatski klub i Trumbić-Supilova liberalna i Prodanova klerikalna pravaška grupa. To je bio, svakako, značajan korak naprijed u stranačkoj organizaciji i razvoju dalmatinskog pravaštva koje će, za razliku od banovinskog, znatno napredovati i početkom 20. stoljeća inicirati u Hrvatskoj politiku "novog kursa".²⁵⁸

Na samom početku Konferencije, prije rasprave, dalmatinski pravaši uputili su pozdravni brzojav dr. Anti Starčeviću (pročitao ga je K. Ljubić), osnivaču i vodi Stranke prava, u kojem mu iskazuju svoje "nepokolebivo povjerenje", veliko poštovanje i duboku zahvalnost za sve što je učinio, te izražavaju želju da dugo poživi i doživi "ujedinjenu Hrvatsku".²⁵⁹ Starčević im je vrlo kratko odgovorio, uputivši brzojav na predsjedavajućeg Ljubića, u kojem ga moli da svim sudionicima Konferencije u njegovo ime – za ukazano mu "iskreno pouzdanje" – izruči najtopliju zahvalnost.²⁶⁰

²⁵⁷ *Isto*, M. 410/43.

²⁵⁸ *NL*, god. XXXIII/1894, br. 67, str. 3. i br. 68, str. 1; vidi bilj 257.

²⁵⁹ *CH*, god. IV/1894, br. 34, str. 2; *NL*, god. XXXIII/1894, br. 67, str. 3.

²⁶⁰ *Hrvatska kruna*, god. II/1894, br. 15, str. 3; *Prilog NL*, god. XXXIII/1894, br. 68, str. 3.

Prema pisanju pravaških glasila Konferencija u Zadru protekla je u najboljem mogućem redu, međutim iz pisanja nekih drugih listova, primjerice zagrebačkog *Obzora* i splitskog *Jedinstva* s kojima je polemizirao zadarski *Narodni list*, dade se naslutiti da sve ipak nije bilo tako. Po njima je na Konferenciji došlo do sukoba između stare klerikalne i nove liberalne struje, što nije nemoguće, a osobito oštar dijalog vodio se navodno između don Ive Prodana i dr. Vicka Mihaljevića. Takve tvrdnje, naravno, negirao je dalmatinski pravaški tisak, naročito *Crvena Hrvatska* i *Narodni list*.²⁶¹ Izgleda nam da je Juraj Biankini u *Narodnom listu* dao najpotpuniji i najrealniji prikaz rada prve Konferencije dalmatinskih pravaša. Osvrćući se na nju, on u prvi plan stavlja Uredbu rada kojom su udareni temelji jedinstvenoj organizaciji Stranke prava u Dalmaciji. "Istinabog" – piše Biankini – "Uredba stranke uglavljena na konferenciji dne 22. kolovoza, prevremena je, jer konačna uredba stranke ostavljena je velikoj obćoj skupštini; nu svakako u toj prevremenoj uredbi, takvi su temelji udareni organizaciji stranke, da i buduća obća skupština imat će sasvim malo što da izmjeni, pače smo stalni, da će u glavnim točkama sankcionirati već na konferenciji uglavljenu uredbu. U toliko možemo kazati, da je na ovoj konferenciji udaren čvrst temelj organizaciji stranke prava u Dalmaciji, te osnova pripremljena, služit će ishodištem, svakom daljem radu, oko konačnoga uređenja stranke."²⁶² Pored postignutog jedinstva i usvojene Uredbe rada, Konferencija je pokazala – tvrdi Biankini – da Stranka prava u Dalmaciji ima najviše pristaša, a što je najvažnije, pokazala je da među njima ima mnogo mladih, školovanih i sposobnih ljudi, spremnih da odlučno rade u interesu Stranke i hrvatskog naroda.

On se slaže s ocjenom, iznesenom u zagrebačkom pravaškom listu *Hrvatska*, da je u Dalmaciji oduvijek bilo "pravih pravaša", ali sve do 22. kolovoza 1894. godine, tj. sve do osnivačke Konferencije u Zadru, nije bilo organizirane Stranke prava. Međutim, od tog dana, od dana kad se "stari i novi pravaši dalmatinski ... dogovoriše o svojoj uredbi", ona postoji i u Dalmaciji. Dalmatinska Stranka prava, kaže Biankini u svom govoru šibenskim biračima, danas je "kompaktna organizirana" i potpuno složna vojska.²⁶³

Privremena Uredba rada, temeljni dokument usvojen na prvoj dalmatinskoj pravaškoj Konferenciji u Zadru, ima 12 članova u kojima se uglavnom govori o ciljevima, radu, organizaciji i zadacima Stranke

261 *Jedinstvo*, god. I/1894, br. 14, 18, 21; F.S.[upilo], "Stranka prava u Dalmaciji", *CH*, god. IV/1894, br. 37, str. 1–2 i br. 36, str. 1–2; *NL*, god. XXXIII/1894, br. 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 78; *Prilog listu KD*, god. XXV/1894, br. 63–64 i br. 65–66, str. 5, 6.

262 [J. Biankini], "Konferencija stranke prava u Zadru", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 68, str. 1.

263 "Govor zastupnika J. Biankinia, izrečen na skupštini birača u Šibeniku, dne 4 rujna 1894.", *NL*, god. XXXIII/1894, br. 72, str. 1, 2.

prava u Dalmaciji. Već u prvom članu te Uredbe navode se osnovni ciljevi dalmatinske Stranke prava, a to su: 1. na temelju jedinstvenog pravaškog programa "širiti u Dalmaciji hrvatsku misao, koja teži osobito za tim, da se uzkrasne država hrvatska cjelokupna, samostalna i jedinstvena po zemlji, narodu i jeziku, na temelju hrvatskog državnog prava i narodnog načela;" i 2. brinuti se za svestrani napredak Dalmacije, kako "duševni" tako i "tvarni". Rad Stranke prava u Dalmaciji, kako stoji u drugom članu, sastoji se u sljedećem: širiti što više hrvatsku misao u narodu, nastojati osigurati što više stranačkih privrženika, "čistu hrvatsku misao" uvijek štiti i čuvati, pobijati "taljanaštvo, srbstvo i narodnjaštvo", promicati interese cijele zemlje i pojedinih krajeva, paziti da se u narodna predstavništva ne uvuku "neprištaše" Stranke, raditi na osnivanju hrvatskog političkog društva, dogovarati se o predloženim kandidatima za izbore, te sudjelovati u općinskim i zastupničkim izborima i paziti da se ne biraju protivnici Stranke prava.²⁶⁴

U ostalim članovima privremene Uredbe rada Stranke prava u Dalmaciji govori se o organizaciji Stranke, o njenim rukovodećim organima i njihovim glavnim zadacima. Najviši organ dalmatinske Stranke prava, koji upravlja i rukovodi njenim radom, jest Središnji odbor sa sjedištem u Zadru, glavnom gradu pokrajine. Zatim su tri okružna odbora. Jedan za sjevernu Dalmaciju sa sjedištem u Šibeniku ili Zadru za bivše okružje zadarsko, drugi za srednju Dalmaciju sa sjedištem u Splitu za bivše okružje splitsko i treći za južnu Dalmaciju sa sjedištem u Dubrovniku za bivše okružje dubrovačko i kotorsko. Osim središnjeg i okružnih odbora, u svakom mjestu formiraju se mjesni odbori, a ako to nije moguće onda imenuju pouzdanci Stranke prava. Središnji odbor sačinjavaju svi pravaški zastupnici u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću i po tri člana iz svakog okružnog odbora (dvojica izabranih i jedan imenovan od matičnog Kluba banovinske Stranke prava kao njen pouzdanik). On može početi s normalnim radom, punovažno raspravljati, odlučivati i donositi zaključke ako na njegovim sjednicama prisustvuje najmanje pet članova. Članove okružnih odbora u principu biraju okružne skupštine, međutim samo izuzetno, da bi se nekako započelo s radom, po pet članova u svaki okružni odbor izabrala je privremeno pravaška Konferencija u Zadru. Njihov prvi zadatak bio je da sazovu i održe okružne skupštine na kojima će biti (ili ne) potvrđen njihov izbor i izabrani novi članovi u okružni odbor. Središnji odbor i okružni odbori obvezno biraju iz svog sastava predsjednika i tajnika. Djelokrug rada Središnjeg odbora dalmatinske Stranke prava proteže se na cijelu pokrajinu, a okružnih odbora samo na pojedina okružja. U principu Središnji odbor uvijek radi u dogovoru s okružnim odborima na njihovom području.²⁶⁵

²⁶⁴ NBS, OAF Ante Trumbić, M. 433/1, str. 1.

²⁶⁵ *Isto*, str. 2.

Zajednički zadaci Središnjeg i okružnih odbora su: uređivati i poticati rad Stranke, paziti na stranačke protivnike, zastupati Stranku u svim njenim poslovima i interesima, rješavati i izmirivati mjesne i međumjesne razmirice između pojedinih članova Stranke, dogovarati se o predloženim kandidatima za izbor u razna zastupništva, sazivati stranačke skupštine (opće i posebne), potpomagati stranačka glasila i paziti da njihov rad odgovara općem programu, zadacima i ciljevima Stranke prava. Osim toga, Središnji odbor u dogovoru s okružnim odborima kad god smatra potrebnim, a osobito uoči općinskih i zastupničkih izbora, potiče sazivanje i održavanje pravaških sastanaka u općini, kotaru ili određenom izborništvu. U tom slučaju okružni odbor u dogovoru s mjesnim odborima i mjesnim pouzdanicima Stranke određuje dnevni red, mjesto i vrijeme održavanja sastanaka. U načelu takav sastanak saziva mjesni odbor, odnosno pouzdanik, a u njegovu radu obično sudjeluju i neki članovi okružnog odbora. Središnji odbor stranke u dogovoru sa svojim okružnim odborima saziva opću stranačku skupštinu (obično jednom godišnje), te određuje dnevni red, mjesto i vrijeme njenog održavanja. Na takvim skupštinama raspravlja se i odlučuje o onim važnim pitanjima koja su od općeg interesa za cijelu Stranku, osobito o izmjeni Uredbe rada, o radu pojedinih odbora, zastupnika i stranačkih glasila. Okružni odbori, pak, opet u dogovoru sa Središnjim, sazivaju okružne skupštine na kojima se odlučuje o pitanjima koja su od važnosti za dotično okružje. Primjera radi, na njima se određuje broj članova okružnog odbora i isti biraju u njega.²⁶⁶

Pored naprijed navedenog, Središnji odbor, okružni odbori i mjesni odbori imaju, naravno, još i svoje posebne zadatke. Evo nekih: Središnji odbor sprovodi i izvršava zaključke skupština, izdaje naredbe i upute korisne za cijelu Stranku, na prijedlog okružnih odbora imenuje pouzdanike, saziva opće skupštine i određuje njihov dnevni red, predlaže stranačke kandidate za zastupništva i vodi dopisivanje s glavnim Klubom Stranke prava u Zagrebu. Okružni odbori, pak, povremeno obavještavaju Središnji odbor o svom radu i stanju na okružju, te sazivaju okružne skupštine i određuju njihov dnevni red. Mjesni odbori, kako smo to već kazali, osnivaju se u svakom mjestu, a ako to nije moguće, onda se imenuju bar stranački pouzdanici. Ti odbori, odnosno pouzdanici, izvještavaju okružne odbore o svom radu, o stanju Stranke prava u svojem mjestu i o narodnim potrebama svoga kraja. Oni dalje, kako stoji u privremenoj Uredbi rada, u "svemu" pomažu rad Središnjeg i okružnih odbora, pripremaju i održavaju pravaške sastanke u svom mjestu i, napokon, dogovaraju se s okružnim odborima o kandidatima za općinske i zastupničke izbore.²⁶⁷

---

²⁶⁶ Isto, str. 2-4.

²⁶⁷ Isto, str. 3.

Poslije uspješno završenog rada delegati prve dalmatinske pravaške Konferencije, na kojoj je ujedinjenjem triju pravaških grupa – Biankinijeva Hrvatskog kluba, Trumbić–Supilove liberalne i Prodanove klerikalne grupe – stvorena dalmatinska Stranka prava, razišli su se svojim kućama sa zadatkom da što prije u praksi sprovedu zamišljenu stranačku organizaciju. Najagilniji u tome bio je mladi Frano Supilo. On je u južnoj Dalmaciji u vrlo kratkom vremenu organizirao sve pravaše u jedinstvenu Stranku prava i sproveo takvu stranačku organizaciju koja je služila za primjer ostalima. Vrativši se u Dubrovnik, Supilo se odmah obratio pismom Rafu Arneriju, općinskom načelniku u Korčuli, u kojem ga obavještava da je na Konferenciji u Zadru, na koju je bio pozvan ali nije mogao doći, izabran u privremeni Okružni odbor od pet članova za bivše okružje dubrovačko i kotorsko. Ujedno ga obavještava o općoj stranačkoj organizaciji kakva je predviđena privremenom Uredbom rada i moli da mu javi da li se prihvaća članstva u navedenom Odboru.²⁶⁸

Nakon što je Arneri odgovorio potvrdno, Supilo mu ponovo piše i još jednom ukratko iznosi opću organizaciju dalmatinske Stranke prava, a zatim detaljno obrazlaže svoju koncepciju organizacije pravaša u južnoj Dalmaciji. Po toj koncepciji Okružni odbor za bivše dubrovačko i kotorsko okružje imao bi 30 članova, po deset iz svakog političkog kotara (Korčula, Dubrovnik i Kotor). U njega bi pravaši iz svake općine birali jednog odnosno dva svoja predstavnika, što je ovisilo o veličini općine. Iz pisma saznajemo da su članovi privremenog Okružnog odbora za južnu Dalmaciju, izabrani na Konferenciji u Zadru, čiji je izbor trebala naknadno potvrditi okružna pravaška skupština, bili Frano Supilo, Rafo Arneri, Antun Liepopili, Vice Medini i Eugen Brajković, načelnik Perasta koji zbog općinskih poslova nije prihvatio članstvo u Odboru. Iako bi bilo lijepo da sve članove Okružnog odbora, kako je to predviđeno privremenom Uredbom rada, bira okružna skupština, Supilo je bio mišljenja da je njeno održavanje u južnoj Dalmaciji gotovo neizvodivo jer neće "čeljad doći radi posla", a osim toga takve skupštine obično nemaju "potrebna kriterija" i one su više nekako za "proklamacije, za manifestacije ali ne za organizacije" Stranke. Stoga on predlaže Arneriju da bi bilo najbolje uputiti pismo na jednog ili dvojicu uglednih pravaša u svaku općinu da oni tamo održe sastanke i na njima izaberu određeni broj članova za Okružni odbor. Tako izabrani članovi uskoro bi se sastali i konstituirali Okružni odbor za južnu Dalmaciju, a ovaj bi odmah izabrao svoje članove za Središnji odbor Stranke. U Središnji odbor birala bi se samo dvojica predstavnika jer su u njega već imenovana "tri stara povjerenika" – Prodan, Trumbić i Supilo – od Kluba Stranke prava u Zagrebu. Izabrani članovi Okružnog odbora bi dalje osnivali mjesne odbore, a tamo gdje za to

²⁶⁸ F. Supilo – R. Arneriu, Dubrovnik, 26.VIII.1894, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 40, pis. 6.

ne bi postojali uvjeti imenovali bi se pouzdanici Stranke. Kada se uredimo – piše na kraju Supilo – "bićemo kao jedna složna vojska, koja ima reda i posluha, a ne kako što je do sad bilo".²⁶⁹

Onako kako je pisao Rafu Arneriju, Supilo je uglavnom postupio. Dobivši suglasnost ostalih članova Odbora, najprije je uputio cirkularno pismo najuglednijim pravašima u pojedinim općinama sa zadatkom da se tamošnji pravaši sastanu, organiziraju i izaberu određeni broj članova u Okružni odbor za južnu Dalmaciju. U tom pismu, među ostalim, stoji: "obraćam se Vama, odlični gospodine, s molbom da što prije obavijestite vigjenije i pouzdane pristaše stranke prava iz tamošnje općine, da se onda dogovorno sastanate, te da na tom sastanku izaberete gore naznačeni broj članova u okružni odbor".²⁷⁰

Obrazlažući R. Liniću kako je proveo organizaciju Stranke prava u južnoj Dalmaciji, Supilo piše: "Evo kako sam ja to uradio: Južna Dalmacija ima 3 kotara politička: Korčulanski, Dubrovački i Kotorski. Ja sam opredijelio za okružni odbor 30 članova, to jest, za svaki kotar po 10. Kotari se dijele na općine. Svakoj općini od ono 10 bilo je prama veličini i važnosti dodijeljeno po 1 ili 2 člana, a gdje su male općine tu su dvije imale 1 člana. (...) Prednost ovakvog postupanja uvidjet ćete sami, a ja ću Vam ih još bolje rastumačiti. Prije svega, pravaši iz Boke radi njihovih izvanrednih okolnosti, koje ja dobro poznajem nijesu htjeli u organizaciju, sasvijem da su se s nama izjasnili solidarni. Tako je okružni odbor južne Dalmacije sastavljen od 20 članova. Ovo dvadeset ljudi med kojim ima svećenika, bilježnika, posjednika, trgovaca, advokata, liječnika pa i urednik ,Crv. Hrv.' danas su ovlaštene predstavnici i povjerenici stranke prava južne Dalmacije. Ko ih je oblastio? Ja sam brojio u zapisnicima prisutnike na mjesnim skupštinama, gdje se nije zvalo koga mu drago, već biranije osobe i našao sam da je na ovijem sastancima bilo oko 250 pravaša! Ovaj okružni odbor bi od 250 pravaša biran i podato mu pravo da u ime stranke u našem okružju radi i odlučuje!"²⁷¹ Tako izabran Okružni odbor – piše dalje Supilo Liniću – sastat će se prvi put početkom prosinca, konstituirati se i izabrati svoja dva predstavnika u Središnji odbor Stranke. Poslije toga članovi Okružnog odbora, u dogovoru sa Središnjim i u skladu s privremenom Uredbom rada, osnivat će mjesne odbore, a tamo gdje je Stranka prava jako slaba treba imenovati pouzdanike. Slično bi mogli – zaključuje Supilo – i "Vi tamo uraditi za Primorje", a što se tiče ponovnih izbora za

269 F. Supilo – R. Arneriju, Dubrovnik, 1.IX. i 11.IX.1894, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 41–43, pis. 7, 8.

270 F. SUPILO, "P.N. Odlični rodoljube Hrvatski", H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 38.

271 F. Supilo – R. Liniću, Dubrovnik, 19.II. (?), H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 37, 38, pis. 4.

Okružni odbor smatra da bi bilo najbolje nove članove birati "svaki put iza svršenih saborskih izbora".

Za vrijeme najvećih poslova na organizaciji Stranke prava došlo je u Dalmaciji do naknadnih izbora za jedno zastupničko mjesto u Dalmatinskom saboru. Bilo je to mjesto pokojnog prof. Stjepana Buzolića, donedavnog člana Biankinijeva Hrvatskog kluba, koji je umro 10. lipnja 1894. godine. Do izbora je došlo nekoliko mjeseci poslije njegove smrti, točnije krajem studenog, u kuriji vanjskih općina u izborništvu Hvar, Vis i Brač. Na tim izborima pravaši su kandidirali dr. Roka Mišetića, istaknutog liječnika i uglednog dubrovačkog pravaša, koji je na kraju uvjerljivo pobijedio. Bio je to prvi veći uspjeh mlade dalmatinske Stranke prava i, ujedno, prvi pravi izbor jednog pravaša u Sabor dalmatinski. Doduše, u Dalmatinskom saboru bilo je već nekoliko pravaša – članovi Hrvatskog kluba – kojima se pridružio i Mišetić, ali su oni bili birani kao narodnjaci.²⁷²

Nastavljajući rad na stranačkoj organizaciji, Supilo je 14. prosinca 1894. godine, u uredništvu *Crvene Hrvatske* u Dubrovniku, održao prvu konstituirajuću sjednicu Okružnog odbora Stranke prava za južnu Dalmaciju.²⁷³ Na tom sastanku, uz već postojeću privremenu Uredbu rada cijele Stranke, usvojena je i posebna Uredba za bivše okružje dubrovačko, izabrani su predsjednik i potpredsjednik Okružnog odbora i dvojica predstavnika u pokrajinski Središnji odbor. U Središnji odbor dalmatinske Stranke prava, pored Supila koji je već bio imenovan, izabrani su tada Rafo Arneri i Ante Liepopili; za predsjednika Okružnog odbora izabran je Roko Mišetić, a za njegovog zamjenika (potpredsjednika) Frano Supilo kojemu je i "nadalje povjeren vas posao organizacije".²⁷⁴

Slično organizaciji u južnoj, ali s manjim zakašnjenjem, provedena je organizacija Stranke prava u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji. Sastanak "okružnog pravaškog odbora sjeverozapadne Dalmacije", kako Trumbića obavještava Pavao Roca iz Vodica, održan je 19. veljače 1895. godine u Šibeniku. Na njemu je bio prisutan Ivo Prodan i još "triestak" pravaša; raspravljalo se o načinu rada, stranačkoj organizaciji i predstojećim izborima za Dalmatinski sabor, a "imenovalo se" i neke nove članove u Okružni odbor. Što se tiče

272 *CH*, god. IV/1894, br. 48, str. 1; *NL*, god. XXXIII/1894, br. 97, str. 2; *KD*, god. XXV/1894, br. 72, str. 2; F. Supilo – R. Arneriju, Dubrovnik, 23.XI.1894, H. HAJDARHOŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 46, pis. 10.

273 F. Supilo – F. Folnegoviću, Dubrovnik, 17.XII.1894, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 46, 47, pis. 11.

274 F. Supilo – R. Arneriju, Dubrovnik, 23.XI.1894, H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija Frana Supila ...", str. 46, pis. 10; F. Supilo – Roku Arneriju, za oca mu Rafa, Dubrovnik, 23.XII.1894, "Korespondencija Frana Supila ...", str. 47, 48, pis. 12.

organizacije Stranke prava u bivšem zadarskom okružju, kaže Roca, držali smo se uglavnom "osnove Dubrovačkog kotara".²⁷⁵ Okružni odbor za sjevernu Dalmaciju, kako ćemo vidjeti iz konačnog popisa, izabran je još prije ovog sastanka u Središnji odbor dalmatinske stranke prava Ivu Prodana, don Vicka Skarpu i Dragutina Tomića, posjednika i trgovca iz Knina.

Okružni odbor Stranke prava za srednju Dalmaciju, mada je u tom dijelu pokrajine bilo dosta istaknutih pravaša, formirao se najkasnije, tek u proljeće 1895. godine.²⁷⁶ Međutim, privremeni Okružni odbor za bivše splitsko okružje, izabran na prvoj dalmatinskoj pravaškoj Konferenciji u Zadru, konstituirao se već 12. rujna 1894. Tog dana sastali su se u Splitu prvi put njegovi članovi: Juraj Buić, Petar Didolić, Vicko Mihaljević, Leonardo Tommaseo i Ante Trumbić, na dogovor kako "da se organizacija provede i uredi".²⁷⁷ Na tom sastanku izabrali su predsjednika i tajnika Okružnog odbora i trojicu predstavnika u Središnji odbor dalmatinske Stranke prava. Za privremenog predsjednika splitskog Okružnog odbora bio je izabran dr. Leonardo Tommaseo, a za tajnika Ante Trumbić, dok su u središnji odbor Stranke izabrani Trumbić iz Splita, Ivan Marović iz Sinja i Petar Ružević iz Starigrada na Hvaru.²⁷⁸

Poslije dosta napornog rada na organizaciji Stranke: mnogih sastanaka, konferencija, skupština i dogovora; osnivanja mnogih mjesnih odbora, imenovanja stranačkih pouzdanika, konstituiranja okružnih odbora, te imenovanja i izbora njihovih predstavnika u stranačko rukovodstvo – mogao se napokon popuniti i organizirati Središnji odbor, glavni organ Stranke u pokrajini. Središnji odbor dalmatinske Stranke prava konstituirao se 16. siječnja 1895. godine u Zadru za vrijeme održavanja Dalmatinskog sabora.²⁷⁹ Njega su sačinjavali, prema glavnim odredbama privremene Uredbe rada Stranke, svi pravaški zastupnici u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru, te određeni broj imenovanih i biranih članova iz svakog okružnog odbora. Bili su to, iako neki relativno mladi, uglavnom već dosta afirmirani i provjereni dalmatinski političari, te ugledni javni, kulturni i društveni radnici: Kažimir Ljubić, Nikola Dapar, Josip Paštirović, Rafo Arneri, Juraj Biankini, Ante Liepopili, Ivo Marović, Roko Mišetić, Josip Virgil Perić, Ivo Prodan, Petar Ružević, Frano Supilo, Mate Šarić, Vicko Skarpa, Dragutin Tomić i Ante Trumbić; dakle ukupno njih šesnaest. Za prvog predsjednika Središnjeg odbora, a to ujedno znači i prvog predsjednika dalmatinske Stranke prava, bio je izabran Kažimir Ljubić, potpredsjednik je bio Nikola

275 P. Roca – A. Trumbiću, Vodice, 19.II.1895, NBS, OAF Ante Trumbić, M. 433/8; *KD*, god. XXVI/1895, br. 15, str. 4.

276 NBS, OAF Ante trumbić, M. 433/6.

277 *Isto*, M. 423/8b.

278 *Isto*, M. 423/8a

279 *Prilog NL*, god. XXXIV/1895, br. 5, str. 5.

Dapar, a tajnik dr. Josip Paštrović. Na kraju možemo reći – da je konstituiranjem Središnjeg odbora i izborom njegova rukovodstva uglavnom bio dovršen proces osnivanja i organiziranja Stranke prava u Dalmaciji, pa je ona 1895. godine s punom snagom mogla stupiti na svoje prvo izborno poprište.²⁸⁰

VI. Zaključak

Iako su se prve pravaške ideje pojavile još u jeku najžešćih preporodnih borbi krajem šezdesetih, pravaštvo u Dalmaciji javlja se tek početkom osamdesetih godina 19. stoljeća kada se formira prva pravaška grupa. Ona nastaje oko mladog svećenika don Ive Prodana i njegova vjersko-političkog glasila *Katoličke Dalmacije*. Prodan je bio prvi pravi dalmatinski pravaš koji se otvoreno izjasnio za Stranku prava i pravaštvo, te počeo oduševljeno zagovarati i širiti pravaške ideje. Pod njegovim vodstvom formira se u Zadru 1883. godine prva dalmatinska klerikalno-pravaška grupa i pokreće akcije za izdavanje novih pravaških listova *Stekliša* i *Pravaša*. Ta grupa, u kojoj su se pored Prodana još isticali Antun Dejan i Pavao Luči Relja, dobiva početkom 1884. godine svoj vjersko-pravaški program koji je ujedno bio i program *Katoličke Dalmacije*. Program je napisao i objavio Ivo Prodan, zalažući se u njemu, neovisno o prirodnom pravu, za mirno preuređenje Austro-Ugarske Monarhije u pravcu trijalizma, na temelju historijskog državnog prava, i takvo rješenje hrvatskog pitanja koje bi dovelo do formiranja velike ujedinjene i samostalne hrvatske države, ali pod katoličkom dinastijom Habsburgovaca. Na tom programu Prodan je, šireći pravaške ideje sredinom osamdesetih godina, uspio okupiti tek neznatan dio dalmatinskog građanstva i jedan uži krug mladih svećenika koji su bili nezadovoljni s oportunističkom politikom i taktikom stare Narodne stranke.

Usko prodanovo klerikalno pravaštvo nije odgovaralo mladoj dalmatinskoj buržoaziji i liberalnoj inteligenciji pa, razumljivo, nije moglo ni postati šira osnova za okupljanje hrvatskih političkih snaga u borbi za ujedinjenje; njima su mnogo više od klerikalnih odgovarale liberalne pravaške ideje koje su se počele sve više širiti među omladinom. Liberalno pravaštvo javlja se u Dalmaciji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Njegovi glavni pokretači bili su mladi dalmatinski pravaši Ante Trumbić i Frano Supilo. Trumbić je postao pravaš za vrijeme studija prava na Zagrebačkom sveučilištu, a Supilo se s pravaškim idejama upoznao uglavnom sam preko novina i knjiga koje je čitao. Važnu ulogu u populariziranju i širenju liberalnih pravaških ideja, osobito u južnoj

²⁸⁰ F. Supilo – R. Arneriju, Dubrovnik, 8.III.1895. godine (vidi tekst okružnice Središnjeg odbora upućene Okružnom odboru u Dubrovnik), H. HAJDARHODŽIĆ i dr., "Korespondencija frana Supila ...", str. 49, 50, pis. 16.

Dalmaciji, imala je Supilova *Crvena Hrvatska*, pravaško glasilo koje je počelo izlaziti početkom 1891. godine u Dubrovniku. Supilo i Trumbić, oko kojih se na početku devedesetih godina formirala dosta jaka liberalna pravaška grupa, nastojali su u borbi protiv vladajućeg dualističkog režima okupiti hrvatske političke snage. Nikad ne zaboravljajući krajnji cilj pravaške politike – ujedinjenje, slobodu i samostalnost Hrvatske – oni su nastojali rješenje hrvatskog pitanja ostvariti u okviru Habsburške Monarhije, naravno ako to bude moguće, a ako ne, onda ga je trebalo riješiti izvan tog okvira u savezu sa ostalim južnoslavenskim narodima na Balkanu.

U vrijeme kada je banovinsko pravaštvo već duboko zagazilo u oportunističke vode, najviše zaslugom vodećih dalmatinskih pravaša, osobito Trumbića i Supila, u zaključcima Riječke pravaške konferencije 1892. godine nigdje se izrijeckom ne spominje okvir Monarhije, a kaže se da će Stranka prava težiti na temelju povijesnog i prirodnog prava ujedinjenju i nezavisnosti hrvatskih zemalja. Trumbić–Supilova liberalna pravaška grupa, za razliku od Prodanove koja se protivila, bila je za slogu i ujedinjenje hrvatskih opozicijskih snaga i u Banovini i u Dalmaciji. Supilo je čak bio mišljenja da bi oni Hrvati koji se suprotstavljaju vladajućem političkom sustavu, za razliku od onih koji ga podržavaju i stalno mu se prilagođavaju, trebali sačinjavati samo jednu političku stranku u svim hrvatskim zemljama. Prvi korak u tom pravcu učinjen je u Banovini privremenim združenjem opozicijskih stranaka, Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, a u Dalmaciji ujedinjavanjem pravaških grupa u jedinstvenu dalmatinsku Stranku prava, u čemu je važnu ulogu odigrao Biankinijev Hrvatski klub.

Dugotrajne trzavice, neslaganja i sukobi između radikalne i oportunističke struje u rukovodstvu Narodne hrvatske stranke doveli su 1892. godine do njenog rascjepa. U proljeće te godine za vrijeme zasjedanja Dalmatinskog sabora grupa narodnjačkih zastupnika na čelu s Biankinijem, koristeći kao povod negativan ishod glasovanja o čitankama za pučke škole, istupila je iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke i osnovala svoj Hrvatski klub. Tako se u Dalmaciji, pored stare Prodanove klerikalne i nešto mlade Trumbić–Supilove liberalne pravaške grupe, pojavila i treća grupa pod vodstvom liberalnog svećenika Jurja Biankinia. Međutim, članovi Hrvatskog kluba, premda su surađivali i imali dobre odnose s dalmatinskim pravašima, dugo su oklijevali da im se pridruže i tek u lipnju 1894. godine, kada je na svepravaškoj Skupštini u Zagrebu bio prihvaćen novi okvirski dualističko–trijalistički program, Biankini je dao svečanu izjavu da njegov Hrvatski klub prihvaća novi pravaško–obzoraški program i pristupa Stranci prava. Time je bila uklonjena i posljednja prepreka za ujedinjenje pravaških grupa u Dalmaciji u jednu stranku.

Ujedinjenje triju dalmatinskih pravaških grupa – Prodanove klerikalne, Trumbić–Supilove liberalne i Biankinijeva Hrvatskog kluba – izvršeno je na osnivačkoj Konferenciji u Zadru 22. kolovoza 1894. godine, čime je bila stvorena jedinstvena dalmatinska Stranka prava. Na Konferenciji je donesena privremena Uredba rada novoosnovane Stranke i izabrano po pet članova u okružne odbore za sjevernu, srednju i južnu Dalmaciju. Okružni odbori imali su zadatak da se čim prije kompletiraju i svaki na svojem području u praksi sprovedu zamišljenu pravašku organizaciju, a poslije toga da u Središnji odbor, glavni organ Stranke u pokrajini, izaberu svoje predstavnike. Nakon što su okružni odbori uspješno izvršili postavljene im organizacijske zadatke, u čemu se posebice istakao Okružni odbor za južnu Dalmaciju sa Supilom na čelu, sastao se i konstituirao 16. siječnja 1895. godine u Zadru Središnji odbor dalmatinske Stranke prava i izabrao svoje rukovodstvo – predsjednika, potpredsjednika i tajnika Odbora, odnosno Stranke. Time je dalmatinska Stranka prava bila definitivno organizirana i mogla je stupiti na predstojeće saborske izbore.

Marjan Diklić: THE APPEARANCE OF "PRAVAŠTVO" AND THE
FOUNDATION OF THE PARTY OF RIGHT

S u m m a r y

Discussing "pravaštvo" in Dalmatia from its beginnings to 1895 the author first speaks about the appearance and development of first ideas of "pravaštvo" on Dalmatian political territory. The author then explains the appearance and development of the groups of "pravaštvo", their cooperation, mutual connection and incorporation into Dalmatian Party of Right. Using original archivic material, periodicals and published literature the author first discusses the oldest Prodan's clerical – right group which appears at the beginning of the eighties of the 19th century. After that the author speaks about Trumbić–Supilo's liberal–right stream which appears in the late eighties and Biankini's parliamentary Croatian club which appears at the beginning of the nineties. The author finally explains the appearance and organization of the Party of Right in Dalmatia. Since Dalmatian "pravaštvo" of mentioned period has not been discussed so far – except the better illuminated political activity of Trumbić and Supilo – this work represents the first more serious attempt of scientific elaboration of the problem. (translated by Helena Peričić Jakovljević)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 321

321

UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY